

Ізраїль Клейнер

**національні
проблеми
останньої
імперії**

Перша Українська Друкарня у Франції

Ізраїль Клейнер

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ОСТАННЬОЇ ІМПЕРІЇ

Ізраїль Клейнер

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОСТАННЬОЇ ІМПЕРІЇ

(НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР
ОЧИМА РАДЯНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ)

diasporiana.org.ua

Перша Українська Друкарня у Франції

Paris 1978

КОРОТКА БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Ізраїль Клейнер народився 1935 р. в Києві в єврейській родині. Під час війни перебував з батьками в евакуації.

Повернувшись до Києва, навчався в школі, потім служив солдатом у радянській армії. Далі працював у Києві на різних посадах — токарем, слюсарем, механіком з будівельних машин. Водночас навчався заочно в будівельному інституті. Закінчивши інститут, працював інженером з будівельних машин, а потім — конструктором річкових суден.

З 1968 р. брав участь в єврейському національному русі в Києві. Зазнав переслідувань. 1971 р. виїхав до Ізраїлю. Історію своєї боротьби за виїзд описав у книзі «Анекдотична трагедія», яка вийшла 1974 р. у видавництві «Сучасність».

З 1972 р. працює в українській редакції радіо «Свобода». Водночас співпрацює в ізраїльській, закордонній українській пресі та в наукових журналах.

1977 року здобув звання доктора філософії Українського Вільного Університету в Мюнхені, захистивши дисертацію на тему про національні проблеми в СРСР.

Пропонована читачеві книга про ставлення сучасних опозиційних рухів в СРСР до національних проблем є наслідком кількарічної праці автора, під час якої досліджено кілька тисяч документів Самвидаву та творів діячів опозиційних рухів.

«...якби за скалею 12-бальною землетрусів відзначати напругу національних суперечностей, то в старій Росії це було б десь на балі 2, а нині в СРСР — на балі 10».

О. Солженіцин

«...знання становища в Росії, знання інакших політичних структур для західньої людини означає початок здорового підходу до проблем усієї світової політики».

Р. Конквест

ЗАУВАГИ ЩОДО ТЕРМІНОЛОГІЇ

Брак одноманітності в застосуванні політичної термінології стосовно СРСР закордонною політичною літературою та пресою примушує подати деякі зауваги щодо застосовуваної в цій праці термінології.

1. *Радянський Союз (або СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік).*

В українській закордонній літературі й пресі, а частково — і в українському Самвидаві, вживають термін «Советський Союз», тобто зберігають російську форму цього терміну. Оскільки таке вживання має політичний відтінок, який не мусить бути в науковому дослідженні, вживаємо офіційно прийнятого на Україні терміну «радянський».

2. *Радянські республіки.* Хоча вживаємо цього офіційного терміну, слід мати на увазі, що не треба розуміти його цілком дослівно. Так звані «республіки» в складі СРСР є лише адміністративними одиницями в складі єдиної централізованої держави й не мають фактично нічого спільного з республіканським державним устроєм.

3. *Радянські народи.* Цим терміном позначаємо народи, які живуть на нинішній території СРСР. У радянській пресі цьому термінові намагаються надати ідеологічного звучання, розуміючи його також, як «народи, що підтримують радянський лад». Відкида-

ючи будь-яке ідеологічне забарвлення цього терміну, залишаємо лише його географічне значення.

4. *Російська імперія*. Якщо в цьому терміні слово « Російська » починається з великої літери, йдеться про офіційну назву колишньої царської імперії в Росії, коли ж це слово починається з малої літери, мається на увазі російська імперія взагалі, за всіх часів, незалежно від форми влади чи офіційної назви за того чи того часу.

5. *Опозиційний*. Цим терміном позначаємо рухи, осіб, документи чи ідеї, які якоюсь мірою відрізняються від офіційної політично-ідеологічної доктрини, або містять критику порядків у СРСР, або дій офіційних органів. Ми відкидаємо намагання радянських джерел поставити знак рівняння між поняттями « опозиційний » та « антирадянський » або « злочинний », оскільки опозиціонери в СРСР діють за допомогою методів, що цілковито відповідають Конституції СРСР та Конституціям союзних республік.

6. *Дисидент*. Цей термін став загально вживаним на означення людей, які мислять не так, як приписано офіційною радянською ідеологією, і відкрито висловлюють свої думки в Самвидаві чи іншим шляхом. Попри умовність цього терміну, вживаємо його в загальноприйнятому значенні.

7. *Інакодумець*. Український еквівалент слова « дисидент ».

8. *Самвидав* (український переклад російського слова « Самиздат », що нині увійшов до української мови). Література різних жанрів та форм, видавана в хатніх умовах самими авторами або читачами й поширювана без дозволу офіційної цензури. У цьому ж таки значенні вживають термін « позацензурна (або непідцензурна) література ».

9. *Концтабори в СРСР*. Офіційна назва « виправно-трудова табори », « виправно-трудова заклади » чи « виправно-трудова колонії ». Проте, термін « концен-

траційні табори » цілком об'єктивно визначає характер цих місць ув'язнення, і тому саме цей термін застосовують найчастіше як у Самвидаві, так і в закордонній літературі.

10. *Політичні в'язні (політв'язні) в СРСР.* Офіційно в СРСР нема політичних в'язнів, оскільки статті закону, що карають за політичні « злочини », включено до кримінального кодексу. Таким чином політичних в'язнів оголошено в'язнями кримінальними.

Називаємо політв'язнями всіх тих, кого слід вважати за таких, виходячи з принципів демократичних суспільств, тобто всіх, кого засуджено за переконання, за політичну діяльність або за висловлення поглядів, які не подобаються владі.

11. *Поліція в СРСР.* Офіційна назва — « міліція », але оскільки її організовано не за міліційним принципом, правильніша назва — поліція.

ВСТУП

Росія — звичне для більшості людей географічне поняття, що охоплює територію колишньої Російської імперії, якщо йдеться про історію, або територію нинішнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік, якщо йдеться про сучасність.

Не маючи жодного сумніву щодо правильності цієї назви, громадянин Заходу, зустрівшись з українцем, вірменином або литовцем, привітно вигукує: «А, так Ви з Росії!» Добросердий міщанин щиросердо дивується, коли чує у відповідь у найкращому разі ввічливо-холодне, а в найгіршому — відверто вороже — «Ні, я з України!» (або «з Вірменії», «з Литви» тощо).

Таке становище може викликати спантеличення, але лише не в тих, хто жив у СРСР або добре знайомий з проблемами цієї держави.

Росія — найменування батьківщини російського народу (тобто, центрального району європейської частини сучасного Радянського Союзу), яке з часом поширилося на всі землі, що їх заселявали росіяни в перебігу розширення кордонів імперії¹). З часом,

1) Найменування Росія походить від назви стародавньої Київської Русі. З метою підкреслити історичну спадковість своєї держави від Київської Русі, цар Петро I запровадив назву Російська імперія. До того часу частіше вживалися найменування Московія або Московське царство, а ще раніше — Московське князівство.

за дальшого розширення цих кордонів, яке триває вже понад 500 років, під російським контролем опинилися землі, населені різними народами, які говорять на багатьох десятках мов, належать до різних релігій, різних рас і до різних зон культурного впливу: європейського, арабського, турецького, перського або китайського 2).

Провадячи політику створення єдиної централізованої держави, керівники Московського царства, перетвореного на початку 18-го сторіччя на Російську імперію, не заохочували збереження оригінальних назв приєднаних неросійських територій, поширюючи найменування своєї держави на всю контрольовану ними територію. Ця традиція збереглася донині, хоча за радянською Конституцією найменування « Росія » формально закріплене лише за однією (щоправда, найбільшою) з номінально рівноправних республік, що входять до складу СРСР, — а саме за Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (РРФСР).

Однак, населення РРФСР також не є виключно російським. До території цієї республіки входять етнічні терени багатьох народів; деякі з них мають свої номінальні національно-територіальні формації (так звані автономні республіки, автономні області та національні округи), а інших позбавлено навіть формальної автономії.

Попри це, офіційні представники СРСР та радянська офіційна преса ніколи не протестують проти поширення назви « Росія » на весь Радянський Союз, а іноді (ніби через неухважність) самі вживають це ім'я в його найширшому значенні.

З юридичного погляду таке широке застосування назви « Росія » — брутальне порушення суверенітету радянських союзних республік, номінально цілком

2) Див. Додаток 1, « Таблиця народів СРСР ».

суверенних та повноправних (дві з них — Україна та Білорусія — є навіть членами Об'єднаних Націй), але жодна з республік ніколи не протестувала проти поширення назви сусідньої держави на свою територію. Певна річ, це лише свідчить, наскільки суверенними є насправді республіки в складі СРСР.

Слід зазначити, що жодна з великих імперій нещодавнього минулого не намагалася так глибоко і всебічно інтегрувати народи своїх колоній, як це здійснює з неухильною послідовністю російська імперія, що нині існує під ім'ям СРСР. Великобританія ніколи не намагалася назвати Англією не лише Індію, а навіть Шотландію, а Алжир, хоча й вважався деякий час невід'ємною частиною Франції, але не зазнавав такого нещадного денационалізуючого тиску, як неросійські терени СРСР.

Таким чином, ми тут стикаємося з цілковито інакшим різновидом імперіялізму, значно рішучішим, послідовнішим та деспотичнішим, ніж колишні імперії західних метрополій.

Дух завойовництва Москва успадкувала, як вважає більшість дослідників, від монгольської імперії, в межах якої зміцніло й набуло своїх характерних рис Московське князівство, яке було деякий час татарським навіть за мовою правлячої еліти³). Татарсько-монгольські звичаї, одяг, елементи державного устрою і, насамперед, психічний склад збереглися в Московії до реформ Петра Великого (кінець 17-го — початок 18-го сторіччя), а щодо психічного складу, то значною мірою це зберігається донині. Лише релігія — православ'я візантійського зразка — була фактором,

3) Стародавня східнослов'янська держава Київська Русь (9-13 сторіччя) була державою суттєво іншого типу, ніж Московія. Хоча деякі російські, а особливо — радянські, історики постійно підкреслюють спадковість російської держави від Київської Русі, ступінь цієї спадковості ставиться під сумнів у творах багатьох поважних дослідників.

який відрізняв Московію від татарсько-монгольської держави. Проте, слід мати на увазі, що Церкву в російській державі завжди було підпорядковано всебічному державному контролю і вона ніколи не була поважною незалежною силою на соціально-політичній арені.

Розширення меж Московського князівства почалося за князя Івана Калити (1325-1341 рр.) і тривало за його спадкоємців, при чому найчастіше — воєнним шляхом.

Після падіння Константинополя під турецькою навалою 1453 року, в Московії виникла свідомість того, що Москва — спадкоємниця Візантійської та Римської імперій. За великого князя Василя I, 1510 року, цю концепцію в довершеному вигляді сформулював у листі до князя монах Філофей, який вигадав для Москви титул «Третій Рим». Цей титул фігурував у московських документах протягом сторіч.

Концепція «третього Риму» кликала до нових завоювань, які тривали майже безперервно й призвели до створення величезної імперії. Приєднавши неосязні території, Москва сконцентрувала під своєю владою понад сотню народів, деякі з яких перебувають на примітивному культурному рівні, культура ж інших нараховує кілька тисячоліть історії.

Останні за часом територіяльні придбання російська імперія одержала внаслідок Другої світової війни.

Успішному здійсненню політики активної інтеграції величезних просторів (нині — близько однієї шостої частини всього земного суходолу) та понад сотні народів сприяли й донині сприяють численні фактори, що серед них головними є, далєбі, такі: єдність території держави, на відміну від західних імперій, що їхні колонії лежали за морями та океанами, та порівняно слабка поінформованість світової громадськості стосовно процесів, що відбувалися все-

редині Російської імперії, а нині відбуваються в СРСР, у поєднанні з дуже слабким розумінням особливостей російського менталітету та традиційної російської політики.

Щоправда, останніх років у зв'язку з надзвичайним збільшенням військової могутності і ще більшим зростанням апетитів Радянського Союзу, посилюється зацікавлення західної громадськості проблемами СРСР. Суть Радянського Союзу та його попередниці Російської імперії як держави не лише багатонаціональної, а й такої, яка складається з великої кількості різнорідних частин, привертає щораз більшу увагу дослідників як за межами СРСР, так і всередині його — на сторінках так званого Самвидаву 4).

Відомості щодо появи в СРСР різних опозиційних течій, насамперед — національних, децю несподівано висунули на загальний огляд той факт (досить, проте, відомий всім поважним дослідникам), що назва «клатикова імперія», що її історики, а особливо — радянські, часто застосовують до колишньої Австро-Угорської монархії, так само стосується Радянського Союзу. Подібність полягає також у тому, що СРСР, як колись Австро-Угорщина, складається з географічно суміжних, а не поділених океанами частин.

Одначе, історичні, етнічні, культурні, релігійні, мовні та будь-які інші різниці між багатьма народами в СРСР набагато і навіть незмірно глибші, ніж між народами колишньої Австро-Угорщини.

Досить уявити собі дві групи народів: з одного боку — австрійські німці, угорці, чехи, хорвати, а з іншої — росіяни, естонці, молдавани (чи то молдавські румуни, як їх слід було б називати), вірмени, азербайджанці, таджикки, калмики, бурят-монголи тощо, —

4) Самвидаву — див. «Зауваги щодо термінології», стор. 7.

щоб дійти недвозначного висновку. У першій групі — європейські народи, які на час розпаду Австро-Угорської імперії були досить близькі один одному за релігією, расою (або, принаймні, за зовнішнім виглядом), психічним складом та культурною спадщиною. У другій групі — народи, багато з яких за всіма цими та багатьма іншими ознаками настільки чужі один одному, наскільки взагалі це мисленно.

Якщо суперечності між народами першої, групи зробили неможливим їхнє співіснування в рамках єдиної держави, то чи не означає це, що проблеми всередині другої групи народів заслуговують, щонайменше, на поглиблене дослідження та нетимчасову увагу?

Успадкувавши від Російської імперії розмаїтий національний склад і складні національні проблеми, Радянський Союз протягом всієї його історії намагається вирішити національне питання як найголовніше завдання своєї внутрішньої політики. Якщо слушно, що зовнішня політика — це продовження та функція внутрішньої, то національні проблеми неабияк впливають і на зовнішню політику СРСР. Взагалі, Радянський Союз, його своєрідність, його перспективи та політику годі зрозуміти, не дослідивши національних проблем цієї держави.

Національні конфлікти на території СРСР мають дуже довгу й складну історію. Останні за часом збройні зіткнення на цьому ґрунті відбувалися під час і після Другої світової війни в радянській Прибалтиці та в Західній Україні, де загони місцевих націоналістичних партизанів чинили збройний опір спочатку німецькій, а потім радянській владі та війську. Ця боротьба тривала аж до початку 50-х років.

Наявність в СРСР під сучасну пору надзвичайно глибоких національних суперечностей підтверджено величезною кількістю свідoctв. Порівняно нещодавно

надійшло підтвердження з досить авторитетного джерела — від Олександра Солженіцина. Ось його слова :

«...якби за скалею 12-бальною землетрусів відзначати напругу національних суперечностей, то в старій Росії це було б десь на балі 2, а нині в СРСР — на балі 10 » 5).

Йому вторує інший відомий російський дисидент — член-кореспондент Академії Наук СРСР Ігор Шафаревич :

«За тривожної доби клясова ненависть, імовірно, не зможе знову стати тим сірником, який підпалить наш дім. Але національна — напевно зможе. По підземних поштовхах, що їх чутно тепер, можна відчутти, якою руйнівною силою вона здатна стати, якщо вирветься назовні » 6).

Такою є думка найвідоміших радянських дисидентів — думка недвозначна й виповнена глибокого занепокоєння долею їхньої країни та народу.

Проте, радянська офіційна доктрина щодо національного питання, яка є частиною панівної ідеологічної схеми, твердить просто протилежне: в СРСР вперше в історії успішно й остаточно вирішено національне питання (принаймні, « в тому вигляді, в якому ми його дістали від минулого », — це обережне застереження зробив Леонід Брежнев у доповіді на честь 50-річчя утворення СРСР) 7), національні суперечності

5) О. Солженіцин, Прес-конференція в Цюріху 16-17 листопада 1974 р. Збірка « Две пресс-конференции », ІМКА-Пресс, Париж, 1975, стор. 43.

6) І. Шафаревич, « Особление или сближение ? », збірка « Из-под глыб », ІМКА-Пресс, 1975, сто. 113. Див. Додаток 6.

7) Газета « Правда », 22 грудня 1972 р.

за умов радянської соціалістичної держави принципово неможливі, а здійснене в Радянському Союзі вирішення національних проблем — зразок та модель для вирішення таких проблем у всьому світі. Ось як зформулював це, наприклад, член Політбюра ЦК КПРС та Перший секретар ЦК компартії України Володимир Щербицький :

« Теорія і практика будівництва Радянської багатонаціональної держави — невичерпний арсенал ідей, форм і методів перетворення національних взаємин у напрямку, який відповідає інтересам і прагненням усіх народів » 8).

Єдина офіційно дозволена в СРСР ідеологія — так зване марксистсько-ленінське вчення (що його звичайно називають як у виступах радянських пропагандистів, так і в працях радянських учених « єдино правильним науковим світоглядом »), в теорії щодо національного питання найчастіше оперує двозначностями. У догматичну схему поділу людства на класи залежно від стосунку до матеріального виробництва з великими труднощами і лише за допомогою цілої низки сумнівних викрутів вдається увібгати факт існування націй та їхніх національних культур. Цим (принаймні, частково) можна пояснити численні коливання, що їх зазнала національна політика радянського режиму, особливо перших років комуністичної влади.

Ця політика пройшла кілька етапів, серед яких були як періоди деякого обмеженого лібералізму, так і періоди жорстоких ексекуцій, включно з депортацією

8) Журнал « Коммунист », орган ЦК КПРС, число 12, 1974 р.

цілих народів — поволзьких німців, карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, кримських татар, месхів, кавказьких греків. Готували також депортацію радянських євреїв, але смерть Сталіна поклала край цим готуванням.

Ще страшнішим заходом була організація штучного голоду з метою придушити національну волю місцевого населення. (Іншою метою голоду було придушити опір насильницькій колективізації сільського господарства). Штучний голод 1932-1933 років призвів до смерті (здебільшого, на Україні), за різними джерелами, від 2,5 до 10 мільйонів осіб 9).

Нині радянська національна політика полягає, в головних рисах, у посиленій мовній русифікації неросійських народів за одночасного збереження вигляду національної автономії для деяких з них, у штучному стимулюванні міграцій населення з метою «перемішувати» народи, в активному наголошуванні в пропаганді та в народній освіті переваг російської мови, культури, історії та традицій.

Водночас широко розгалужена мережа каральних органів провадить постійну «профілактичну» роботу з метою видалити із суспільства всі елементи, які виявляють національно-патріотичні настрої або є потенційно небезпечні з цього погляду. Виняток роблять лише для російських національно-патріотичних настроїв, виявлення яких не лише не заборонено, а й

9) Радянські джерела заперечують факт голоду в 1932-1933 роках. Закордонні дослідники можуть користуватися лише посередніми методами для визначення масштабів голоду. Див., наприклад, «Енциклопедію українознавства», словникова частина, том 2, стор. 406, де наведено цифри 2,5-5млн. жертв голоду на Україні. Цифру 10 млн. жертв (по всьому СРСР) наведено, зокрема, в «Програмі ВСХСОН» («Всероссийский Социал-Христианский Союз Освобождения Народа»), збірка «ВСХСОН», ІМКА-Пресс, 1975, стор. 41.

офіційно заохочується, щоправда, в певних встановлених владою рамках. Таким чином, ця «профілактика» значно меншою мірою зачіпає російських націоналістів, хоча деякі з них — найбільш екстремні — також зазнають досить жорстоких переслідувань. Але загальна кількість репресованих російських націоналістів не може стати в жодне порівняння з кількістю репресованих або знищених неросійських націоналістів. Очевидно, цей факт можна пояснити тим, що ідеологія російських націоналістів, хоча часто й ворожа комуністичному режимові, але не загрожує єдності імперії, а навпаки — підтримує цю єдність.

Усі без винятку свідчення вказують на те, що відсоток представників неросійських народів серед політичних в'язнів у СРСР непропорційно великий і ці в'язні, як правило, засуджені до дуже тривалих строків ув'язнення.

Починаючи з часів Другої світової війни, радянська національна політика відверто апелює до національних почуттів російського народу, прагнучи знайти підпору й підтримку серед найбільшого народу імперії. Постійно поборюючи так званий «буржуазний націоналізм» (український, литовський, вірменський, єврейський тощо), радянські керівники та преса ніколи не говорять про боротьбу проти російського націоналізму, ба й сам термін «російський буржуазний націоналізм» не вживається в лексиконі радянської офіційної термінології. Таке становище цілковито суперечить офіційним тезам перших років існування радянської влади, коли більшовики намагалися використати національні почуття неросійських народів з метою об'єднати й зміцнити імперію, яка на деякий час розпалася після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. У ті часи більшовики проголошували найбільшим своїм ворогом «російський великодержавний шовінізм».

Останніх років офіційна національна доктрина по-

силено пропагує нову тезу щодо створення «принципово нової спільноти людей — єдиного радянського народу». Очевидно, це означає, що керівники СРСР плянують шляхом ступневого розчинення всіх націй з їхніми національними особливостями в казані «єдиного радянського народу» вирішити, врешті-решт, усі національні проблеми їхньої держави. Звичайно, майбутній «єдиний радянський народ», за задумом авторів цього пляну, розмовлятиме російською мовою і належатиме до російської культури, тобто, буде чисельно збільшеним російським народом. (За переписом населення 1970 р. росіяни становили близько 53% населення СРСР).

Через низьку народжуваність у росіян їхній відсоток у населенні СРСР останніх років досить стрімко падає. Очевидно, цей факт викликає занепокоєння керівників держави, що, поруч із іншими причинами, спонукує їх посилювати боротьбу проти неросійського націоналізму та форсувати політику, що знайшла свій вираз у гаслі щодо «єдиного радянського народу».

Сприяючи русифікації неросійських народів, радянська національна політика водночас намагається зберегти або посилити традиційну ворожнечу між деякими народами СРСР. Посилено підтримують і пропагують антисемітизм, особливо — ворожнечу між євреями та українцями, на Кавказі підтримують ворожнечу між вірменами та грузинами, вірменами та азербайджанцями, в Прибалтиці — між литовцями та поляками. Проводять також приховану від сторонніх вух, але досить активну пропаганду проти кримських татар. Водночас всіма засобами створюють і підтримують міт щодо історичної любови всіх неросійських народів до «старшого брата» — російського народу, до російської мови та російської культури. Російський народ звичайно називають «першим серед рівних», майже дослівно повторюючи сатиричну фразу Джор-

джа Орвелла з його повісті « Худоб'ячий хутір » : « Усі звірі рівні, але серед рівних є рівніші » 10).

Очевидно, в цьому випадку ми стикаємося з радянським варіантом політики « діли й пануй ». Мабуть, керівники режиму вважають, що така політика не суперечить меті створити « єдиний радянський народ », бо нацьковування неросійських народів один на одного не лише не заважає русифікації кожного з них, а й сприяє цьому.

Національній політиці радянського режиму протистоять національно-патріотичні настрої, широко розповсюджені серед багатьох народів імперії. Після доби деякого відносного спокою (приблизно, 1950-1965 рр.) розпочався період нового різкого загострення національних почуттів серед народів Радянського Союзу. Цей процес нині знаходить свій вираз здебільшого у виникненні й активній діяльності так званих рухів інакодумців (дисидентів).

Поява цих рухів означила, без жодного перебільшення, початок нового періоду в історії СРСР, як і в історії всієї російської імперії. Діяльність цих рухів створює новий суспільно-політичний клімат в державі, і ось вже близько десяти років влада концентрує величезні сили для боротьби з цими рухами і для ліквідації наслідків їхньої діяльності. Ця боротьба

10) У Самвидаві є багато повідомлень про діяльність офіційних радянських органів, спрямовану до посилення ворожнечі між різними народами СРСР. Наприклад, грузинський самвидавний документ « Огляд взаємин між Москвою та Грузією до і після 1917 р. » (збірка « Национальный вопрос в СССР », « Сучасність », 1975, стор. 373-403) відзначає штучне розпалювання грузинсько-вірменської ворожнечі. В українському самвидавному журналі « Українській вісник » (« Український вісник », випуск 7-8, « Смолоскип », 1975) вміщено відомості щодо розпалювання міжнародної ворожнечі на Україні, зокрема, між українцями та євреями. Про розпалювання українсько-єврейської ворожнечі в українській пресі в СРСР див., зокрема, I. Klejner, *The Soviet Ukrainian Press on Zionism and Israel*, « Soviet Jewish Affairs », Vol. 4, № 2, London, 1974.

відчутно позначається на всіх внутрішньополітичних і зовнішньополітичних кроках радянського уряду, але не приносить йому жодної доброї слави.

Опозиційні рухи існують в Росії (РРФСР), на Україні, в Прибалтиці, в Закавказзі, є ознаки створення таких рухів або, принаймні, появи опозиційних настроїв у Білорусії, в Молдавії та в Середній Азії. У Середній Азії ці настрої мають тяжіння до панісламізму та пантюркізму, в Молдавії — до об'єднання з Румунією.

За умов жорстокої цензури й зосередження всіх без винятку засобів інформації в руках держави, опозиційні сили знайшли досить ефективний метод поширення інформації — так званий Самвидав. Самі автори творів Самвидаву застосовують, поруч із цим терміном, також термін «непідцензурна література».

Самвидавом в СРСР називають будь-які літературні або публіцистичні твори, документи, записи судових процесів, листи або петиції тощо, виготовлювані й поширювані неофіційним шляхом, тобто без допомоги з боку державних видавництв та друкарень та без дозволу цензури. Поширюють також музичні твори (головно, пісні так званих «бардів», тобто, поетів-піснярів, які виконують свої пісні під власний акомпанемент). Для музичного Самвидаву створили спеціальний термін — Магнетіздат, оскільки музичні твори поширюють у записі на магнетну стрічку.

Твори Самвидаву розмножують, здебільшого, на друкарській машинці або фотографічним шляхом. Людина, яка одержала й прочитала той чи той самвидавний матеріал, передає його своїм знайомим у тому випадку, якщо вона їм довіряє. Вважається за моральний обов'язок для кожного читача Самвидаву, який має друкарську машинку або володіє фотографічним способом розмноження документів, виготовити кілька копій прочитаного самвидавного документу й поши-

рити їх серед своїх знайомих. Таким чином наклад кожного самвидавного документу, виданого спочатку в кількох примірниках, лавиноподібно збільшується. Досвід довів, що такий спосіб поширювання інформації досить ефективний.

Сам термін «Самвидав» виник як гумористична пародія на назви радянських державних видавництв: наприклад, видавництво політичної літератури скорочено називається Політвидав, видавництво дитячої літератури — Дитвидав тощо. З часом цей термін набув цілком поважного політичного звучання, а позначуване ним явище стало важливим внутрішньо-політичним фактором у СРСР.

Самвидавний метод поширювання інформації використовують усі національні рухи в СРСР, і стало вже звичним застосовувати терміни «російський Самвидав», «український Самвидав», «литовський Самвидав» тощо.

Саме матеріяли, видані в Самвидаві, потрапляючи за кордон, стають неоціненним і найвірогіднішим джерелом для справді реалістичної та всебічної аналізи проблем Радянського Союзу. Якщо офіційні радянські документи не дають майже жодних відомостей щодо національних суперечностей в СРСР (так само, як і щодо численних інших проблем), то матеріяли опозиційних рухів висвітлюють ці проблеми в усій їхній багатогранності, створюючи картину суспільства, яке перебуває під загрозою поважних внутрішніх заворушень.

Надзвичайно істотним є те, що представники багатьох опозиційних рухів розглядають себе як політичну силу, яка йде на зміну нинішньому режимові. Історія Росії вчить, що такі амбіції можуть виявитися не безпідставними.

Відома на Заході радянська самвидавна література нараховує до нинішнього часу (на кінець 1976 р.) понад

3000 документів, які складають кілька десятків тисяч сторінок. До цього можна додати деяку кількість виступів визначних представників радянських дисидентських кіл вже після їхнього виїзду або вигнання з СРСР. Усю цю кількість документів, надзвичайно цінних для розуміння процесів, які відбуваються в Радянському Союзі, лише частково проаналізовано західними дослідниками.

Серед величезної різноманітності тем, жанрів та позицій, в самвидавній літературі чітко визначено два головні мотиви : тема щодо демократизації радянського суспільства й забезпечення елементарних громадянських прав та тема щодо національних проблем в СРСР. Саме ця друга тема й є предметом нашого дослідження.

Хоч би на яких позиціях стояли радянські дисиденти, в своїх виступах у Самвидаві та поза ним вони одностайно погоджуються в одному : національне питання в СРСР жодною мірою не вирішено, а національні суперечності загрожують призвести в майбутньому до поважних внутрішніх заворушень. Передчуттям катастрофи, що насувається, дослівно просякнено сотні виступів найвідоміших радянських дисидентів. Ось, наприклад, Андрій Амальрик :

« Але що буде ? Я не маю сумніву, що ця велика східнослов'янська імперія, створена германцями, візантійцями та монголами, увійшла до останнього десятиріччя свого існування. Як прийняття християнства віддалило загибель римської імперії, але не врятувало її від неминучого кінця, так і марксистська доктрина затримала розпад Російської імперії — третього Риму — але не в силі відвернути його. Але попри те, що ця імперія завжди прагнула максимальної

самоізоляції, ледве чи правильно розглядати її загибель поза зв'язком з цілим світом » 11).

Ігор Шафаревич в одній зі своїх статей намагається бути оптимістичнішим і висловлює надію, що Росія, пройшовши через страшні випробування, знайде якийсь вихід до кращого майбутнього. Проте, закінчення цієї статті звучить досить похмуро :

« Таке зараз становище Росії : вона пройшла крізь смерть і може почути голос Бога. Але Бог робить історію руками людей, і це ми, кожний з нас, може почути його голос. А може, певна річ, і не почути. І залишиться трупом у пустелі, яка вкриє руїни Росії » 12).

У деяких документах Самвидаву висловлено думку, що Росія (іноді автори застосовують це ім'я в його вужчому значенні, іноді широко, маючи на увазі весь СРСР), яка втратила моральні норми, яка перебуває під владою зла, яка озброїлася до зубів, — може знищити людство або, принаймні, завдати величезної шкоди цивілізації. Із цими думками межує вислів видатного дослідника СРСР — Роберта Конквеста, що його поставлено як епіграф до цієї книжки. Слова Конквеста підкреслюють значення проблем (і, очевидно, небезпек) Росії для всього світу :

« ...знання становища в Росії, знання інак-

11) Амальрик, Андрій — відомий російський історик та письменник, автор відомої книги « Просуществует ли Советский Союз до 1984 года ? » та інших творів. Цитату взято з названої книги, видання Фонду ім. Герцена, Амстердам, 1969, стор. 64.

12) Шафаревич, Ігор — радянський вчений, член-кореспондент Академії наук СРСР, почесний член Американської Академії, також член неофіційного Комітету прав людини в СРСР, автор багатьох самвидавних документів. Цитату взято зі статті « Есть ли у России будущее ? », збірка « Из-под глыб », ИМКА-Пресс, 1974, стор. 276.

ших політичних структур для західної людини означає початок здорового підходу до проблем усєї світової політики » 13).

Такою є напруженість проблем цього суспільства і такі породжувані ним небезпеки.

У низці найгостріших внутрішньополітичних проблем національна проблема займає в СРСР якщо не найперше, то одне з найперших місць. За ступенем впливу на сучасний і, напевно, майбутній розвиток подій її можна порівняти лише з економічними проблемами радянської імперії.

Націоналізм, який зрушив у всьому світі величезні і, на жаль, часто руйнівні сили, зі дня на день посилюється і в СРСР. Один із найталановитіших і найбільш безкомпромисних представників опозиційної думки в СРСР — український історик, письменник та публіцист Валентин Мороз, звертаючись до офіційної влади, так охарактеризував цю проблему :

« Національне відродження — найглибинніший з усіх духовних процесів. Це явище багатопланове й багат шарове, воно може виявитись у тисячах форм. Ніхто не зможе всіх їх передбачити і сплести настільки широкий невід, щоб охопити процес в усій його ширині. Ваші греблі міцні й надійні, але вони стоять на сухому. Весняні води просто оминули їх і знайшли нові русла. Ваші шлягбавми закриті, але вони нікого не сплять — бо траси давно пролягли збоку від них. Національне відродження є процесом,

13) Журнал « Континент », число 2 (російське видання), стор. 1.

що має практично необмежені ресурси, бо національне почуття живе в душі кожної людини — навіть тієї, яка, здавалося б, давно умерла духовно...

Ви вперто повторюєте, що люди, які сидять за ґратами — це просто кримінальні злочинці. Ви заплющуете очі і робите вигляд, що проблеми нема. Ну добре, на цій немудрій позиції вдасться протарабанити ще років з десять. А далі? Адже нові процеси на Україні (і в усьому Союзі) тільки починаються... Невже ви не розумієте, що скоро вам доведеться мати справу з масовими суспільними тенденціями?

Нові процеси лише починаються, а ваші репресійні заходи вже перестали бути ефективними. Що ж буде далі? » (Підкреслено в оригіналі) 14).

До цих слів, написаних 1970 року, можна лише додати, що за минулі з того часу роки національні рухи в СРСР пройшли велику путь, і масові політичні тенденції, що їх появу передбачав В. Мороз, вже стали політичною реальністю. Цей факт констатував, хоча, можливо, і в занадто безапеляційних виразах, Олександр Галич :

« Радянське керівництво вбачає в національно-визвольних рухах могутню силу. І боїться цієї сили, можливо, боїться цієї сили більше, ніж будь-чого іншого. Повстання в національних республіках неминучі й необо-

14) Валентин Мороз, « Замість останнього слова », збірка « Есеї, листи й документи », видавництво « Сучасність », 1975, стор. 138-139.

ротні, і саме вони можуть стати початком загибелі системи » 15).

Звичайно, уявна картина загибелі найбільшої імперії може викликати не лише зацікавлення, а й вразити уяву. І які наслідки це може мати для всього світу? І чи виявляться слушними передбачення радянських дисидентів? Безперечно, це все дуже цікаве для дослідника, бо ми маємо справу з дослідженням одного з найцікавіших та найбагатших на події історичних феноменів.

Але чи не мають рації китайці, які твердять в одному зі своїх прислів'їв: « Найбільше нещастя — народитися за цікавої епохи » ?

15) Галич, Олександр — російський радянський поет, драматург, автор і виконавець пісень, один із найпопулярніших авторів Магнетіздату; помер 1977 р. в еміграції. Цитату взято з тексту його виступу на прес-конференції в Парижі; газета « Русская мысль », 29 травня 1975 р.

Розділ 1

ОПОЗИЦІЙНІ РУХИ В СРСР І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Більшовицький переворот 1917 року перервав, як здавалося, спадковість розвитку політичних та суспільних процесів у Росії, створивши цілковито нову державу і нове суспільство на місці знищеної імперії та знищених старих суспільних клас та груп.

Проте, дальший розвиток більшовицької держави довів, що ледве чи можливо цілком перервати історичну традицію і цілком змінити насильницьким способом державно-політичні засади та цілі традиційної державної політики. Спадковість більшовицької держави від старої Російської імперії блискуче довів російський філософ Микола Бердяєв у низці своїх творів, серед яких можна відзначити « Джерела та сенс російського комунізму » і « Російська ідея » 16). Спадковість радянської політики від імперіялістичної політики царської Росії, зокрема, в національному питанні, досить докладно висвітлено також у багатьох документах Самвидаву та в деяких творах західних дослідників.

16) Микола Бердяєв, « Истоки и смысл русского коммунизма », ІМКА-Пресс, Париж, 1955, « Русская идея », ІМКА-Пресс, Париж, 1971. Цікаві думки щодо Росії та її майбутнього можна також зустріти в творах російського філософа та публіциста Георгія Федотова (1886-1951).

Виникнення в СРСР у середині шістдесятих років великої кількості досить широких, як на радянський масштаб, опозиційних рухів різних народів також було, значною мірою, продовженням старих, дореволюційних традицій національно-патріотичного або національно-визвольного процесу цих народів. Як у Росії, так і в інших частинах імперії ці рухи набрали багатьох традиційних рис, що лише ще раз підтверджує незнищенність національної традиції.

Всередині радянської опозиційної думки можна досить чітко розмежувати кілька напрямків. Коментатори та дослідники на Заході, наслідуючи традицію вирізняти в політичному спектрі «лівих», «правих», «центр» тощо, часто застосовують таку саму термінологію стосовно різних напрямків у радянській опозиції. Така класифікація за нашого часу, як на це вже не раз вказували різні автори, явно застаріла як стосовно політичного життя на Заході, так і на Сході. За цією класифікацією комуністи й фашисти опиняються на протилежних флангах, хоча вони, через майже цілковиту подібність світовідчуття, цілей та методів, належать до одного типу політичних сил.

З іншого боку, радянських опозиціонерів класифікують, виходячи з головної риси їхньої ідеології. У цьому випадку їх поділяють на «демократів», «неомарксистів», «слов'янофілів» тощо. Для такої класифікації є досить підстав, хоча й тут треба дати кілька суттєвих застережень.

«Демократами» звичайно називають ті сили серед радянських дисидентів, які змагають, насамперед, до лібералізації, та демократизації політичного та суспільного життя в СРСР. Забезпечення елементарних громадянських прав, гарантованих міжнародними правовими документами й Конституцією СРСР, припинення сваволі каральних органів, амністия для всіх політичних в'язнів та їхня дальша реабілітація, перетворення радянських державних органів з декоративних

додатків до партійного апарату на справді виборні демократичні органи влади, вільний обмін людьми та ідеями із зовнішнім світом — таким є коло тем та ідей, що в ньому обертається вся діяльність «демократів».

Очевидно, термін «демократи» досить правильно віддзеркалює суть цього руху, і саме так часто називають себе самі його учасники. З такою самою підставою їх можна називати лібералами або ліберал-демократами.

Центральне місце серед російських демократів, у кожному разі, з огляду на моральний авторитет, займає академік Андрій Сахаров 17).

«Неомарксистами» називають тих опозиційних діячів у СРСР, які пропагують ідею повернення до так званого «справжнього марксизму-ленінізму», що його вони уявляють в ідеалізованих ними традиціях ранньої більшовицької революційності. Для неомарксистів Ленін — кумир, а Сталін — зосередження всього мисленого зла, який підступно зрадив Ленінові завіти і встановив криваву диктатуру. Усю діяльність неомарксистів спрямовано до того, що вони звичайно називають «боротьбою проти сталінізму та його наслідків». Найвідоміша постать серед неомарксистів — Рой Медведев 18).

Від цих двох напрямків опозиційної політичної думки принципово відрізняються націоналістичні групи різних напрямків. Серед російського опозиційного руху націоналістичні угруповання набрали різноманіт-

17) Сахаров, Андрій Дмитрович — відомий фізик-атомник, дійсний член Академії Наук СРСР, тричі Герой Соціалістичної праці, двічі лавреат Державної премії СРСР, «батько радянської водневої бомби». Зрозумівши справжню суть радянського режиму, став активним дисидентом, був одним із засновників неофіційного Комітету прав людини в СРСР, автор або співавтор великої кількості самвидавних документів. Нагороджений Нобелівською премією миру.

18) Медведев, Рой — радянський вчений-історик, автор великого дослідження про Сталіна «Перед судом історії» та інших творів.

них забарвлень — від поміркованих ліберальних патріотів до крайніх шовіністів, деякі з яких проповідують відверто фашистські програми.

Розвиток політичної думки в російському громадсько-політичному русі підтверджує відоме прислів'я: «Щобільше все змінюються, то більше все залишається без змін». Після революцій, воєн, цілковитої зміни обличчя держави, після шістдесятьох років найжорстокіших переслідувань кожної вільної думки, — в російській суспільній свідомості виявилися ті самі головні напрямки, які визначали проблематику російської громадської думки другої половини 19-го сторіччя. Ці напрямки ще з тих часів відомі під назвами «західництво» та «слов'янофілство».

Російські демократи — безперечно, західники. Це означає, що вони мислять категоріями західного гуманізму і, взагалі, західної культури, прагнучи поширити принципи цієї культури та західного способу життя на свою країну. Для західників є характерним оперувати, насамперед, загальнолюдськими, а не національними категоріями, і в цьому їхня відмінність від слов'янофілів та всіх інших російських націоналістів.

У такому розумінні неомарксистів слід також вважати за західників, бо вони також мислять всесвітніми категоріями, намагаючись увібгати їх у ложе комуністичної ідеології.

Слов'янофіли, як і всі російські націоналісти, мислять виключно національними категоріями. Їм не лише не властиве прагнення використати західний досвід в їхній країні, а навпаки, вони відмежовуються від цього досвіду і висувають претенсії на поширення російського світогляду, російської релігії та якоїсь напівмістичної «російської ідеї» далеко за межі Росії, ба навіть на весь світ. *Російський месіянізм*, що його реалістичний зміст, як здається, насилу розуміють навіть його проповідники, — характерна риса ідеології російських націоналістів.

Надзвичайна, іноді навіть фанатична відданість ідеї російського месіанізму вражає в багатьох творах, написаних російськими націоналістами різних напрямків або відтінків. Їхні спроби дати логічне пояснення цьому «месіанському призначенню російського народу», як правило, цілковито безпорадні і не витримують жодної критики. У цій *idée fixe*, здається, знаходить свій вираз якесь підсвідоме коріння російського національного характеру. Не дивно, що народ з таким способом мислення зміг створити велику імперію, хоча пересічний росіянин ледве чи має користь від існування імперії, названої його ім'ям.

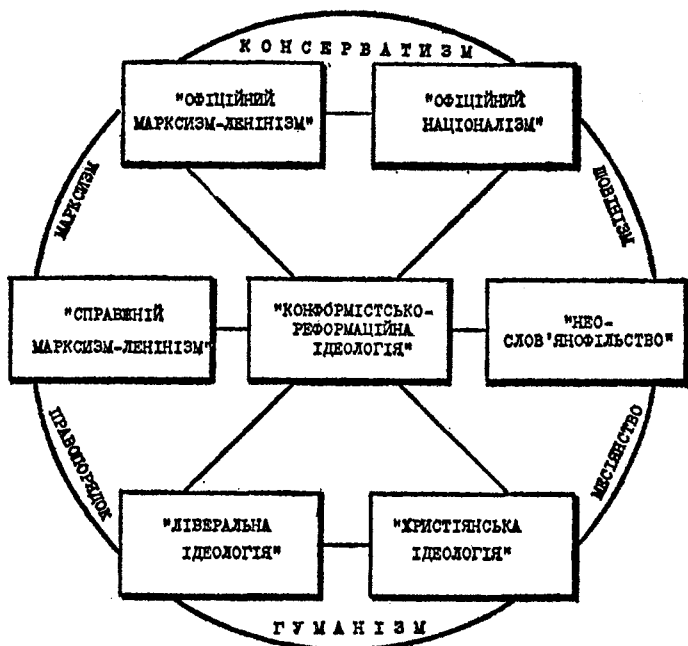
Коли йдеться про слов'янофілів, треба мати на увазі, що власне «слов'янофілами» або «неослов'янофілами» називають російських націоналістів, які займають центристську позицію серед російських націоналістичних кіл. Існують російські націоналісти як більш екстремних напрямків, включно з відвертими фашистами, так і поміркованіші, ніж слов'янофіли. Проте, ця термінологія дуже відносна. Слов'янофілами, а іноді «руситами» чи російським словом «почвенники» (від слова «почва» — ґрунт) часто називають взагалі всіх російських націоналістів. Плутанині в термінології сприяє той факт, що серед радянських дисидентів немає організаційно зформованих політичних партій чи інших формальних організацій. Ми вживатимемо термін «слов'янофіли» лише стосовно центристських кіл серед російських націоналістів.

Андрій Амальрик подав таку кругову схему різних течій в сучасній російській політичній думці :

Надзвичайна, іноді навіть фанатична відданість ідеї російського месіанізму вражає в багатьох творах, написаних російськими націоналістами різних напрямків або відтінків. Їхні спроби дати логічне пояснення цьому «месіанському призначенню російського народу», як правило, цілковито безпорадні і не витримують жодної критики. У цій *idée fixe*, здається, знаходить свій вираз якесь підсвідоме коріння російського національного характеру. Не дивно, що народ з таким способом мислення зміг створити велику імперію, хоча пересічний росіянин ледве чи має користь від існування імперії, названої його ім'ям.

Коли йдеться про слов'янофілів, треба мати на увазі, що власне «слов'янофілами» або «неослов'янофілами» називають російських націоналістів, які займають центристську позицію серед російських націоналістичних кіл. Існують російські націоналісти як більш екстремних напрямків, включно з відвертими фашистами, так і поміркованіші, ніж слов'янофіли. Проте, ця термінологія дуже відносна. Слов'янофілами, а іноді «руситами» чи російським словом «почвенники» (від слова «почва» — ґрунт) часто називають взагалі всіх російських націоналістів. Плутанині в термінології сприяє той факт, що серед радянських дисидентів немає організаційно зформованих політичних партій чи інших формальних організацій. Ми вживатимемо термін «слов'янофіли» лише стосовно центристських кіл серед російських націоналістів.

Андрій Амальрик подав таку кругову схему різних течій в сучасній російській політичній думці :

У цій схемі 19) А. Амальрик відмовився від традиційного поділу політичних сил на «лівий» та «правий» фланги, зобразивши їхні позиції у вигляді кола, де фланги змикаються. Цю схему він доповнив таким поясненням :

19) А. Амальрик, «Просуществует ли Советский Союз до 1984 г. ? », видавництво ім. Герцена, Амстердам, 1969, стор. 37. Пізніше, на початку 1976 р., у самвидавній статті «Ідеологія в радянському суспільстві» Амальрик дав докладнішу схему, яку назвав «колесом ідеологій». Це «колесо» через його складність ми тут не наводимо, тим більш, що в засаді обидві схеми аналогічні. Різниця між новою схемою та наведеною вище полягає в тому, що в новій схемі Амальрик зобразив три концентричні кола : зовнішнє — суперідеології — лібералізм, марксизм, націоналізм; середнє — власнє ідеології — різні види марксизму, націоналізму, лібералізму та релігійна ідеологія; нарешті, внутрішнє коло — різні види конформістсько-реформаційних ідеологій. Таким чином, нова схема є лише поширеним варіантом старої.

« Враховуючи те, що я говорив раніш про ідеології в сучасному радянському суспільстві та про їх співвідношення, можна накреслити таку примітивну та умовну, але цікаву схему...

Сполучними лініями я показав пов'язаність цих ідеологій: досить ясно, що їх роз'єднує. « Реформистську ідеологію » з огляду на її « ідеали » насправді треба було б якнайтісніше пов'язати з « ліберальною ідеологією », але, з уваги на її надто конформістські методи і згідливість, — які можна б передати словами : « далі все само-собою покращає, а тим часом треба жити... », — я поставив її серед решти ідеологій » 20).

Як бачимо, на схемі офіційна партійна ідеологія виступає як в її « марксистському », так і в її « націоналістичному » варіанті. (Цей останній різновид офіційної ідеології, як вже було зазначено, поступово посилюється протягом багатьох років — з часів Другої світової війни — у вигляді щораз більшого просякання російського націоналізму до офіційних кіл та їхніх ідеологічних схем).

Далі відзначено « справжній марксизм-ленінізм » (тобто, « неомарксистів ») та неослов'янофілів. У секторі гуманізму перебувають « ліберальна ідеологія » (тобто, сучасні « демократи ») та « християнська ідеологія ».

Про останню можна сказати, що різні течії християнства знаходять в СРСР дедалі більше прихильників. Існує християнсько-ліберальна течія, близька до російських ліберал-демократів (найвідоміший представник цієї течії — Анатолій Краснов-Левітін), існують чисто релігійні рухи без виразної політичної забарвленості. Російські націоналістичні кола також

20) У згаданому вище виданні стор. 36-37.

виступають під прапорами християнства, але їхнє християнство часто дуже далеке від лібералізму та гуманізму. Релігійний Самвидав уже дав сотні творів, а різні релігійні рухи вже породили десятки героїв та мучеників. Деякі християнські рухи (наприклад, баптисти) уникають відвертої політичної діяльності і провадять пропаганду лише в релігійній площині. Але рух литовських католиків став прапором усєї національно-патріотичної боротьби литовського народу. Безперечно, сучасні релігійні рухи в СРСР заслугоують на окреме докладне дослідження.

Як видно зі схеми А. Амальрика, неослов'янофільство через християнство пов'язане з християнською ідеологією, а точніше — з російським православ'ям. Для російських націоналістичних течій є дуже характерним, що вони використовують православ'я як *політично-ідеологічну* доктрину.

Не менш характерним є те, що неомарксистичні через марксизм межують з офіційною ідеологією «зліва», а неослов'янофільство примикає до офіційної ідеології «з правого боку» — через шовінізм. Таким чином, наочно змикаються фланги, традиційно звані «правим» та «лівим».

Наведена класифікація опозиційних політичних течій слухна майже виключно для російського суспільства, але не для неросійських частин СРСР. Спроби поширити цю класифікацію на опозиційні рухи неросійських народів призвели б до грубих викривлень, бо не можна нехтувати специфічних національних ознак, які насамперед визначають розташування політичних сил у сучасних національних рухах неросійських народів.

Наприклад, виходячи з такої класифікації, російський неомарксист Р. Медведев та український дисидент Іван Дзюба²¹⁾ потрапляють до однієї групи

21) Дзюба, Іван — відомий український дисидент, автор

неомарксистів. Але аналіз творів цих авторів зразу виявить грубу штучність такого поєднання. Якщо виступи Р. Медведєва присвячено усуненню наслідків сталінізму й перебудові суспільного життя за так званим «справжнім марксизмом-ленінізмом», то твори І. Дзюби, як і всіх інших українських дисидентів, присвячено майже виключно українській національній проблемі. Таким чином, між позиціями всіх українських (та й взагалі — всіх неросійських) дисидентів, хоча б які були їхні погляди на економічні та соціальні проблеми, є набагато більше спільного, ніж між російськими та неросійськими неомарксистами.

Український неомарксист легко знаходить спільну мову з українським ліберал-демократом, а їхні виступи в Самвидаві майже тотожні. Але російський неомарксист та російський ліберал-демократ — часто непримиренні ідейні вороги, що провадять запальні полемічні битви. Ще непримиренніша ворожнеча існує між крайніми російськими націоналістами та всіма поміркованішими опозиційними рухами.

Що ж до неросійських Самвидавів, то їм властива надзвичайна одностайність в оцінці політичного становища, національних проблем та термінових завдань. Усі неросійські Самвидави — це, насамперед, зібрання документів, присвячених національним проблемам: проблемі відокремлення від Росії, або еміграції з СРСР, або відновлення своєї національно-територіяльної автономії, і в усіх випадках — проблемі збереження своєї культурно-національної, релігійної та мовної ідентичності. Усі інші питання займають у неросійських Самвидавах досить незначне місце.

Можливо, з бігом часу всередині національних рухів неросійських народів також виникне глибоке

книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та інших творів. Пізніше, після ув'язнення, виступив із засудженням своїх попередніх поглядів.

розрізнення за політично-ідеологічними ознаками, але досі такий процес виразно виявився лише серед російських опозиційних рухів.

Виходячи з цих міркувань, здається доцільним провадити огляд та аналізу виступів радянських дисидентів (особливо, коли йдеться про їхнє ставлення до національних проблем) на ґрунті поділу їх, по-перше, за національними, а вже по-друге — за політичними ознаками.

Ми виділяємо в усій різноманітності радянських опозиційних угруповань такі основні групи: а) рух російських ліберал-демократів; б) рух російських неомарксистів; в) рух російських націоналістів з поділом на окремі течії цього руху; г) рухи неросійських народів, що мають свої національно-територіальні утворення всередині СРСР; ґ) рухи народів, що прагнуть еміграції з СРСР або повернення до своєї національної території (до цієї групи належать кримські татари, месхи, радянські німці, євреї та поляки).

Хоча такий поділ у деяких випадках досить умовний, він, попри це, віддзеркалює головні напрямки опозиційних течій в СРСР і дозволяє оцінити й співставити розподіл опозиційних сил.

Розглядаючи опозицію в Радянському Союзі, слід мати на увазі цілковито особливі умови, що існують у країнах з комуністичним режимом. За цих умов майже неможливо створити опозиційний рух, який мав би чіткі організаційні форми. Численні спроби створити такі організації звичайно закінчувалися арештом ініціаторів та керівників (а часто й всіх учасників) і засудженням їх до довготермінового ув'язнення. Тому нині майже всі опозиційні рухи в СРСР прямують іншим шляхом — шляхом ідейного, а не організаційного зв'язку. Це створює умови, за яких сотні й тисячі осіб, не належачи формально до будь-якої організації і будучи таким чином певною мірою забезпечені від переслідувань, можуть вважати себе за приналежних

до тих чи тих опозиційних кіл. Практично, кожний, хто читає Самвидава, або розмножує його, або передає відомості особам, які випускають Самвидава, або, принаймні, бере участь у дискусіях зі своїми опозиційно настроєними друзями, може вважати себе приналежним до політичної опозиції.

Таким чином, створюється становище, коли велика кількість людей може відчувати щастя духовного розкріпачення. (Можливо, це дуже важко зрозуміти людям демократичного Заходу, які ніколи не були духовно закріпачені і тому нездатні цього уявити). Але для мешканців комуністичних країн прагнення духовного й морального розкріпачення часом настільки сильне, що його можна порівняти хіба що з жагою ковтка чистого повітря в людини, яка задихається в хмарі отруйного газу. Недарма тисячі людей ризикують життям, намагаючись вирватися з комуністичних країн через міновані поля, водні перешкоди, електронні системи загородження та інші смертельно небезпечні завади. Саме ця жага штовхає багатьох людей в СРСР ризикувати своєю безпекою, кар'єрою, здоров'ям і навіть життям, беручи участь в опозиційних рухах. Ця жага — перший стимул, що приводить людей в опозицію до офіційного режиму. У дальшому з'являються й інші стимули: патріотична чи національна свідомість, відчуття обов'язку перед своєю справою, народом і товаришами.

У кожному разі, надзвичайно великою є роль Самвидаву як фактора, що пов'язує не об'єднані організаційно ланки опозиційного руху та окремих його учасників. Так само велика роль Самвидаву в поширенні правдивої інформації та в залученні щораз ширших кіл до свідомого політичного життя. Коротко, але багатозначно охарактеризував це явище Олександр Солженіцин: « Наш рятівник Самвидав ».

Організаційна неоформленість опозиційних рухів у СРСР створює ситуацію, коли кожний дисидент не

пов'язаний не лише з жодною організацією, а й з жодною обов'язковою для нього програмою або ідеологічною схемою. Кожний може сам вибирати для себе, самостійно створювати або змінювати на власне бажання свої ідеологічні чи політичні засади, не пристосовуючись до будь-якої партійної програми. Це призводить до величезної різноманітності поглядів, течій та відтінків. Таким чином, кожний поділ радянської опозиції на напрямки, течії або групи найчастіше досить умовний. Проте, аналізуючи виступи того чи того радянського дисидента, можна більш-менш точно встановити його місце в спектрі (або, за Амальриком, у колі) опозиційних рухів.

Національним проблемам у документах різних опозиційних кіл приділено не однакове місце, але на загал національна проблема — одна з головних тем, що довкола неї провадять запеклу полеміку. Поважну частину творів Самвидаву присвячено виключно або переважно національному питанню. Як вже відзначено вище, це, насамперед, твори Самвидавів неросійських народів — українців, прибалтійців, закавказців, кримських татар, німців, євреїв тощо.

У російському Самвидаві найбільше уваги національним проблемам приділяють російські націоналісти всіх відтінків, і набагато менше уваги — демократи й неомарксистичні. Однак, в перебігу зростання національних суперечностей в СРСР, російські демократи й неомарксистичні дедалі частіше мусять висловлювати погляди з національного питання, хоча, як іноді здається, вони це роблять скорше через необхідність, ніж з доброї волі.

Кількість матеріалів різних опозиційних рухів, які заторкають національні проблеми імперії, надзвичайно велика. Але рисою, яка всі їх об'єднує, є категоричне ствердження невирішеності національних проблем в СРСР, гостроти цих проблем та їхньої надзвичайної важливості для майбутнього як імперії в цілому, так

і її окремих частин. Проте, пропоновані шляхи вирішення цих проблем — найрізноманітніші й часто протилежні.

Дуже цікаво й важливо було б з'ясувати, яким є коло впливу дисидентських рухів і якою підтримкою вони користуються серед різних прошарків населення. Зі зрозумілих причин, дуже важко визначити навіть приблизну кількість учасників опозиційних рухів або тих, хто їм співчуває. Одначе, можна аналізувати склад осіб, які підписали ті чи ті документи Самвидаву, а також тих відомих нам осіб, які зазнали переслідувань або засуджені за політичними звинуваченнями. Такий аналіз може призвести до цікавих висновків. Уперше це зробив 1969 року А. Амальрик :

« Всього під різними колективними й індивідуальними листами підписалося 738 осіб. Професії 38-ми людей невідомі. Число відомих можна подати в цифрах у такій таблиці :

науковців	45 0/0
діячів мистецтва	22 0/0
інженерів та техніків	13 0/0
робітників видавництва, учителів,	
лікарів, правників	9 0/0
робітників	6 0/0
студентів	5 0/0 »22)

Амальрикові на той час було відомо лише 738 підписів, аналіз яких показав, що інтелігенти становлять переважну більшість дисидентів. Проте, Амальрик, як він сам вказав, проаналізував лише протести, пов'язані з одним епізодом — « справою Галанськова та Гінзбурга ». Ці відомості взято, очевидно, з книги

22) А. Амальрик, « Просуществует ли Советский Союз до 1984 г. ? », видавництво Фонду ім. Герцена, 1969, стор. 12.

Павла Литвинова «Процес чотирьох», яка циркулювала в Самвидаві 23).

Аналіз самвидавного журналу «Хроніка поточних подій» 24) дає нам близько 3000 прізвиськ осіб, яких було заарештовано, засуджено або піддано іншим переслідуванням за політичну діяльність, політичні переконання або протести, починаючи з 1968 року і до кінця 1976 року. Якщо до цього додати відомості з інших самвидавних документів, то кількість таких осіб подвоюється. Проте, ця цифра досить докладно враховує лише осіб, які зазнали переслідувань у зв'язку з боротьбою за загальну демократизацію режиму, і тільки частково охоплює осіб, які брали участь у національних та релігійних рухах.

Але саме під документами з вимогами національного та релігійного характеру ми зустрічаємо найбільшу кількість підписів. Відомі, наприклад, петиції кримських татар зі 130-ма тисячами підписів, литовські документи з 17-ма та 14-ма тисячами підписів, можна нарахувати понад тисячу імен відомих єврейських активістів 25).

Якщо врахувати, що за умов СРСР поставити свій підпис під будь-яким протестом або якимось інакше висловити свою незгоду з офіційною політикою — це акт громадянської мужності і на це наважується не кожний, то стане ясно: опозиційні настрої охоплюють досить широкі кола населення. Певна річ, нам відомо лише про частину активних учасників опозиційних рухів у СРСР. Що ж до кількості співчуваючих, то вона, очевидно, багаторазово перевищує кількість активістів.

23) П. Литвинов, «Процесс четырех. Сборник материалов, по делу Галаньскова, Гинзбурга, Добровольского и Лашковой», видавництво Фонду ім. Герцена, Амстердам, 1971.

24) «Хроника текущих событий» — самвидавний журнал російських демократів, виходить з 1968 р.

25) Докладніше про ці документи див. у розділах, присвячених національним рухам цих народів.

Аналіз документів Самвидаву вказує, що висновок Амальрика щодо переважної участі інтелігенції в рухах інакодумців залишається слухним і досі. (Щоправда, цей висновок не стосується або стосується значно меншою мірою рухів кримських татар, месхів, німців та релігійних рухів). Але це жодним чином не означає, що рухи радянських дисидентів мають вузькі клясові або станові рамки. За своїм характером і цілями вони мають загальнонаціональне значення. Переважна участь інтелігенції в цих рухах — історична традиція, що її можна здавна простежити в історії російських, українських, єврейських та деяких інших національних рухів.

У всі часи, починаючи з першого російського ліберального « дисидента » Радішева 26), опозиційна політична думка в Росії розвивалася й знаходила прихильників майже виключно в колах інтелігенції. У цих самих колах виникли й розвинулися всі революційні рухи, як ті, котрі скинули російську монархію, так і ті, які здійснили більшовицький переворот. Хоча всі революційні партії в Росії, а особливо марксистські, постійно заявляли про свій « народний » або « пролетарський » характер, величезну більшість керівників та активістів цих партій становили інтелігенти, здебільшого — вихідці з привілейованих кляс суспільства.

За нашого часу, коли інтелігенція перетворилася на « середню клясу » — найчисленнішу клясу суспільства, що її питома вага постійно збільшується, права ж і привілеї інтелігенції в СРСР кількаразово обмежено порівняно зі становищем, яке існувало перед революцією, — значно зростає бажання інтелігенції самоствердитися й домогтися почеснішої ролі в суспільному житті. На тлі зруйнування внаслідок рево-

26) Радішев, Олександр (1749-1802) — російський письменник, автор книги « Путешествие из Петербурга в Москву » (1790), в якій висловлено ліберальні погляди, особливо в зв'язку зі злиденним становищем кріпосних селян.

люції та післяреволюційних подій тих клас, які колись були носіями поняття «народ» — насамперед, селянства, інтелігенція стала носієм інтелектуальних та духовних традицій нації більшою мірою, ніж будь-коли досі. Попри всі недоліки радянської інтелігенції, що про них багато й дуже критично пишуть у Самвидаві, саме рухи в її середовищі набули нині характеру, що має загальнонаціональне значення.

Тепер, коли опозиційні рухи в СРСР розвинулися такою мірою, що стали важливою й невід'ємною частиною політичної реальності, оцінка розподілу сил у цих рухах, як і також оцінка їхніх взаємин між собою та з режимом, надзвичайно важлива для розуміння внутрішнього становища й політики другої світової наддержави.

Показово, що саме тлумачення національних проблем найрізкіше розрізняє ці рухи й найвластивіше характеризує їхні позиції.

Останнього часу різко загострилася полеміка між різними напрямками опозиційної політичної думки в СРСР. Можна гадати, що в перебігу цих взаємних полемічних нападів народжуються ті політичні сили та ідеї, яким судилося визначити майбутню долю народів СРСР і долю імперії.

Розділ 2

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ У ВИСТУПАХ РОСІЙСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ДЕМОКРАТІВ ТА НЕОМАРКСИСТІВ

Неофіційні політичні рухи в Росії протягом, приблизно, чотирьох десятиріч після Громадянської війни (1917-1922 років) практично не існували, придушені каральними органами режиму. Лише під час хрущовської «відлиги» з'явилися перші ознаки відродження якихось рухів громадської думки. Спочатку це сприймалося лише як зухвале інакшесудумання. Ці рухи виникли серед інтелігенції й досі залишилися надбаням головно цих кіл.

Оскільки найболючішою проблемою радянського суспільства було, на думку більшої частини російської інтелігенції, політичне безправ'я, тобто брак дійових гарантій оборони елементарних громадянських прав, то опозиційні рухи із самого початку виникли саме як рухи на оборону цих прав. Лише набагато пізніше ті опозиційні сили, що їх звичайно звать демократами та неомарксистами, почали усвідомлювати глибину й значення національних проблем і відмінність цих проблем від завдань лібералізації режиму (серед російських демократів) або повернення до так званого «справжнього марксизму-ленінізму» (серед російських неомарксистів).

Таким чином, у документах російських дисидентів ліберально-демократичного та неомарксистичного напрямку із самого початку (перші документи цих рухів з'явилися в середині 60-х років) переважала тематика, прямо не пов'язана з визначенням чіткої позиції чи програми в національному питанні. Виняток протягом довгого часу становили лише виступи на оборону кримськотатарського народу, пов'язані з ім'ям генерала Петра Григоренка 27), а також деякі виступи Комітету прав людини та особисто академіка А. Сахарова на оборону депортованих народів. Прикладом може бути «Записка» А. Сахарова до Комітету прав людини «Про проблему відновлення прав осіб та народів, порушених під час насильницького переселення» 28). Проте, ця «Записка» — документ дещо пізнішого часу: її датовано 1972 роком.

Серед російських дисидентів ліберально-демократичного напрямку домінує ставлення до національного питання, як до другорядного, вирішення якого невіддільне від вирішення загальнодемократичних завдань і може прийти лише разом із процесом загальної лібералізації. Звичайно це формулюють досить стандартною фразою, що її можна часто зустріти в російському Самвидаві і почути з вуст російських ліберал-демократів, які емігрують з СРСР: «Якщо в країні буде встановлено демократичний лад, кожний народ зможе вирішити свої національні проблеми шляхом нормальної парламентської процедури; отже, навіщо наголошувати на цьому тепер?» Така фраза виглядає досить логічною, але справу ускладнює той факт, що

27) Григоренко, Петро — радянський генерал, ветеран Другої світової війни. З позицій неоконунізму активно виступав з критикою радянського режиму. Зазнав жорстоких переслідувань, був ув'язнений до психіатричної лікарні. Нині, як можна висувати з його передмови до книги М. Руденка «Економічні монолози» (журнал «Сучасність», січень 1977 р.), відходить від неоконуністичного світогляду.

28) Див. Додаток 2.

неросійські дисиденти часто не вірять у можливість встановлення в Росії справді демократичного ладу, а їхні національні проблеми здаються їм настільки пекучими й невідкладними, що вони не бажають відкладати боротьбу за їхнє вирішення на невизначений строк.

Російські ліберал-демократи багаторазово висловлювали з позицій шляхетного лібералізму обурення національною дискримінацією в СРСР і підтверджували (проте, в дуже загальних, як правило, виразах) право всіх народів на рівноправ'я та самостійний культурний розвиток. Але, як це видно з численних документів демократичних кіл російських дисидентів, національні проблеми для них — питання морально-етичне, як ідея щодо захисту та заступництва за слабших, безправних та покривджених, а не важлива політична проблема, яка вимагає першорядної уваги й ухвалення недвозначних і докладних програмних положень.

Постійне підкреслювання загальнодержавних (тобто, фактично, *загальноімперських*) проблем, як проблем першорядних, і приниження національних проблем, як другорядних, є характерною рисою виступів та документів діячів російського ліберально-демократичного руху. Безперечно, така позиція глибоко суперечить позиціям усіх неросійських національних рухів. Як можна бачити з документів цих рухів, серед них існує обережне ставлення до російських ліберал-демократів, як до людей, які намагаються лібералізувати політичний режим без докорінної зміни імперіалістичних засад держави 29).

Проте, в деяких, особливо — пізніших, документах російських демократичних кіл можна зустріти твер-

29) Див., наприклад, редакційну статтю з українського самвидавного журналу «Український вісник», випуск 5. Збірка документів «Національний вопрос в СССР», видавництво «Сучасність», 1975, стор. 150-153.

дження щодо конечности в процесі майбутньої демократизації суспільства відмовитися від насильницького утримання неросійських частин імперії в її складі. Однак, представники неросійських рухів, дуже чутливі до того, що вони називають « великодержавницькою психологією », досить болісно сприймають той факт, що у виступах російських ліберал-демократів національні проблеми відсунено на другий план.

Крім того, національно свідомих неросійських дисидентів, як це відчутно в багатьох документах Самвидаву, іноді дратує властивий багатьом російським документам тон деякої зверхности до неросійських народів та їхніх національних рухів. Такий тон іноді властивий і тим російським діячам, які щиро симпатизують неросійським народам та їхнім визвольним рухам. Таку чутливість з боку неросіян можна зрозуміти, якщо врахувати, що культура деяких народів СРСР набагато давніша від російської культури, отже, неросіяни вважають, що росіяни не мають жодних підстав відчувати свою зверхність. На оборону росіян тут можна зазначити, що багато з них (за винятком крайніх російських націоналістів) якщо й виявляють відчуття переваги над неросійськими народами, то часто несвідомо. Це радше результат традиційного російського виховання та атмосфери, яка існує в російському суспільстві, ніж свідоме бажання принизити неросіян.

Щодо підкреслювання саме морально-етичних або формально-правових аспектів проблеми, то це властиве не лише ставленню російських демократичних кіл до національних, а й взагалі до всіх соціальних та політичних проблем. Російські ліберал-демократи завжди охоче підкреслюють саме етичний, а не політичний характер свого руху. Звичайно, це насправді не зовсім так, бо за умов, які існують у СРСР, боротьба за громадянські права набирає глибокого політичного змісту. Взагалі, в суспільстві, де всі органи інформації

перебувають під державною контролею й суворо цензурані, будь-яка прилюдно висловлена вільна думка, чи то вона з галузі політики, права, мистецтва, моралі або релігії, набуває політичного значення.

Західні дослідники не раз висловлювали думку, що така нібито аполітичність позиції обрана з тактичних міркувань 30). Частково це так, але є й інші складники цієї проблеми. Очевидно, підкреслювання морально-етичних та правових аспектів руху, крім тактичних міркувань, викликано також прагненням нормальної людської етики та права в суспільстві, де багато елементів такої етики та права визнано за частину « ворожої буржуазної ідеології ».

Принципову позицію російських ліберал-демократів щодо національного питання досить недвозначно характеризує трактат академіка А. Сахарова « Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу » 31), де націоналізм поставлено поруч з расизмом та мілітаризмом як крайні небезпеки сучасного світового політичного розвитку. Вкрай негативне ставлення до націоналізму висловлено також у документі « Гуманістичний маніфест — два » 32), під яким, поруч з іншими, стоїть також підпис А. Сахарова.

Звичайно, така характеристика націоналізму не могла не викликати негативної реакції з боку представників неросійських національних рухів, які бачать у націоналізмі єдиний вихід з ідеологічного й політичного глухого кута, яким їм здається радянська дійс-

30) Див., наприклад, Boris Lewitzkyj, Politische Opposition in der Sowjetunion 1960-1972, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1972, стор. 56-57.

31) А. Сахаров, « Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе ». Збірка « А. Сахаров в борьбе за мир », видавництво « Посев », 1973, стор. 28-37.

32) « Гуманістичний маніфест — два » — документ, опублікований 1973 р. з підписами понад 300 інтелектуалів з різних країн. Див. журнал « The Humanist », вересень-жовтень 1973 р., а також збірку « Демократические альтернативы », видавництво Ахберг, 1976, стор. 307-325.

ність. Слід підкреслити, що серед *неросійських* опозиціонерів у СРСР абсолютно переважають гуманістичні та демократичні течії і практично не чути шовіністичних голосів. Певне ототожнення націоналізму з шовінізмом та расизмом, властиве поглядам А. Сахарова, цілковито не відповідає тому розумінню поняття « націоналізм », якого тримаються *неросійські* дисиденти в СРСР.

Не менш характерною, ніж трактат А. Сахарова, є доповідь професора Валерія Чалідзе « Важливі аспекти проблеми прав людини в Радянському Союзі » 33). У цьому документі, який, судячи зі всього, члени Комітету прав людини розглядали як один із засадничих документів свого Комітету, про національні права не сказано майже нічого. Лише мимохідь згадано про малі народи Північного Кавказу, про кримських татар та про євреїв, але не як про народи, *національні* права яких порушено, а лише як про групи населення, позбавлені *громадянських* прав.

У книзі В. Чалідзе « Права людини і Радянський Союз » 34) національному питанню в СРСР присвячено лише менше, ніж 6 сторінок із двохсот сторінок основного тексту. Водночас другорядному, хоча й досить суттєвому, питанню щодо права на свободу пересування приділено 26 сторінок.

У книзі А. Сахарова « Про країну та світ » 35) про національні проблеми також не сказано майже нічого, хоча й висловлено шляхетну солідарність із політв'яз-

33) Чалідзе, Валерій — відомий російський дисидент демократичного напрямку, колишній активний член Комітету прав людини. Нині перебуває в еміграції. Його доповідь « Важные аспекты проблемы прав человека в СССР » датовано груднем 1970 р. Див. збірку « Документы Комитета прав человека », видання The International League for the Rights of Man, New York, 1972,

34) В. Чалідзе, « Права человека и Советский Союз », видавництво « Хроніка », Нью Йорк, 1974.

35) А. Сахаров, « О стране и мире », видавництво « Хроніка », Нью Йорк, 1975.

нями неросійських народів та з боротьбою деяких націй (німців, євреїв тощо) за громадянські права.

У збірці статей під назвою « Самосвідомість », в якій брали участь досить визначні представники ліберальних та ліберально-релігійних російських кіл, проблемі неросійських народів СРСР також не приділено майже жодної уваги 36).

Таким є місце, що його російські ліберал-демократи надають національним проблемам в СРСР 37).

Проте, останнього часу з'явилися ознаки деякого зсуву в позиції російських ліберал-демократів у бік більшої уваги до національних проблем. Запекла полеміка, яка розпочалася між різними напрямками російського опозиційного руху, передусім, між російськими

36) « Самосознание », збірка статей, видавництво « Хроніка », Нью Йорк, 1976.

37) У російському Самвидаві з'явилася також ціла низка документів, в яких національним проблемам приділено дуже велику увагу. Автори цих документів також називають себе « демократами ». Найвідоміші документи з цієї низки — « Програма демократів Росії, України та Прибалтики », « Меморандум демократів Верховній Раді СРСР про незаконне захоплення влади керівництвом КПРС та про його антиконституційну діяльність » та кілька випусків самвидавного журналу « Демократ ». Йдеться, очевидно, про невелику групу, яка не була прямо пов'язана з головною течією російського ліберал-демократичного руху, а існувала паралельно. Досить цікаві, дуже радикальні й широко задумані документи цієї групи через свій занадто декларативний характер та з інших причин не знайшли майже жодного відгуку в російському суспільстві й навіть не були цілком поважно сприйняті. Висловлювалися навіть сумніви в автентичності та справді самвидавного характері цих документів. Щоправда, ці сумніви не є досить слухними, оскільки пізніше в СРСР заарештовано деяких членів цієї групи.

Проте, члени цієї групи демократів, як здається, вдалися до деякого перебільшення своїх повноважень. У третьому випуску українського самвидавного журналу « Український вісник », (випуск 3, жовтень 1970 р. Видавництво « Смолоскип », 1971, стор. 77) категорично спростовано участь будь-яких українських демократичних сил у складанні документу « Програма демократів Росії, України та Прибалтики ».

З огляду на все це ми тут не розглядаємо докладніше документів цієї групи.

націоналістами та демократами, неминуче викликає зіткнення в питанні щодо ставлення до національних проблем. Можна твердити, що російські націоналісти примусили своїх політичних супротивників, як серед демократів, так і серед неомарксистів, докладніше висловити їхню позицію в національному питанні. Проте, це радше перші ознаки такого зсуву, ніж сам зсув.

Ось кілька характерних висловлювань осіб, близьких до кіл російських ліберал-демократів.

В. Гусаров, автор великої кількості самвидавних документів :

« Можна думати, що домінуюча духовна сила Росії збережеться лише в тому випадку, якщо російська людина буде надалі з повагою ставитися до расових та культурних особливостей інших народів, особливо тих, які населяють нашу спільну батьківщину, а його зверхники не будуть занадто далеко засилати своїх « радників » та « інструкторів », і тоді те, чого вже не спроможуться зробити вогнемети й багнети, зроблять, можливо, ще не занепалі симпатії між народами, які живуть поруч один одного » 38).

Опозиційний діяч, що його, за класифікацією А. Амальрика, слід вважати за представника « християнської ідеології », але який завжди висловлює погляди, дуже близькі до поглядів російських ліберал-демокра-

38) Гусаров, Володимир — син колишнього Першого секретаря Тульського обкому КПРС, один із найвідоміших авторів російського Самвидаву, який завжди стоїть на ліберально-демократичних позиціях. Цитату взято з його нарису « Слово о свободе », опублікованого в серії « Архив Самиздата », видаваної організацією Samizdat Archiv Association в Мюнхені під номером АС 688, 1970. (Далі подаватимемо посилання на матеріяли з цієї серії під номерами з позначкою « АС »).

тів — А. Краснов-Левітін так сформулював своє ставлення до національної проблеми:

« Є, проте, специфічна національна проблема, яка виникла останніх років. Ця проблема на наше глибоке переконання є штучною, вона виникла внаслідок бруталної, солдафонської політики Сталіна в національному питанні: найглибшою помилкою Сталіна було прагнення досягти одноманітності в державному устрої всіх республік, що входять до складу СРСР... Тимчасом, кожна республіка, кожна національність має право сама вирішувати, який устрій вона хоче мати, — вирішувати відповідно до своїх національних традицій, до бажання народних мас. Раз і назавжди треба відмовитися від недолугих претенсій комусь щось накидати. Співдружність народів мусить базуватися на свідомості спільних інтересів.

Український та білоруський народи злютовані з російським народом спільністю крові, віри, мови, культури та історичної долі. Інші народи також з'єднані з російським народом протягом багатьох років, і російський народ робив для них не лише погане, а й дуже багато доброго. Відірвати їх один від одного — немисленно й неможливо » 39).

Р. Лерт, яка стоїть на неомарксистичних позиціях, але в багатьох питаннях висловлює погляди, які дуже

39) Краснов-Левітін, Анатолій — відомий російський дисидент, який називає себе «церковним письменником», автор багатьох самвидавних творів на оборону релігії в СРСР та з різних соціальних проблем. Цитату взято з його статті «Земля дыбом», опублікованої в серії «Архив Самиздата» під номером АС 1876, 1974, стор. 95. Нині А. Краснов-Левітін перебуває в еміграції.

близькі до позицій російських ліберальних демократів, у полеміці зі статтею якогось Семенова в московському журналі « Молодая гвардия » писала :

« Як кожний великодержавний шовінізм, вони (тобто, погляди Семенова) викликають реакцію у вигляді загострення націоналізму серед малих народів, народжують застереження й недовір'я до народу, що від його імені (хоча й без жодних повноважень) семени прилюдно заявляють, що він, мовляв, керівний, найкращий і що вся його історія — святиня (включно з пригнобленням інших народів). Такі почуття аж ніяк не сприяють не лише вихованню інтернаціоналізму, а й зміцненню держави » 40).

Подібні висловлювання властиві виступам багатьох російських ліберал-демократів, християнських демократів та ліберальніших неомарксистів. Ми свідомо взяли цитати з творів людей різного віку, різного походження і таких, які належать до різних течій всередині російських ліберальних кіл.

Як бачимо, в усіх трьох уривках висловлено дуже шляхетні й ліберальні погляди на вирішення національної проблеми. Відчутно, що автори прагнуть бути якомога об'єктивнішими і доброзичливішими до всіх народів, але при цьому залишаються в рамках одного певного способу мислення, вийти за межі якого їм бракує сил.

Як самозрозумілі подаються думки про неможли-

40) Лерт, Р. — автор багатьох самвидавних творів того напрямку, що його можна назвати « ліберально-неомарксистським ». Цитату взято з її статті « Трактат о прелестях кнута », журнал « Новый колокол », Лондон, 1972, стор. 71 (статтю опубліковано без підпису) та АС 1181, де ту саму статтю опубліковано з підписом Р. Лерт.

вість усамостійнення народів імперії, про бажаність зберегти « домінуючу духовну силу Росії » (В. Гусаров), про « спільність крові, віри, мови, культури та історичної долі » (А. Краснов-Левітін), про « зміцнення держави » (Р. Лерт).

Заявляючи, що кожна нація має право сама вирішувати свою долю, А. Краснов-Левітін зразу ж вирішує, не питаючи думки інших націй, що їхнє відокремлення від Росії « немисленне й неможливе ». Дивно, що Краснов-Левітін не помічає суперечности цих тверджень. Очевидно, національно свідомі українці й білоруси з цілковитою рацією можуть відповісти, що треба в них спитати, чи вважають вони свою долю « спільною » з долею росіян, а не вирішувати це а ргіогі, дивлячись з Москви.

З іншого боку, А. Краснов-Левітін виявляє дивну непоінформованість про історію Російської імперії, заявляючи, що національні проблеми виникли останніх років, неначе не було п'ятсотлітньої історії російських колоніальних захоплень. Можливо, А. Краснов-Левітін мав на увазі, що національні суперечности загострилися останніх років.

Можна думати, що при формуванні таких поглядів відіграє роль не лише, і навіть не так ідейна позиція цих людей, — на загал, глибоко гуманна й демократична, — скільки традиційність багатовікових великодержавних уявлень, які « за інерцією » впливають донині на розум російських демократичних дисидентів. Внаслідок цього, попри всі найдоброчливіші посмішки в бік неросійських народів, ба навіть на напіввизнання їхнього права на відокремлення, врешті виявляється, що їхнє самовизначення бажане лише в рамках культурної автономії, а політичне відокремлення « немисленне й неможливе », якщо користуватися висловом А. Краснова-Левітіна. Логіка Краснова-Левітіна, як здається, найбільше нагадує сатиричний вислів великого російського письменника Антона Чехова:

« цього не може бути, бо цього не може бути ніколи ».

Цю суперечність між ліберально-демократичною настановою та традиційною прихильністю до великодержавного світовідчуття, властиву багатьом росіянам, досить вдало висловили А. Амальрик :

« ...я зробив тут певне розмежування між собою як прихильником деякої певної ідеології і собою як письменником, тому що ідеологія — це все-таки виходить з розуму, а мистецтво — від почуття. Я, знаєте, відчуваю себе все-таки дуже російською людиною... І сам я... жодною мірою не імперіяліст, я, так би мовити, всіляко заохочую Захід перешкоджати російській експансії, а водночас я без хвилювання не можу читати, наприклад, віршів Лермонтова : « Від Уралу до Дунаю, великої ріки, колихаючись і виблискуючи, рушили полки ».

Знаєте, коли я уявляю, як ось ідуть російські полки, я не можу дослівно стримати сліз і відчуваю себе в душі росіянином, відчуваю хвилювання, хоча усвідомлюю розумом, що вони ідуть робити, можливо, дуже сумну справу на зразок окупації Чехословаччини. Ось про цю суперечність у собі я й казав, це пояснити, можливо, важко... » 41).

Як бачимо, тут А. Амальрик з властивою його розумові аналітичності спробував пояснити важку для багатьох росіян проблему суперечності між розумом і вихованим у них уявленням про російську імперіальну велич.

41) Цитату взято з інтерв'ю, що А. Амальрик дав 18-19 липня 1976 р. в Амстердамі співробітникові радіо « Свобода ». Цитовано за текстом, записаним безпосередньо з магнетної стрічки.

Як можна бачити з різних самвидавних документів, такі уявлення, властиві російським ліберальним дисидентам (не кажучи вже про російських дисидентів крайніх націоналістичних течій, які відверто підтримують російський імперіялізм), не знаходять жодної підтримки серед неросійських дисидентів. Вони сприймають це як новий, хоча й значно пом'якшений, варіант старого імперіялістичного способу мислення 42).

Можна назвати вкрай мало документів, які вийшли з російських демократичних кіл і в яких беззастережно схвалено патріотичний націоналізм народів, поневолених радянською імперією. Таким цілком беззастережним щодо цього документом є лист російського політичного в'язня В. Буковського до Голови Ради Міністрів СРСР Косигіна.

У листі В. Буковський засуджує радянську національну політику, таврує примусову русифікацію та придушення національної волі неросійських народів. Він пише, зокрема :

«А все ж таки інтернаціоналізм існує. Якраз тут, в середовищі так званих «буржуазних націоналістів», яких є більшість серед політв'язнів. І якщо націоналістами є Будагян, Альтман, Калиниченко, Світличний, Шахвердян, Лук'яненко, Глузман, Антонюк — то і я націоналіст. Український, вірменський, єврейський, литовський, чеський, польський, новозеландський, перуанський, бо демократія — це свобода і людини, і поодиноких народів » 43).

42) Див., наприклад, самвидавний документ «Обзор отношений между Москвой и Грузией до и после 1917 г.». Збірка «Национальный вопрос в СССР», видавництво «Сучасність», 1975, стор. 373-403.

43) Буковський, Володимир — один із найжорстокіше переслідуваних в СРСР дисидентів, відомий своїми численними виступами на оборону громадянських прав. Нині перебуває в еміграції. Згаданий лист див. Додаток 3.

Очевидно, В. Буковський зайняв тут позицію, яка набагато радикальніша від половинчастої позиції в національному питанні більшості російських ліберал-демократів. Характерно, що перелічуючи різні націоналізми, до яких він міг би, либонь, належати, росіянин Буковський не згадує російського націоналізму. Мабуть, це викликане усвідомленням принципової різниці між націоналізмом поневоленої і поневолюючої націй.

Але слід відзначити, що таких поглядів В. Буковський набув у таборі внаслідок контактів з неросійськими національно свідомими дисидентами, а не внаслідок перебування в середовищі російських опозиціонерів.

Однак, не можна забувати і про тих російських опозиційних діячів, які, стоячи на «західницьких» позиціях, дуже близьких до позицій Комітету прав людини та інших російських демократичних кіл, зберігають власну позицію і не ототожнюють себе з жодним політичним середовищем. Як уже було зазначено, опозиційні рухи в СРСР, як правило, організаційно не зформовані й не мають якихось обов'язкових програмних документів. Отже, поділ радянських опозиційних кіл на ті чи ті середовища є взагалі досить умовний. За таких умов неминуче з'являються дисиденти, які, тяжіючи до якогось певного руху, висловлюють свої власні оригінальні концепції. До таких діячів належать, серед найвідоміших, А. Амальрик та Г. Померанц, яких можна назвати російськими ліберал-демократами, але пам'ятаючи при цьому про їхню дещо відокремлену позицію 44).

Ось, наприклад, погляд Г. Померанца на позицію

44) Померанц, Григорій — радянський вчений, автор багатьох статей та есеїв, здебільшого, самвидавних. Наступну цитату взято з його книги «Неопубликованное», видавництво «Посев», 1972, стор. 166.

інтелігенції в зв'язку з крайнім російським націоналізмом та проблемами російської імперії :

« Інтелігенція наддержави не може жити утробним патріотизмом. Вона не може спокійно жити в країні, яку ненавидять цілі континенти, і не може не розуміти, що таке становище просто небезпечне. Вона шукає всесвітньої ідеї, здатної виправдати наднаціональну систему, або переходить на бік малих народів, які борються проти придушення своєї індивідуальності. Вона приходить до думки, що зростання могутності нації понад необхідну міру стає ворогом національного життя... Усього цього міщанин рішуче не здатний розуміти. Жодної своєї провини він не відчуває. І якщо « вони » нас не люблять, значить, вони наволоч і треба їх душити. Взаємне порозуміння інтелігента й міщанина за умов наддержави ледве чи мисленне ».

Отже, Г. Померанц виступає тут проти крайнього російського націоналізму, що його він вважає за продукт міщанської психології на противагу інтелігентському способу мислення. Він дуже близько підходить до розуміння національних проблем великих імперій взагалі й російської імперії зокрема. Така позиція, на загал, відповідає духові деяких російських опозиційних кіл, але лише тих, які намагаються протистояти зростаючому російському шовінізмові, а не пристосовуватися до нього.

Проте, і Г. Померанц в інших місцях схиляється радше до ідеї єдності народів і пише, наприклад, про « ідею, яка здатна викликати відгук також і в неро-

сійському серці» з метою зберегти єдність народів імперії 45).

Пошуки ідеї, здатної оздоровити радянське суспільство — постійна тема російського Самвидаву всіх напрямків. Що російське суспільство тяжко хворе, — це здається незаперечним усім без винятку авторам Самвидаву. Російські ліберал-демократи та близькі до них течії шукають ідей оздоровити суспільство на шляхах гуманізму й демократії. Проте, майже завжди вони спрямовують погляд у бік ідей, здатних об'єднати народи імперії, а не розділити їх. Різко й непримиренно полемізуючи з крайніми російськими націоналістами та шовіністами різних відтінків, вони водночас не можуть цілком відійти від деяких традиційних засад російського великодержавництва, що робить їхню позицію непослідовною.

Можна думати, що ця нездатність стати на цілковито нові позиції становить найбільшу слабкість російських ліберальних демократів в їхній боротьбі проти крайнього російського шовінізму, який дедалі поширюється в сучасному російському суспільстві.

Невміння, ба навіть і небажання, стати на антиімперіялістичні позиції характерне і для більшості виступів російських неомарксистів. Подібно до російських ліберал-демократів, неомарксистисти виступають за рівноправ'я націй, за право депортованих народів повернутися на їхню територію, за право на вільне пересування людей, включно з правом на вільну еміграцію з СРСР. Тримаючись, принаймні — зовнішньо, гуманістичних позицій, російські неомарксистисти виступають проти національної дискримінації, на оборону кримських татар, євреїв та інших національних меншостей. Тривала й самовіддана боротьба одного з неомарксистів — генерала Петра Григоренка за право кримськотатарського народу повернутися до Криму

45) Г. Померанц, Неопубликованное, «Посев», 1972, стор. 165.

залишитися однією з найшляхетніших сторінок в історії опозиційних рухів у СРСР.

Але російські неомарксистичні сприймають ідею щодо національного усамостійнення як принципово чужу й ворожу їхній ідеології. Думка про можливість існування людства в межах окремих національних суспільств, а не в межах єдиного комуністичного надсуспільства, викликає в них різкий протест. Російські неомарксистичні цілковито опановані думкою про «історичну прогресивність» процесу зближення й злиття націй. При цьому вони не помічають, що за умов СРСР такий процес означає не взаємне зближення всіх націй, а лише наближення неросійських народів до російського, тобто — русифікацію.

Таким чином, принциповий інтернаціоналізм російських неомарксистів у практиці виявляється досить близьким до офіційної національної політики радянського керівництва, яке також провадить політику русифікації під гаслами інтернаціоналізму. Різниця полягає хіба що в тому, що радянське керівництво чудово розуміє справжній сенс своєї політики, а російські опозиційні неомарксистичні щиро (або в деяких випадках щиро) вірять у можливість інтернаціоналізму більшовицького зразка.

Як на приклад, можна послатися на ставлення російських неомарксистів до української проблеми. У самвидавному журналі «Політичний щоденник», число 9, що його редактором був Р. Медведєв 46), вміщено без підпису, тобто від імені редакції, розділ «Національне питання в СРСР». Розділ розпочато заміткою

46) «Политический дневник» — самвидавний журнал, що виходив, починаючи з 1964 р. протягом кількох років, під редактуванням Роя Медведєва. Журнал виходив у кількох примірниках для інформації дуже вузького кола осіб і не підлягав дальшому розмноженню, внаслідок чого був майже невідомий в колах дисидентів. Проте, нині матеріяли журналу широко видаються й пропагуються за кордоном братом Р. Медведєва Жоресом Медведєвим, який перебуває в еміграції.

« Посилення націоналістичних тенденцій на Україні ». Висловивши спочатку незгоду з « шаблонними методами керівництва й адміністрування », що призвели до обмеження « законних вимог і прав української нації », зокрема, до переведення навчання у вищих навчальних закладах на російську мову та до інших фактів насильницької русифікації, автор пише далі :

« Одначе, логіка боротьби приводить нерідко частину української інтелігенції та апарату до занадто різких висновків та методів. Деякі українці підпадають також під вплив зарубіжних українських націоналістичних організацій, для яких націоналізм, навіть радше — войовничий націоналізм, є прикриттям для їхніх контрреволюційних скерувань » 47).

Остання фраза дослівно повторює офіційну позицію радянського режиму. Фактично Р. Медведев ототожнює порушення національних прав на Україні з революційністю, а боротьбу за ці права — з « контрреволюційними скеруваннями », і це досить виразно характеризує позицію Р. Медведева і його уявлення про революцію. Намагання перекинути провину за національні суперечності в СРСР на ті чи ті закордонні сили є також повторенням тверджень офіційної радянської пропаганди.

Інший характерний приклад — ставлення російських неомарксистів до єврейської проблеми. Той самий Р. Медведев, що його звичайно вважають за найавторитетнішу постать серед російських неомарксистів, у статті « Близькосхідній конфлікт і єврейське

47) Збірка « Политический дневник », видання Фонду ім. Герцена, Амстердам, 1972, стор. 91.

питання в СРСР » 48) займає позицію підтримки Ізраїлю та єврейського народу і обурюється з антисемітизму. Проте, виходячи з таких позитивних передумов, Р. Медведев парадоксальним чином доходить висновків, які майже не відрізняються від радянської антисіоністської пропаганди. Він виступає проти збереження мови, культури й національної свідомості євреїв, які живуть поза межами Ізраїлю. Різко критикуючи сіонізм, Р. Медведев висуває проти нього ті самі аргументи, що ними користується радянська пропаганда: сіонізм, мовляв, роз'єднує трудящих в їхній спільній класовій боротьбі. Далі він пише :

« Так... асиміляція євреїв є історично прогресивним явищем, як про це не раз писав В.І. Ленін, а ще раніше К. Маркс ».

Говорячи про konieczність встановлення миру на Близькому Сході, Р. Медведев пропагує ідею створення в Палестині спільної арабсько-єврейської держави, що також є повторенням офіційної радянської концепції. Але радянська пропаганда висуває плян створення спільної арабсько-ізраїльської держави з метою приховати свої справжні імперіялістичні цілі на Близькому Сході. Бувши реалістами, радянські керівники, звичайно, чудово розуміють утопічність цього пляну. Наскільки ж щиро Р. Медведев вірить у практичну здійсненність такої спільної держави, залишається під знаком запитання.

Саме висловлювання Р. Медведева найдокладніше характеризують позицію російських неомарксистів. Виступи інших російських неомарксистів, як правило, в головних питаннях не відрізняються від позиції Р. Медведева.

48) Р. Медведев, « Ближневосточный конфликт и еврейский вопрос в СССР », АС 496. Наступну цитату взято з цього ж таки джерела, стор. 31.

Можна ствердити, що російські неомарксистичні досить критично ставляться до крайніх антинаціональних виявів радянської внутрішньої політики (депортацій, антисемітизму, занадто брутальної русифікації), але водночас вони підтримують головні принципи так званої «ленінської національної політики»: зближення й злиття націй, процеси асиміляції, так зване «інтернаціональне єднання трудящих». Врешті-решт, така позиція неминуче наближається до позиції офіційного радянського режиму. Очевидно, саме тому офіційні радянські органи останніх років цілковито припинили переслідування Р. Медведєва і не заважають йому поширювати його погляди як у Самвидаві, так і за кордоном, куди Р. Медведєв надсилає свої численні статті.

Для позицій російських неомарксистів є характерним, що всі негативні явища в Радянському Союзі вони вважають не наслідком комуністичної теорії, а перекрученням її внаслідок сталінізму або з інших причин. З іншого боку, російські неомарксистичні не виступають проти імперіалістичних традицій, успадкованих радянською національною політикою, хоча, як може здатися, їхній принциповий «пролетарський інтернаціоналізм» мусив би спонукати їх виступати проти будь-якого імперіалізму, включно з радянським.

Є дуже показовим, що неомарксистичні серед національних рухів неросійських народів трактують проблеми зближення націй та асиміляції зовсім не так, як російські неомарксистичні. Неомарксистичні в національних республіках розглядають русифікацію та створення так званого «єдиного радянського народу» як брутальне порушення тієї самої «ленінської національної політики», що на неї посилаються російські неомарксистичні. Зокрема, в такому дусі виступає в еміграції український неомарксистичний Леонід Плющ. Послідовно й докладно виклав позицію неросійських неомарксистичних український дисидент Іван Дзюба в книзі

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» 49). У дусі неомарксизму, але з нещадним засудженням радянської національної політики написано більшість петицій кримськотатарського народу.

Подібно до російських ліберал-демократів, російські неомарксистки вважають національні проблеми за вторинні й другорядні. Первинним для них є вирішення головної, на їхню думку, проблеми — повернення радянського суспільства до «справжнього комунізму», що за його носіїв вони вважають самих себе. Проте, занадто часто стає майже непомітною межа між «справжнім комунізмом» та комунізмом радянського зразка.

Характерно, що російські неомарксистки, як і російські ліберал-демократи, в своїх документах часто згадують татарську, литовську, українську, єврейську або будь-яку іншу національну проблему, але для них ніби не існує російської національної проблеми. Створюється враження, що російський народ — якась наднаціональна сила, яка може мати свої політичні та соціальні проблеми, але не має своїх власних національних проблем. Проте, останнього часу, особливо після виступів О. Солженіцина щодо національного питання, становище змінюється.

Цю зміну наочно видно, наприклад, у нарисі Р. Медведєва «Що на нас чекає попереду?» 50). Нарис містить розділ «Про національне життя російського народу». Вже самий факт застосування такого терміну — нове явище у виступах російських неомарксистів. Полемізуючи з «Листом до вождів Радянського Союзу» О. Солженіцина 51), Р. Медведєв наводить цілий

49) Іван Дзюба, «Інтернаціоналізм чи русифікація?», видавництво «Сучасність», 1968.

50) Р. Медведєв, «Что нас ждет впереди?» О письме А.И. Солженицына. Травень 1974, АС 1874.

51) О. Солженіцин, «Письмо вождям Советского Союза», видавництво ІМКА-Пресс, 1974. Існує два варіанти цього листа, видані тим самим видавництвом того самого року.

ряд міркувань, типово характерних не для неомарксистів, а для російських націоналістів так званого «неослов'янофільського» напрямку. Він пише про «послаблення засад російського національного життя», про те, що «власне національне життя російського народу утруднене набагато більше, ніж, наприклад, вірменського, грузинського або узбецького народів», про те, що «Москва майже втратила риси національного російського міста» тощо. «Таке послаблення національних засад російського життя під сучасну пору не є ні закономірним, ані прогресивним», — підсумовує Р. Медведев.

Такі висловлювання Р. Медведева різко і досить несподівано суперечать як його раншій позиції, так і звичайній позиції російських неомарксистів. Тут Р. Медведев майже дослівно повторює позицію російських націоналістів-слов'янофілів, що вони її висловлювали в самвидавному журналу «Вече». Цей журнал постійно висловлював скарги на зруйнування національних засад російського життя, на переваги, що їх в СРСР мають «іногородці», на псування національного російського обличчя Москви тощо. Але у творах Р. Медведева це звучить досить незвично, бо суперечить звичайним тезам неомарксистів про позитивність (чи «прогресивність», за їхньою термінологією, яка майже не відрізняється від термінології офіційної радянської преси) процесу злиття націй, їхніх культур та мов. Застосування Р. Медведевим звичайних для всіх комуністів мовних штампів «закономірний», «прогресивний» в поєднанні з твердженнями, які властиві російським націоналістам, звучить як неприродний і навіть кумедний дисонанс.

Р. Медведев навіть наважується сперечатися тут з Леніним, якого неомарксистично звичайно вважають за непохибного.

«Ще до революції Ленін писав, що "метою

соціалізму є не лише зближення націй, а й злиття їх"... Мабуть, це було занадто поквапне міркування. Усі головні національності в СРСР ще не вичерпали можливостей розвивати свої національні культури і національне життя, і важко сказати, чи це взагалі станеться, принаймні, найближчих століть » 52).

Таке повернення Р. Медведєва від закостенілих догм до політичної реальності на жаль супроводжене, як ми бачили, твердженнями, властивими російським шовіністам. Взагалі, якби Р. Медведєв написав лише цей розділ зі статті «Що на нас чекає попереду?», його, безперечно слід було б уважати за російського слов'янофіла, прихильника журналу «Вече».

Не лише цей випадок, а й багато інших документів, які надходять з СРСР, свідчать про помітну еволюцію в бік російського націоналізму як серед російських неомарксистів, так і серед деяких інших кіл, включно з радянськими офіційними та напівофіційними колами. Ця еволюція — віддзеркалення загального руху російського суспільства в бік націоналізму (серед офіційних кіл — у бік крайнього шовінізму) і пристосування до цього процесу.

Така тенденція є дуже характерною для політичного життя російського суспільства останніх років і це, імовірно, визначить його долю і політично-ідеологічну еволюцію в майбутньому. Не слід забувати, що в своїх найбільш крайніх виявах російський шовінізм майже не відрізняється від фашизму.

Таким чином, російські неомарксистичні, як здебільшого і російські ліберал-демократи, надають національним проблемам місце десь на околиці своїх со-

52) Р. Медведєв, «Что нас ждет впереди?», АС 1874, стор. 3.

діяльно-політичних теорій. Тимчасом, надзвичайно швидкий останніх років розбурх національно-патріотичних настроїв у всіх частинах СРСР ставить російських неомарксистів та демократів перед фактом невідповідності їхніх теорій справжньому розвитку суспільних тенденцій. Намагання, іноді занадто квапливі, пристосувати теоретичну позицію до фактичного стану в державі призводить до зсуву в бік російського націоналізму. У наведеному вище прикладі зі статтею Р. Медведева цей зсув набирає навіть дещо гротескного вигляду.

На загал, це свідчить про рішучий наступ російських націоналістичних сил, яким присвячений наступний розділ цієї книги.

Розділ 3

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Сили, що базують свою ідеологію на *російських* національних засадах, заявили про своє існування ще на самому початку діяльності сучасних опозиційних рухів у СРСР. Спочатку, коли головною силою російської опозиції були російські ліберал-демократи, а головною проблемою здавалася боротьба за громадянські права, невеликі групи російських націоналістів виглядали як дивний архаїзм, пережиток минулого на сучасному історичному шляху. Однак, з часом російські націоналісти, включно з крайніми шовіністами, настільки зміцнілися, що відштовхують зі сцени і ліберал-демократів, і неомарксистів.

Як уже було зазначено, російські націоналісти всіх напрямків мислять винятково російськими категоріями. Зневажаючи досвід західної цивілізації, вони понадусе ставлять російський досвід та світогляд у тому вигляді, як вони його розуміють, прагнучи накинути його всьому світові.

Таким є, у засаді, спосіб думання російських націоналістів, хоча серед них є й досить помірковані течії, яких лише частково стосується дане тут загальне визначення.

Пояснюючи причини виникнення російського на-

ціоналістичного руху та його цілі, один із найвідоміших російських націоналістів — В. Осипов писав : 53)

« Я цілковито впевнений в тому, що нема іншого виходу з морального та культурного глухого кута, в якому опинилася Росія, як лише спертися на російську національну самосвідомість, самосвідомість народу численного, творчого та державного. А сьогоднішньому п'яному гульвісі треба сказати : « Ти — росіянин. В тебе велика історія й велика культура. Своїм поведженням ти ображаєш прадідів. Підведись і умийся ». Наш так званий « націоналізм » охоронний, це реалізація інстинкту самозбереження нації, яка зникає. Так ! Це звучить жахливо, але російська нація може зникнути. По-перше, морально й культурно. По-друге, наш народ зникає кількісно : сучасна російська жінка народжує не більше від 1-2 дітей ».

Очевидно, неможливо заперечувати проти бажання морально й культурно відродити націю, яка перебуває в кризовій ситуації. Проте, попри моральну й культурну кризу російського народу, викликану, насамперед, його власним історичним розвитком на імперіалістичному шляху, проваджувана в СРСР політика активної русифікації неросійських народів може призвести до зникнення цих народів, але аж ніяк не російського народу. Можна сперечатися щодо того, наскільки справді російською за духом буде та ство-

53) Осипов, Володимир — російський дисидент слов'яно-фільського напрямку, редактор самвидавних журналів « Вече » та « Земля », автор багатьох самвидавних документів. Зазнав жорстоких переслідувань та ув'язнень. Наступну цитату взято з його листа до редакції журналу « Вестник РСХД », надрукованого в цьому журналі, число 106, квітень 1972 р., стор. 294-296.

рювана в СРСР так звана «соціалістична культура» (ба навіть взагалі: наскільки можна назвати її культурою?), але активне поширювання російської мови, звеличування російської історії та залучення до російського народу численних русифікованих виходців з інших народів — усе це, очевидно, існує нині в СРСР і сприяє збільшенню російського народу та його території. Такі зауваги до тверджень російських націоналістів, як здається, є неминучі. Справді, саме такі заперечення проти тверджень російських націоналістів (разом із багатьма іншими запереченнями) можна зустріти в багатьох самвидавних творах неросійських народів СРСР.

Крім того, (і це, мабуть, найсуттєвіше), виникає питання: на яких шляхах треба шукати духовного відродження російського народу? На шляхах імперіалізму та шовінізму чи на шляхах гуманізму, моралі й поваги до інших народів? Саме довкола цього питання точаться численні дискусійні битви як всередині російського Самвидаву, так і між російськими та неросійськими дисидентами.

У згаданому листі В. Осипова є така фраза: «Зникнення російської основи з лиця Землі було б згубне й для всього людства». Таке величезне перебільшення значення російського народу для людства — характерна риса ідеології слов'янофілів та інших крайніх російських націоналістів. Ця риса є частиною ідеології *російського месіанізму*.

Як головна засада російської націоналістичної ідеології, російський месіанізм є поняттям, що в нього російські націоналісти різних відтінків вкладають усю силу своїх громадянських почуттів. Проте, ледве чи це можна назвати соціально-політичним поняттям. Найскорше, це — містична віра, породжувана певними психологічними комплексами, властивими частині російського народу. Вражає, наскільки незграбними виглядають, як правило, спроби російських націоналістів

теоретично обґрунтувати концепцію російського месіанізму 54).

Оскільки існують різноманітні течії російських націоналістів — від поміркованих націоналістів морально-релігійного напрямку до відвертих та войовничих шовіністів, — варто окремо розглянути позиції цих течій та груп.

Крайні російські націоналісти.

Група Фетісова. Маніфест « Слово нації ».

На початку 1968 р. органи Комітету державної безпеки заарештували в Москві « групу Фетісова », названу так за ім'ям її ідейного керівника — А. Фетісова. У самвидавному журналі російських демократів « Хроніка поточних подій » про цю групу написано так :

« Ідеї Фетісова та його послідовників є критикою радянської політичної, економічної та соціальної системи з позицій крайнього тоталітаризму й шовінізму. У працях Фетісова історичний розвиток людства зображено як боротьбу порядку й хаосу, причому хаос втілено в єврейському народі, який дві тисячі років влаштував в Європі безладдя, аж доки на шляху цього хаосу не постали германські та слов'янські основи —

54) Див., наприклад, журнал « Вече », число 1, АС 1013, 1971, стор. 6, де для пояснення особливого покликання російського народу наведено слова відомого слов'янофіла 19-го сторіччя Олексія Хомякова : « Ми (тобто, росіяни. — І.К.) будемо, як і завжди були, демократами між інших родин Європи; ми будемо представниками чисто людської основи, благословляючи всяке плем'я для життя вільного й на розвиток самобутній ». Ясно, що така характеристика російського народу є цілковито фантастичною.

тоталітарні режими Гітлера й Сталіна — Фетісов та його однодумці вважають їх за історично конечні, позитивні явища ».

І далі там таки :

« Ідеї Фетісова справляють враження і знаходять послідовників у різних колах : серед деякої частини технічної інтелігенції... серед тієї частини слов'янофільствующої гуманітарної інтелігенції, слов'янофільство якої сягає шовінізму; серед людей малоосвічених, які прагнуть простих і сильних засобів перетворення світу » 55).

Так вперше відкрито вийшли на арену крайні російські шовіністи.

Приблизно через два роки, 1970 року, з'явився самвидавний документ « Слово нації » з підзаголовком « Маніфест російських патріотів ». У цьому маніфесті 56) його автори викладають засади віри крайнього російського шовінізму, полемізують зі всіма й всілякими лібералами, обстоюють чистоту білої раси, сильну владу, здатну протистояти хаосові, виступають за « єдину й неділиму Росію » та за світову гегемонію Росії « разом з англо-саксонськими Сполученими Штатами ». Очевидно, попри арешти, послідовники Фетісова не склали зброї.

Ось характерні витяги з цього документу :

« Для нас нація первинна, а все інше — похідне від неї. Нація для нас — не лише біологічний різновид, а й особлива духовна спільнота, своєрідність якої має глибокий містичний сенс ».

55) « Хроника текущих событий », число 7, 1969, АС 196, стор. 17-18.

56) Повний текст документу — див. Додаток 4.

« Вищість арійських (індо-європейських) мов над всіма іншими — доведений факт для всіх сумлінних вчених » 57).

« Національне питання — головне питання сучасности, але для прихильників егалітарних вчень воно ніколи не буде головним і ніколи не буде ними правильно усвідомлене ».

« Сьогодні нам ставлять у провину, що росіяни, які становлять 57 % населення країни 58), відіграють непропорційно велику роль. Ми б сказали навпаки — непропорційно малу. Почати хоча б з того, що всі так звані союзні республіки мають свої комуністичні партії — крім Росії » 59).

« Ми стоїмо перед загрозою біологічного виродження. Це загроза не лише для нас, а й для всієї білої раси. Якщо не вдається до своєчасних заходів, ми можемо дожити до того, що відіграватимемо роль пішаків або, в найкращому разі, пасивних спостерігачів у битві чорної та жовтої рас за світове панування ».

Як бачимо, тут перелічено всі стандартні для кожної фашистської ідеології принципи расизму й міжрасової боротьби, доповнені, звичайно, зарахуванням російського народу до однієї з найвищих рас. Ця частина ідеологічної схеми властива лише найбільш крайнім російським шовіністам. Але вимоги щодо май-

57) Це твердження виглядає цілком спекулятивним.

58) За переписом населення СРСР 1970 року росіяни становили близько 53 % відсотків населення.

59) У Самвидаві є протилежні твердження: відсутність у Росії (тобто, в РРФСР) окремої комуністичної партії ставить компартії союзних республік у становище обласних парторганізацій РРФСР, тобто принижує їхні права.

бутнього російського народу й держави, висловлені в «Слові нації», дуже подібні до тих, що їх висловлюють слов'янофіли та навіть ще поміркованіші групи російських націоналістів.

Цю спільну для багатьох російських націоналістичних груп концепцію в «Слові нації» сформульовано так:

«Національна революція починається з особи. Закінчитися вона мусить появою могутньої національної держави, яка буде центром притягання для здорових елементів усіх братніх країн. У цій державі російський народ насправді, а не за брехливим звинуваченням, має стати панівною нацією...»

Автори документу також виправдують і вихваляють територіальну експансію Російської імперії, висловлюють вимоги щодо ліквідації «фіктивних» союзних республік разом з їхніми народами шляхом простого оголошення цих народів росіянами. До таких народів зараховано білорусів, карелів, мордву та ін. Висловлено також вимоги про зміну статусу республік зі значним російським населенням (Казахстан, Киргизія та ін.) та про приєднання до Росії тих областей України, де переважає російське населення⁶⁰). У маніфесті містяться також антиєврейські твердження й напади на «імперіялізм» неросійських народів — грузинів, українців тощо.

Отже, «Слово нації» підтримує всі тоталітарні, русифікаторські та антидемократичні тенденції радянського режиму, але водночас критикує цей режим за його, мовляв, непослідовність і нерішучість у встановленні остаточного панування російського народу.

⁶⁰ За переписом населення 1970 р. на Україні є лише одна область з переважним неукраїнським населенням — Кримська.

Поява « Слова нації », що повторює в усіх головних пунктах програму « групи Фетісова » через понад два роки після арешту цієї групи, свідчить про живучість цієї ідеології та про значне число її прихильників.

У документах ліберально-демократичного руху з'явилося дуже багато полемічних виступів, де різко критиковано « Слово нації » та інші виступи крайніх російських шовіністів. Позицію шовіністів російські демократи характеризували як вкрай реакційну, расистську або просто безглузду. Сама кількість виступів з критикою маніфесту російських шовіністів свідчить про те, що в демократичних колах з великим занепокоєнням поставилися до небезпеки поширення крайнього націоналізму в Росії.

У багатьох критичних виступах у зв'язку зі « Словом нації » підкреслено, що сформульована в цьому документі позиція в багатьох рисах продовжує й розвиває в бік ще відвертішого шовінізму деякі шовіністичні тенденції, що виявляються в офіційній радянській ідеології й політиці.

*Сучасні російські слов'янофіли.
Журнал « Вече ».*

Характерним явищем на російській політичній сцені був журнал « Вече », який виходив з початку 1971 до 1974 р. 61). Редакція журналу зразу ж категорично відкинула будь-які звинувачення в шовінізмі. Оскільки такі характеристики журналу все одно з'явилися як у Самвидаві, так і в західній пресі,

61) Журнал, попри його самвидавний спосіб друкування й поширення, виходив як « легальний », тобто редакція не приховувала свого складу й адреси. У кожному числі журналу вказано ім'я головного редактора — Володимира Осипова, під редагуванням якого вийшло 9 чисел журналу. Журнал опубліковано в « Архіві Самвидаву », АС 1013, 1020, 1108, 1140, 1230, 1599, 1665, 1775, 2040.

редакція незабаром після виходу першого числа журналу опублікувала спеціальну заяву, яка ширилася в Самвидаві й була передана на Захід. У цій заяві знову різко заперечено шовіністичний характер журналу та того суспільного руху, погляди якого там висловлено. Редакція наполягала на тому, що журнал є продовжувачем традицій російських слов'янофілів, тобто одного з напрямків *ліберального* руху. Автори заяви писали, зокрема, таке :

« ...ми рішуче відкидаємо визначення журналу як «вкрай шовіністичного». Кожний читач, який мислить неупереджено, може легко переконатися, що ми дуже далекі від будь-якого шовінізму. Ми аж ніяк не збираємося принижувати гідність інших націй. Ми хочемо лише одного — зміцнення російської національної культури, патріотичних традицій в душі слов'янофілів та Достоевського, ствердження самотності й величі Росії » 62).

У всіх числах журналу помітне прагнення залишатися в рамках гуманізму й демонструвати неупередженість позиції. Видавці журналу намагалися довести свою об'єктивність, друкуючи листи й статті авторів, які висловлювали дещо різні погляди й полемізували один з одним. При цьому редакція часто вказувала в примітці, що не згодна або частково не згодна з висловленою в статті чи в листі думкою.

Є підстави вважати, що організатори журналу, зокрема, відповідальний редактор В. Осипов, справді бажали надати журналові ліберально-гуманістичної спрямованості, але це їм ледве чи вдалося. Очевидно,

62) « Заявление редакции журнала « Вече », датоване 1 березня 1971 р., підписане « від імені редакції » В. Осиповим. АС 586.

ідеї, що їх вони висловлювали, важко пов'язати з гуманізмом. Публікації журналу говорять самі за себе.

Журнал пропагував концепції російського месіанізму, « богоносности » російської душі, особливого шляху Росії та її надприродного покликання. У вкрай емоційному тоні журнал виступав за повернення до російського православ'я та до джерел російського національного життя. Одначе, визначення цих понять дано в журналі настільки невтямно, що іноді здається, ніби автори в полемічному запалі цілком втрачають відчуття реальності. Багато з надрукованих у журналі висловлювань важко не визнати за шовіністичні, хоча автори це й заперечують.

Досить несподівано, наприклад, звучить твердження щодо « ...органічних якостей англійського характеру, які роблять англікансько-пуританські кола вічним, не виправним і заклятим ворогом російського народу » 63). В іншому місці явно неприязно говорять про грузинів та євреїв, у четвертому числі журналу вміщено майже нецензурну лайку на адресу німецького народу 64), вміщено також ворожі католицтву висловлювання. (Щоправда, редакція, демонструючи свою позицію, від себе додає: « Ми не згодні з тим, що, нібито, саме католицтво — головна небезпека для Православної Церкви сьогодні ») 65). Виступаючи проти повернення Японії японських прибережних островів, що радянський уряд за часів Хрущова обіцяв Японії, редакція дозволяє собі образливі висловлювання на адресу японців 66). Там таки висловлено жаль з приводу продажу Аляски Сполученим Штатам Америки та виведення радянських військ з Ірану: мовляв, іранський прем'єр-міністр обдурих добрих росіян, які забрали своє військо з Ірану. Про захоплення Петра I

63) « Вече », число 1, АС 1013, стор. 22.

64) « Вече », число 4, АС 1140, стор. 131.

65) « Вече », число 4, АС 1140, стор. 168.

66) « Вече », число 8, АС 1665, стор. 4-23.

та Катерини II сказано, що це було «возз'єднання» російських земель 67).

Взагалі, в журналі відчутно явну тенденцію приписувати лише російському народові всі мисленні позитивні якості, включно з містичною духовною перевагою. Усі нещастя та невдачі Росії зображено як провину з боку осіб неросійського походження або цілих народів, що їх іменують «інородцями» — це слово має в російській мові виразно принизливий відтінок.

З іншого боку, автори журналу критикують багато аспектів радянської політики, які, на їхню думку, не відповідають інтересам російського народу. Але водночас вони солідаризуються з багатьма іншими напрямками радянської політики. Іноді створюється враження, що автори журналу тримаються просто погано обміркованої та суперечливої ідеологічної лінії, в інших випадках деякі автори статей чи листів виглядають, як ігноранти.

Наприклад, виступаючи проти *насильницької русифікації* (автори вважають, що русифікація мусить бути обережною та ненасильницькою, і вихваляють радянське керівництво за те, що воно, мовляв, провадить саме таку політику), видавці журналу в одній з редакційних статей роблять таку заяву :

«Так чи доречно казати про російський великодержавний шовінізм? Справді, чи російський він? Хто був його носієм? Наскрізь просякнений німцями бюрократичний апарат післяпетровської монархії? Джуґашвілі та Дзержинський? Чи не правильніше називати його просто великодержавним? Або ще краще — безликодержавним? Тож нехай... гарячі голови з українців, прибалтів, грузи-

67) «Вече», число 9, АС 2040, стор. 221.

нів та казахів, у своєму засліпленні дарма
лихі на Росію, краще придивляться до своїх
кривдників — чи Росія їх породила? Росія-
нам справді властива національна безкори-
сливість. Хіба актив опозиційних партій,
що за ними пішов російський народ у рево-
люційні роки, не складався, як правило, з
євреїв? Хіба ми не довіряли й не довіряємо
найвідповідальніші посади іноземцям? Зга-
дати, хоча б, Йосипа Джугашвілі на посаді
керівника держави. Згадаймо радянську
делегацію до Ліги Націй, в складі якої, не
було жодного росіянина » 68) (Підкреслення
в оригіналі).

Ось ще кілька характерних цитат, які окреслюють
ідейні засади сучасних російських слов'янофілів :

« Лише поєднання православ'я з лєнініз-
мом може дати той адекватний світогляд
Російського народу, який синтезує весь бага-
товіковий життєвий досвід народу » 69). (Під-
креслення в оригіналі).

« Незалежно від того, подобається це нам
чи ні, у взаєминах між народами панує закон
сили, а не якась абстрактна справедливість.
Не ми цей закон створили і не нам його
однобічно скасовувати — останнє означало б
загибель нації » 70).

« Національне пригноблення в Росії — а
чи воно було взагалі? Хіба не саджав Іван
Грізний своїм заступником на трон татар-
ського царевича? Хіба не уславив грузин

68) « Вече », число 6, АС 1599, стор. 6.

69) « Вече », число 3, АС 1108, стор. 39.

70) « Вече », число 4, АС 1140, стор. 154.

Багратіон російську зброю? Хіба не був вірменин Лорис-Меліков царським міністром за Олександра II, а єврей Шафіров — за Петра I? До речі, про євреїв: величезний авторитет мав свого часу такий начебто представник російського націоналізму, як Катков, але хіба він не виступав за рівноправ'я всіх народів Російської імперії? 71). Хіба не був його найближчим співробітником єврей Ціон, а спадкоємець їхньої справи єврей Грінмут — одним із вождів «чорної сотні»? 72). Відомі також імена генералів-євреїв, які займали визначні посади в російській армії. Не слід повторювати з чужих слів псевдоістини, що здаються незаперечними лише тому, що люди не завдають собі турботи їх перевірити... » 73).

Нелогічність тверджень щодо відсутності національного гноблення в Росії виглядає цілком ясною, особливо, коли йдеться про євреїв. Досить згадати «смугу осілости» та згадану в журналі «Вече» «чорну сотню», щоб відкинути твердження авторів цього журналу. Здається навіть неймовірним, що згадку про «чорну сотню» наведено для того, щоб довести відсутність національного гноблення в Росії! Той факт, що знаходилися особи єврейського або будь-якого іншого неросійського походження, які

71) Катков, Михайло (1818-1887) — відомий російський журналіст і суспільний діяч. Протягом життя еволюціонував від помірковано ліберальних до вкрай консервативних поглядів. У різні часи висловлював суперечливі, ба навіть протилежні погляди.

72) Ціон, Ілля (помер 1912 р.) — хрещений єврей, відомий свого часу фізіолог. Покинувши наукову діяльність, зайнявся політикою, протягом деякого часу був співробітником М. Каткова. «Чорними сотнями» звичайно називали російські шовіністичні групи, які, зокрема, влаштовували єврейські погроми.

73) «Вече», число 4, АС 1140, стор. 155-156.

співпрацювали з російськими націоналістами або займали високі посади на російські службі, аж ніяк не свідчить про рівноправ'я народів у Росії.

Ось ще кілька цитат, які окреслюють спосіб мислення сучасних російських слов'янофілів :

« Ми, росіяни, занадто звикли поступатися й знічуватися перед наглістю інородних хамів, — це, здається, наша національна риса, яка прищепилася поволі мало не з часів Петра I » 74).

« ...Росія, попри все, здійснює всесвітнє покликання й призначення своє, — духовне покликання й призначення, що в них знівечений та виснажений докраю світ знайде, хоча й не тривале вже, звичайно, але найдорогоцінніше і вище для можливостей людських заспокоєння й продовження свого вельми грішного життя, — саме на цей час і приготована Росія » 75).

« Нашому спрямуванню також симпатизують багато інородців (українців та білорусів ми не відрізняємо від росіян) » 76).

Як бачимо, тут висловлено весь арсенал російської націоналістичної ідеології. Здається, рівень її такий, що ледве чи її розраховано на високоінтелектуальні прошарки населення. Досвід історії вже не раз доводив, що шовіністичні напрямки завжди ворожі інтелектуалізму й розраховані на підтримку з боку напівосвічених верств.

Взагалі, група, яка об'єднувалася довкола журналу « Вече », хоча вона й намагалася виглядати значно

74) « Вече », число 4, АС 1140, стор. 168.

75) « Вече », число 5, АС 1230, стор. 159.

76) « Вече », число 6, АС 1599, стор. 16.

поміркованішою від групи Фетісова або авторів « Слова нації », у багатьох питаннях не далеко відійшла від їхньої позиції. Як і інші крайні російські націоналісти, журнал з майже маячною наполегливістю повторює : російський народ ніколи ні в чому не винний; росіяни протягом усєї історії приносили світові безкорисливість, добро та світло, що його випромінює богоносна російська душа; якщо все це й призводило іноді до кровопролиття, загарбницьких воєн і підкорення незалежних раніше народів, то в цьому винні шкідливі підступи самих цих народів; російський народ постійно зазнає експлуатації, приниження й навіть фізичного винищення з боку « інородців »; через свою доброту та широчінь душі росіяни не вмюють протистояти знуцанням з боку цих інородців. Щодо списку « інородців », від яких найбільше страждали й страждають росіяни, то він може наводитися в різних варіантах : іноді найбільше натискають на євреїв, в інших випадках називають українців, грузинів, вірменів, прибалтійців, казахів тощо.

Хоча як за групою журналу « Вече », так і за деякими іншими сучасними російськими націоналістами міцно закріпилася назва « слов'янофіли », їхнє ідейне походження від російських слов'янофілів минулого сторіччя виглядає досить спірним. Хоча колишні слов'янофіли й зформулювали теорію щодо виключности та месіянського покликання російського народу, вони, в більшості, не були ані шовіністами, ані навіть російськими націоналістами у вузькому розумінні цього поняття. Бувши широко освіченими людьми, вихованими в душі гуманістичних традицій, російські слов'янофіли (не дарма вони себе називали не « русофілами ») щиро вірили, що російський народ може принести мир і щасливе майбутнє всьому слов'янському світові, а далі, можливо, і взагалі всьому світові завдяки духові православ'я та справедливості, який властивий російській душі. Хоч і якими фантастич-

ними виглядають ці ідеї, їхні автори прагнули загального добра і залишалися гуманістами, чого не можна сказати про сучасних слов'янофілів.

У творах слов'янофілів минулого можна знайти, поруч із чисто утопічними ідеями, також і глибоко правильні, ба навіть пророчі думки, включно з досить реалістичними оцінками вад їхнього народу. Неможливо уявити, щоб слов'янофіли минулого сторіччя могли б підписатися під багатьма шовіністичними або ігнорантськими писаннями журналу « Вече ».

Ось, наприклад, слова одного з вождів колишнього слов'янофільства — Олексія Хомякова :

« Найперша й найбільша небезпека, що супроводжує кожну славу й кожний успіх, полягає в погорді... »

« Звертаючись до вас, брати наші, з цілковитою відвертістю любови, не можемо приховати й своєї провини. Російська земля, після численних і важких випробувань... милістю Божою звільнившись від ворогів своїх, поширилася далеко по земній кулі... Сила породила погорду... Примножувати війсьсько, посилювати прибутки, залякувати інші народи, поширювати свої області, іноді й не без неправди — таке було наше прагнення; запроваджувати суд і правду, приборкувати насильство сильних, обороняти слабких та беззахисних, очищувати звичаї, звеличувати дух — здавалося нам за непотрібне... Яким перекрученим був наш напрямок, яким богопротивним наш розвиток, можна вже виснувати з того, що під час нашого засліплення ми перетворили на рабів у своїй власній країні понад двадцять мільйонів наших вільних братів... Дай Боже, щоб спра-

ва нашого каяття й виправлення не зупинилася... » 77).

Такі висловлювання, а вони не поодинокі в творах слов'янофілів минулого сторіччя, цілком протилежні за сенсом і духом писанням сучасних слов'янофілів.

Отже, можна твердити, що російські слов'янофіли, які об'єдналися довкола журналу « Вече », успадкували лише утопічний і деструктивний бік теорій російських слов'янофілів минулого. Шовіністичні писання сучасних російських націоналістів, хоч би вони й називали себе « слов'янофілами », за духом ледве чи мають багато спільного з колишнім слов'янофільством.

Але слід мати на увазі, що шовіністична позиція властива лише *крайнім* російським націоналістам. Серед сучасних націоналістів Росії є й набагато поміркованіші сили, про що ще буде далі.

Російський шовінізм напівофіційного напрямку.

Ми вже відзначали, що в офіційній радянській ідеології та політиці з часів Другої світової війни з'явилися відверто шовіністичні тенденції, які з часом, зазнаючи певної еволюції, посилюються і наближаються до деяких неофіційних російських націоналістичних течій. У середовищі радянської партійно-державної бюрократії з'явилися сили, які симпатизують крайньому російському націоналізмові, поділяючи ту чи ту частину ідеологічних схем крайніх націоналістів. З іншого боку, серед російських шовіністів-опозиціонерів з'явилися сили, які частково поділяють засади офіційної радянської ідеології. Отже, з'явилися течії, що

77) О. Хомяков, « Полное собрание сочинений в 8-ми томах », С.-Петербург, 1900. Цитати взято з твору « К сербам : послание из Москвы », том 1, стор. 379-382.

їх можна назвати водночас і напівофіційними, і напівопозиційними.

Такі сили, за багатьма самвидавними повідомленнями, існують у керівництві комсомолу, в Міністерстві оборони (особливо — у Головному політичному управлінні Радянської Армії та Військово-морської фльоти), в деяких видавництвах, в офіційних спілках працівників мистецтв (письменників, кінематографістів тощо) та в партійно-урядових органах. Московські журнали «Молодая гвардия» (орган комсомолу) та «Наш современник» (орган Спілки письменників РРФСР) часто висловлюють погляди, близькі до поглядів російських слов'янофілів. Звичайно, це вони роблять у дещо завуальованому та «радянському» вигляді, відповідно до вимог цензури, але сенс друкваних у цих журналах матеріалів цілком ясний для досвідченого радянського читача. Той факт, що режим не забороняє таких публікацій (хоча інколи обмежує їх і намагається тримати в деяких рамках), свідчить про певну підтримку таких поглядів з боку високих партійно-урядових кіл.

У багатьох самвидавних документах (зокрема, в книзі А. Амальрика «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 р. ?»), висловлено думку, що правлячі радянські кола розглядають крайній російський націоналізм як можливу заміну комуністичної ідеології на випадок виникнення в країні критичної ситуації. У цьому випадку можна було б, перейшовши на позиції крайнього російського націоналізму, з найменшими втратами зберегти тоталітарний режим, набути підтримки з боку значної частини російського народу й втримати імперію.

Хоча численні й нещадні критичні виступи проти крайнього російського націоналізму та шовінізму пролунали з боку майже всіх інших російських опозиційних рухів у СРСР (не кажучи вже про неросійські), ба навіть з боку поміркованих російських націоналіс-

тів, крайній російський націоналізм виявляє неабияку живучість і знаходить нових прихильників. З'являються нові групи й течії, які часто шукають шляхів поєднати крайній націоналізм з офіційним ленінізмом.

З цього погляду становить інтерес російський самвидавний журнал «Московський збірник», що його перше число потрапило на Захід 75-го року 78). Займаючи крайню націоналістичну позицію, журнал висловлює цілу низку поглядів, які наближають його до офіційної радянської ідеології. Один з організаторів та ідеологів журналу — Г. Шиманов у статті «Москва — третій Рим» пропагує конечність взаємного примирення радянського комунізму з крайнім російським націоналізмом і підкреслює внутрішню спорідненість цих двох ідеологій :

« Москва не перестала бути третім Римом від того, що в Росії сталася Жовтнева революція. Навпаки, Москва збереглася як третій Рим саме завдяки цій революції. Сенса цієї останньої залишився не зрозумілий ні для її ворогів, ані, поготів, для її друзів... Але нині приходить період *усвідомлення й взаємного примирення* ». (Підкреслення в оригіналі).

Там таки далі :

« Революція в Росії має *всесвітнє* значення, а з цього випливає, що її наслідки мусять поширитися з часом на весь світ. Після Великого Жовтня мова має йти про *православізацію всього світу* і внаслідок цього — про певну русифікацію його ». (Підкреслення в оригіналі). 79).

78) «Московский сборник», вересень 1974 р., АС 2050.

79) Г. Шиманов, «Москва — третій Рим», АС 2050, стор. 75-76.

Як бачимо, в стверджуванні всесвітніх цілей російського імперіялізму Г. Шиманов відвертіший, ніж більшість інших крайніх російських націоналістів. Проте, він помиляється, коли каже, що ніхто не зрозумів справжнього значення Жовтневого перевороту як продовження російської імперіялістичної традиції. Це ще в двадцятих роках зрозумів і довів у своїх творах російський філософ Микола Бердяєв, а неросійські дисиденти в СРСР постійно підкреслюють у своїх виступах саме цей аспект більшовицької революції.

Більшість серед російських націоналістів надає величезного значення православ'ю й навіть заявляють, що лише російське православ'я — справжнє християнство. Це, зокрема, твердить і Шиманов у згаданій статті. Православ'я російські націоналісти розглядають як силу, здатну згуртувати російський народ, збудити його життєві сили й стати ідеологічною основою могутньої та претенсійної держави. Таким чином, вони розглядають православ'я як силу, насамперед, *політичну*.

Релігійність крайніх російських націоналістів — це те, що найбільше віддаляє їх від представників офіційної ідеології, які ненавидять релігію. У багатьох інших пунктах їхні позиції збігаються.

Однак, з'явилися повідомлення й про інших російських шовіністів, які різко ворожі християнству й вбачають у ньому лише знаряддя «всесвітнього сіоністського центру». Є всі підстави вважати, що шовіністи цього напрямку — це самі ті представники офіційної радянської ідеології, які вирішили «самвидавним» способом поширити ідеї свого ворожого релігії шовінізму. Імовірно, це вони роблять з доручення або, принаймні, з відома певних високих чинників. Про це досить докладно писав, зокрема, М. Агурський в статті «Неонацистська небезпека в Радянському

Союзи » 80). Два документи, написані представниками цього « напрямку » серед російських щовністів, надруковано як додатки до статті М. Агурського.

Ці документи — лист якогось Івана Самолвіна до О. Солженіцина та самвидавні « Критичні замітки російської людини про патріотичний журнал « Вече ». Як сама стаття М. Агурського, так і додатки до неї розповсюджувалися в СРСР засобами Самвидаву. В обох цих документах в аналогічному тоні й стилі доводять, що в світі існує тотальна сіоністська змова з метою захоплення влади на всій планеті євреями до 2000 року з поневоленням або фізичним винищенням інших народів, а насамперед — російського народу. Усі негативні явища в людському суспільстві за всіх часів, у всіх країнах та в усіх ділянках життя приписано провині євреїв, а єдину й останю надію на врятування світу від євреїв покладено на « чесних партійних радянських, військових працівників, патріотично настроєних діячів культури й мистецтва... та інших радянських людей, комуністів та безпартійних, які мають голос в органах керування » 81).

У цих самих документах усі опозиційні рухи в СРСР, усі християнські релігії, А. Сахаров, О. Солженіцин, масони й навіть журнал « Вече » оголошено спільниками світового сіонізму та знярядям в його руках. Водночас автори цих документів виправдують і уславлюють Леніна, Сталіна й Гітлера як діячів, які намагалися протистояти сіонізму.

80) Агурський, Михайло (Мелік) — відомий радянський дисидент, хрещений євреїв. Брав участь як у сіоністському, так і в російському опозиційному рухах. Автор багатьох самвидавних документів, співавтор збірки « Из-под глыб », що її ініціатором був О. Солженіцин. Водночас часто висловлює погляди, відмінні від поглядів Солженіцина. Нині живе в Ізраїлі.

Статтю « Неонацистская опасность в Советском Союзе » з двома додатками — див. « Новый журнал », число 118, Нью Йорк, 1975.

81) « Новый журнал », число 118, стор. 223-224.

Багато особливостей, властивих цим документам, вказують, що вони вийшли з шовіністично настроєних офіційних кіл, тобто є голосом не опозиції режимові, а певних сил *всередині* режиму. Можна було б просто не вважати на ці документи, розглядаючи їх як провокаційний витвір. Може також здатися, що автори цих документів дійшли такого абсурду, що їхні витвори заслуговують на увагу хіба що психіатрів. На жаль, тут є й набагато поважніші й небезпечніші моменти.

Очевидно, автори цих документів добре знають особливості авдиторії, на яку вони розраховують. Важко сказати, чи можна розглядати авторів цих писань як політичний або ідеологічний напрям. Найскорше, їх можна вважати, не порушуючи наукової об'єктивності, за «банду». До того ж вони — жодною мірою не опозиціонери, бо не лише не протистоять режимові, а, навпаки, ладні застосувати будь-які методи задля оборони його. Але поява таких писань — надзвичайно тривожна ознака процесів, що відбуваються в сучасному російському суспільстві.

Саме розуміючи небезпечність становища, М. Агурський звертає увагу громадськості на неонацистську небезпеку в СРСР. Зазначивши, що ці документи цілком тотожні нацистській пропаганді в гітлерівській Німеччині, М. Агурський пише :

« Насамперед слід відзначити, що політичні кола, які вирішили спертися на расизм і неонацизм, грають небезпечну гру. Якщо є сили, які бажають таким способом визволити країну від ідеології, яка там нині існує, то їм слід було б зрозуміти, що таким чином вони лише розв'яжуть руки темним стихіям, які замість оздоровити національне й державне життя, в короткий строк доведуть країну до цілковитої катастрофи. Неможливо надати сили такому іраціональному еле-

ментові, як расизм, не зробивши іраціональним усе політичне життя».

І далі там таки :

« Слід, нарешті, звернути увагу на те, що радянський режим виступає вже не як атеїзм, а як нова форма поганства, так само, як виступав німецький націонал-соціалізм. Усе це дає мені право звернутися із закликом як до віруючих євреїв, так і до християн об'єднатися для боротьби проти неопоганства, яке, як довів досвід нацистської Німеччини, є однією зі страшних загроз людству » 82).

Документи радянських неонацистів виявляють в їхніх авторів усі характерні риси радянських парт-апаратників, включно з крайнім антихристиянством та хворобливим несприйманням будь-якого лібералізму. Водночас ці документи тотожні не лише геббельсівській пропаганді, а й шовіністичним писанням, які поширювалися в Росії шовіністичними колами за останніх років існування царської монархії. У ті часи такі писання виходили, головно, з організацій « Союз російського народу » та « Союз Михайла Архангела » 83). Саме ці організації, а не гітлерівці, поклали початок сучасного « теоретичного » юдофобства.

Таким чином, сучасні радянські неонацисти продовжують традицію, що виникла свого часу в тому ж таки російському суспільстві.

82) « Новый журнал », число 118, стор. 203-204.

83) « Союз русского народа », « Союз Михаила Архангела » — російські шовіністичні організації, створені на початку 20-го сторіччя, засновники багатьох юдофобських теорій, вороги національних та культурних рухів усіх неросійських народів імперії. В історичній літературі поява цих організацій розглядається як ознака остаточного загнивання царської монархії.

Російські націоналісти **антиімперіялістичного** напрямку.

« Група В. Горського ».

Серед національно та релігійно спрямованих російських дисидентів з'явилися також напрямки, які стоять на позиціях, діаметрально протилежних шовінізмові. Найвідомішою серед них є група, що її матеріяли надруковано на Заході у « Віснику російського студентського християнського руху » (« Вісник РСХД »). Цю групу звичайно називають умовно « групою РСХД » (за назвою журналу, де надруковано матеріяли групи), або « групою Горського » (за псевдонімом автора однієї зі статей, що його вважають за ідеолога групи).

Стаття В. Горського « Російський месіанізм та нова національна свідомість » 84) дає цілковито протилежну до позиції російських шовіністів аналіз російського месіанізму і національних завдань російського народу. Проте, ця аналіза так само виходить з *релігійних* та *національних* засад, як і твори всіх російських націоналістів. Отже, « група В. Горського » — це також російський націоналістичний напрям, але напрям антишовіністичний і антиімперіялістичний. Стаття В. Горського, в якій досить вичерпно подано ідейні засади цієї групи, проливає своєрідне світло на російську історію та особливості російського національного життя.

Слід сказати, що в головних рисах ідеологія « групи В. Горського » зформулювалася, очевидно, під впливом історіософії Миколи Бердяєва. Ідучи за духом Бердяєва, В. Горський робить рішучі висновки щодо згубності для Росії месіанського та імперіялістичного шляху, яким вона йде протягом сторіч.

Стаття В. Горського містить аргументовану кри-

84) Див. Додаток 5.

тику російського слов'янофільства, що його трактовано поруч зі всіма видами так званого « народництва », як різновиди російської месіянської свідомості 85). Основна ідея статті: властивий росіянам комплекс месіанізму — фатальне лихо всієї російської історії; лише відмова від месіанізму та імперських претенсій і спрямування всієї суспільної уваги на внутрішні національні проблеми — соціальні, релігійні, духовні, культурні — вихід для російського народу з хронічної соціальної кризи. Виходячи з принципів християнства, « група В. Горського » робить особливий наголос на духовні проблеми та моральне вдосконалення народу.

В. Горський пише, зокрема :

« Подолання націонал-месіянської спокуси — першочергове завдання Росії. Росія не зможе позбутися деспотизму, доки не відмовиться від ідеї національної величі. Тому не « національне відродження », а боротьба за Свободу й духовні цінності мусить стати центральною ідеєю нашого майбутнього » 86).

І далі там таки :

« Справжнє завдання Росії полягає не в тому, щоб « рятувати » інші народи або дивувати світ своїми колишніми культурними досягненнями, а в тому, щоб глибоко й оста-

85) Народництво — російський суспільно-політичний рух другої половини 19-го сторіччя, який ідеалізував російський народ (головно — селянство) і сподівався на перехід до соціалізму з російської селянської громади. В останню чверть минулого сторіччя організація народників « Народна воля » вдалася до особистого терору проти керівних державних осіб. Вбито, зокрема, царя Олександра II.

86) « Вестник русского студенческого христианского движения », число 97, 1970, Париж - Нью Йорку, стор. 61, далі цитати зі стор. 63 та 66.

точно *викорінити вчинені злочини...*» (Підкреслення в оригіналі).

« Шлях до створення нової свідомости, яка має стати духовно-моральною силою в боротьбі за Росію й свободу, пролягає не лише через відмову від більшовицької ідеології, а й через відмову від ідей національної виключности й месіянізму ».

Таким чином, якщо у крайніх російських націоналістів — « високе покликання Росії » або « певна русифікація всього світу », то у В. Горського — « відмова від ідей національної виключности »; якщо у крайніх російських націоналістів — « поєднання православ'я з ленінізмом » або « взаємне примирення » з більшовизмом, то у В. Горського — « відмова від більшовицької ідеології ».

Є показовим, що більшовицьку ідеологію В. Горський розглядає як один із різновидів російської месіянської свідомости, тобто як продовження російської суспільно-історичної традиції, що цілком відповідає аналізу М. Бердяєва.

Розглядаючи проблему в світлі засад християнства, В. Горський доводить, що месіянзм однієї нації суперечить Новому Завітові, який відкидає месіянські претенсії з боку будь-якого народу. Таким чином, В. Горський заперечує наявність справжнього християнського духу в писаннях російських націоналістів-месіянців і стверджує, що християнство має служити, передусім, духовним, а не політичним цілям.

Безперечно, ідеї, висловлені В. Горським, як і іншими представниками цієї групи, — найрадикальніше заперечення російської імперіялістичної традиції й російського месіянського духу, яке коли-небудь виходило з *російських* кіл.

Погляди В. Горського, як ми побачимо далі, дуже близькі до поглядів багатьох неросійських дисидентів

у СРСР, які настроєні непримиренно антиімперіалістично.

« Групу В. Горського » об'єднує зі слов'янофілами та іншими російськими націоналістами лише те, що ті й ті мислять у категоріях *російських* та *релігійних*, намагаючись пов'язати їх з проблемами загальнолюдськими. У цьому, до речі, відмінність російських націоналістів від ліберал-демократів та неомарксистів, які, навпаки, намагаються оперувати загальнолюдськими категоріями, прагнучи знайти для них застосування в російській дійсності. Тут, як уже було зазначено, знайшов своє відбиття традиційний поділ російської політичної думки на « західників » та « слов'янофілів ».

Попри таку спільність вихідних позицій, крайні російські націоналісти і « група В. Горського » доходять різуче протилежних висновків: перші — до ідеї небувалої величі Росії та її месіянської ролі, другі — до відмови від месіянізму з метою духовно й фізично врятувати як Росію, так і весь світ від російського імперіалізму. Виходячи з російських національно-патріотичних позицій, « група В. Горського » оголошує російський імперіалізм головним ворогом самого російського народу.

Важко оцінити, яку кількість прихильників мають у Росії ідеї « групи Горського ». Що вони досить широко відомі, видно з того, що вони зазнали жорстокої критики з різних боків — і з боку журналу « Вече », і з боку О. Солженіцина та його прихильників, і з боку інших російських дисидентів. Цікаво, що О. Солженіцин гостро критикує Горського попри подібність деяких своїх власних висловлювань до ідей цього останнього.

Виходячи з даних радянського Самвидаву різних націй, можна виснувати, що погляди В. Горського та його групи знаходять зрозуміння й підтримку з боку національних рухів неросійських народів, але лише обмежене розуміння серед російських рухів, більшість

серед яких цілком або частково перебуває під впливом великодержавницьких уявлень. Тимчасом можна думати, що таким поглядам судилося велике майбутнє.

*Позиція О. Солженіцина в національному питанні.
Збірка «З-під брил».*

Вихід на політичну сцену Олександра Солженіцина вніс новий струмінь до дискусії щодо майбутнього як самої Росії, так і всієї імперії.

Хоча О. Солженіцин відомий як письменник з 1962 р., початок його активної участі в дискусії про долю Росії можна датувати вереснем 1973 р. — датою «Листа до вождів Радянського Союзу».

Говорячи про О. Солженіцина, як про російського націоналіста, треба мати на увазі, що його жодним чином не можна ототожнювати з російськими шовіністами або крайніми російськими націоналістами будь-якого відтінку. Солженіцин, безперечно, глибокий гуманіст, особистість із сильно розвиненим морально-етичним чуттям, постать подвижницька. Очевидно, він також велика літературна величина.

Однак, Солженіцин все ж таки російський націоналіст. Подібно до сучасних слов'янофілів або «групи В. Горського», він мислить, насамперед, російськими національними категоріями. Звичайно, він, як російська людина, має на це цілковите право. Але оскільки його ім'я набуло в світі надзвичайної популярності і здобуло величезний авторитет, кожний його виступ справляє великий вплив на погляди багатьох людей як всередині СРСР, так і за його межами. Він — перша, мабуть, ворожа комунізму людина з Радянського Союзу, що до її слів широко відкрилися вуха західної громадськості. Кожна висловлена ним думка (навіть якщо вона хибна) може мати поважні наслідки.

Позиція О. Солженіцина щодо національного пи-

тання своєрідна і, як здається, далеко не завжди послідовна. Як природжений мораліст, він намагається знайти шлях, який, будучи специфічно російським, водночас був би позбавлений неприйнятних для кожної високоморальної натури крайностей російської шовіністичної ідеології. У пошуках такого шляху О. Солженіцин часто хитається між протилежних позицій, в деяких питаннях наближаючись до позицій «групи В. Горського», в інших — до позицій російських ліберальних демократів, у третіх — до позицій російських слов'янофілів.

Але в усіх випадках кидається у вічі неприйняття ним ідеології «західництва», і це — те, що ріднить його зі слов'янофілами і робить його позицію непринятною і навіть ворожою для таких людей, як А. Сахаров 87).

Ось цитати з «Листа до вождів Радянського Союзу», які, принаймні, зовнішньо, цілком збігаються з позицією В. Горського :

«Потреби внутрішнього розвитку незрівнянно важливіші для нас, як народу, ніж потреби зовнішнього поширення сили. Уся світова історія вказує, що народи, які створили імперії, завжди зазнавали духовної шкоди. Цілі великої імперії і моральне здоров'я народу несумісні. І ми не сміємо вигадувати інтернаціональних завдань і платити за них, доки наш народ у такому моральному зруйнуванні і доки ми вважаємо себе за його синів » 88). (Підкреслення в оригіналі).

87) А. Сахаров висловив свої заперечення проти позиції О. Солженіцина в «Заяві про лист О. Солженіцина до вождів Радянського Союзу» з 3 квітня 1974 р. Див. «New York Times», 15 квітня 1974 р.

88) О. Солженіцин, «Письмо вождям Советского Союза», видавництво ІМКА-Пресс, 1974, стор. 35.

« Звичайно, таке перенесення (йдеться про перенесення російського національного життя на Північний Схід. — І.К.) врешті-решт мусить привести до того, що ми знімемо свою опіку зі Східньої Європи. Також не може бути й мови про насильницьке утримування в межах нашої країни будь-якої окраїнної нації » 89).

« Лист до вождів Радянського Союзу » — не єдиний твір, в якому О. Солженіцин висловлює думку про шкідливість російського імперіялізму для самого російського народу, про несумісність імперіялістичних цілей з правильно усвідомленими інтересами Росії.

Ось ще одна думка О. Солженіцина, яка звучить ніби вирок кожному імперіялізмові й мілітаризмові :

« Полтавська перемога була лихом для Росії: вона потягла за собою два сторіччя великої напруги, руйнувань, несвободи — і нових, нових воен. Полтавська поразка була рятівною для шведів: втративши бажання воювати, шведи стали найквітучішим і найвільнішим народом в Європі » 90).

Перемога Петра I 1709 року під українським містом Полтавою справді була одним із вирішальних моментів в історії російського імперіялізму, і не дарма Солженіцин відзначає саме цю історичну подію. Розгром шведського короля Карла XII та його союзника — українського гетьмана Мазепи суттєво змінив хід європейської історії. Після Полтави далека Московія перестала бути частиною екзотичного Сходу і стала

89) Там таки, стор. 28.

90) О. Солженіцин, « Архипелаг ГУЛаг », видавництво ІМКА-Пресс, 1974, том I, стор. 277.

політичним та військовим фактором європейського масштабу. Ця перемога змінила баланс військово-політичних сил і підготувала майбутні розподіли Польщі й занепад Туреччини як домінуючої сили в Південно-Східній Європі.

Цей короткий історичний екскурс допомагає зрозуміти, чому О. Солженіцин згадує саме Полтавську битву як переможний, але фатально негативний епізод російської історії. Далі він в такому самому дусі пише про перемогу над Наполеоном, як про ще одну віху на переможному, але згубному для справжніх інтересів російського народу історичному шляху.

Ці висловлювання О. Солженіцина начебто недвозначно характеризують його антиімперіялістичну позицію й навіть дозволяють вважати його за послідовника «групи В. Горського». Проте, ознайомлення з іншими твердженнями О. Солженіцина та його одностумців примушує визнати такий висновок за передчасний.

В іншому варіанті того самого «Листа до вождів Радянського Союзу» наведена вище цитата виглядає так :

«Звичайно, таке перенесення врешті-решт мусить привести до того, що ми знімемо свою опіку зі Східньої Європи, із Закавказзя, з Середньої Азії, можливо, також з частини нинішньої України» 91).

Таким чином, у цьому варіанті О. Солженіцин ставить питання про можливий поділ України. Очевид-

91) Див. інший варіант цього твору, виданий видавництвом ІМКА-Пресс під тією самою назвою і того самого 1974 р. Наведену цитату в цьому варіанті надруковано на стор. 27. Наскільки відомо, О. Солженіцин ніколи не пояснював, чому існують два варіанти і який з них він надіслав радянським вождям.

но, таке формулювання має принципово інше значення, ніж те, що було в іншому варіанті того ж таки листа: « не може бути й мови про насильницьке утримання в межах нашої країни будь-якої окраїнної нації ».

Як ми побачимо далі, О. Солженіцин має на увазі поставити питання про долю тих частин України, де є значне російське населення 92).

Певна річ, для українця ідея щодо можливого поділу України звучить так само образливо, як для кожного європейця прозвучала б пропозиція поділити його країну між її сусідами. Очевидно, такі пропозиції не відповідають послідовній антиімперіалістичній позиції.

До питання щодо України О. Солженіцин повертався кілька разів. Особливо знаменними є його думки, висловлені в третьому томі « Архипелагу ГУЛаг ». Дозволимо собі майже цілком навести сторінки цього твору, присвячені українській проблемі 93):

« А українці? Ми давно не кажемо — « українські націоналісти », ми говоримо лише « бандерівці » 94), і це слово стало в нас настільки лайливим, що ніхто й не думає розібратися в суті...

А сучасна та, що хоча колись, за Київської доби, ми становили єдиний народ, але з того часу його розірвано, і через сторіччя йшли

92) Про це О. Солженіцин говорить у 3-му томі « Архипелагу ГУЛаг », де він докладніше розглядає українську проблему. Ці вислови Солженіцина аналізуватимемо далі.

93) Тут і далі — див. « Архипелаг ГУЛаг », том 3, видавництво ІМКА-Пресс, 1975, стор. 47-49.

94) Це слово, що походить від прізвища одного з українських національних діячів Степана Бандери, в СРСР вживають на означення всіх національно свідомих українців, надаючи цьому терміну лайливого відтінку. О. Солженіцин вживає це слово у перекрученій російській формі « бендеровцы », як це звичайно вимовляють росіяни в СРСР.

нарізно й навскіс наші життя, звички, мови. Так зване «возз'єднання» було дуже важкою, хоча, можливо, й щирою чиєюсь спробою повернутися до колишнього братерства. Але погано витратили ми три сторіччя з того часу. Не було в Росії таких діячів, які б замислилися, як з'єднати нарідно українців та росіян, як зарівняти рубець між ними».

Очевидно, тут О. Солженіцин намагається з належною поважністю й великою щирістю розібратися в проблемі українсько-російських взаємин, хоча його твердження щодо походження росіян з Київської Русі впливають з теорії, прийнятої в російській (нині — в радянській) історичній науці; багато іноземних (а також — українських) істориків не поділяють цієї теорії. Але О. Солженіцин намагається усвідомити й визнати реальний стан речей і не закриває очей на масштаби цієї проблеми, хоча мало не в кожному його слові відчутно жаль з того приводу, що ця проблема взагалі існує.

Відзначивши, що Ленін під час політичної та військової слабкості його режиму визнав незалежність України (навіть монархічної, гетьманської!), О. Солженіцин далі пише :

«Але дивно. Щойно впали німці перед Антантою (що не могло мати впливу на *принципи* нашого ставлення до України!), за ними впав і гетьман, а нашої силоньки побільшало проти Петлюри (ось іще лайка : «петлюрівці». А це були українські городяни й селяни, які хотіли влаштуватися жити без нас) — ми негайно перейшли визнаний нами кордон і накинули єдинокровним братам свою владу. Щоправда, ще 15-20 років потім ми посилено й навіть з натиском

грали на українській мові й навівали братам, що вони цілковито незалежні й можуть від нас відокремитися, коли завгодно. Але щойно вони захотіли це зробити наприкінці війни, ми оголосили їх «бандерівцями», почали хапати, катувати, страчувати й запроторювати до таборів. (А «бандерівці», так само, як і «петлюрівці», це все ті ж самі українці, які не хочуть чужої влади. Дізнавшись, що Гітлер не несе їм обіцяної свободи, вони й проти Гітлера воювали всю війну, але ми про це промовчуємо, це так само невігідне нам, як Варшавське повстання 1944 р.)».

Як бачимо, тут О. Солженіцин переступив багато рубежів, неприступних для багатьох інших росіян: він беззастережно визнав право українського народу на національне самовизначення, відкинув популярну в російському суспільстві тезу щодо етнічної тотожності (або «майже тотожності») росіян та українців, об'єктивно оцінив роль української національно-визвольної боротьби за часів Української Народньої Республіки та після Другої світової війни. За умов існуючої неприязні значної частини російського суспільства до ідеї української самостійності таке визнання є дослівно революцією в російській свідомості.

Доводиться визнати, що позиція О. Солженіцина стосовно України зазнала різких коливань. Можна думати, що причина цього полягає в особливому значенні України для російської імперії. Втрата України, з огляду на її економічне, стратегічне, ба навіть психологічне для свідомості пересічної російської людини значення, може завдати смертельного удару по самій імперській концепції. Можливо, втрата України була б для Росії тим самим, чим була, за словами О. Солженіцина, полтавська поразка для Швеції. Досить імовірно, що після цього російська громад-

ськість, втративши імперські претенсії, зосередилася б на своїх внутрішніх проблемах і стала б, нарешті, на шлях гуманістичного розвитку. О. Солженіцин, намагаючись виходити з моральних засад, проголошує відмову від імперіялізму. Але прагнучи залишитися речником російських інтересів, він не завжди в силі остаточно відокремити ці інтереси від традиційних засад російського державницького мислення. У цьому полягає причина тих коливань у його позиції, які можна помітити в багатьох його творах та виступах.

Попри це, О. Солженіцин далі в тому ж таки тексті звертається до росіян зі словами, які свідчать: врешті-решт, він бажає своєму народові й у цьому питанні повернутися від упереджень до реалізму.

« Чому нас так дратує український націоналізм, бажання наших братів розмовляти й дітей виховувати, й вівіски писати своєю мовою? ...Якщо вже ми не злилися остаточно, якщо ми різні в чомусь (досить того, що це відчувають вони, менші!) — дуже гірко! але коли це вже так? коли згаяно час і найбільше згаяно в 30-ті та 40-ві роки, адже загострено найбільше не за царя, а після царя! — чому нас так дратує їхнє бажання відокремитися? Нам шкода одеських пляжів? черкаських фруктів?

Мені боляче писати про це: українське й російське поєднано в моїй крові, і в серці, і в думках. Але великий досвід дружнього спілкування з українцями по таборах відкрив мені, як у них наболіло. Нашій генерації не минути відплати за помилки старших». (Підкреслення в оригіналі).

Таким чином, О. Солженіцин в душі не бажає відокремлення України, він ніби вибачається перед

іншими росіянами, що висловлює таку думку, яка так їх дратує. Але підкреслює, що нині вже нема іншої ради, бо політика русифікації остаточно провалилася на Україні: українцям так наболіло, що втримувати їх далі просто небезпечно.

І далі читаємо там таки :

« Тупнути ногою й крикнути "моє!" — найлегший шлях. Незмірно важче вимовити : "хто хоче жити — живіть!" Не можна й наприкінці 20-го сторіччя жити в тому уявному світі, в якому втратив голову наш останній нерозумний імператор. Хоч як це дивно, а не здійснилися передбачення Передового Вченця, що націоналізм занепадає. За доби атома та кібернетики він чомусь розквітнув. І надходить нам час, чи це подобається нам, чи ні, — платити за всіма векселями про самовизначення, про незалежність — самим платити, не чекаючи, доки нас спалюватимуть на вогнищах, у ріках топтимуть і відгинатимуть нам голови. Чи ми велика нація, ми мусимо довести не величчю території, не кількістю підлеглих народів, — а величчю вчинків. І глибиною оранки того, що нам залишиться за вирахуванням земель, які жити з нами не захочуть ». (Підкреслення наше. — І.К.)

Усе це виглядає чудово. Проте, наприкінці цієї тиради О. Солженіцин недвозначно показує, що він мріє про повернення України до Росії з часом, коли українці, поживши трохи самостійно, переконаються в перевагах єдності з Росією.

« З Україною буде надзвичайно боляче.

Але треба знати їхню загальну напругу тепер. Коли не вдалося протягом віків — значить, судилося виявити розсудливість нам. Ми повинні надати вирішувати їм самим — федералістам чи сепаратистам, хто з них кого переконає. Не поступитися — безумство й жорстокість. І чим м'ягші, чим толерантніші, чим тлумачніші ми будемо тепер, тим більше надії відновити єдність у майбутньому.

Нехай поживуть, спробують. Вони швидко відчують, що не всі проблеми вирішено відокремленням ».

Отже, ідея така: не вдалося силою, спробуємо м'якістю. Звичайно, така настанова цілком демократична. Адже ніхто не може заборонити О. Солженіцину *бажати* об'єднання України з Росією, якщо він не наполягає на об'єднанні *силою*. Але тут таки він висловлює в примітці думки, які є продовженням його тверджень у другому варіанті «Листа до вождів Радянського Союзу»: слід розглянути можливість відокремити від України й приєднати до Росії ті області, де є значне російське населення, провівши там плебісцити. Безперечно, плебісцит — цілковито законна форма народного волевиявлення, але ж не ставить чомусь О. Солженіцин питання про проведення плебісцитів у тих областях Росії, де є значне українське чи якесь інше неросійське населення. Він також чомусь ігнорує той факт, що згідно зі всіма переписами населення на Україні нема жодної області з *переважним* неукраїнським населенням (крім Криму, який історично не належить до України). Крім того, слід було б урахувати, що значне російське населення на Україні з'явилося внаслідок політики колонізації, а це ставить усю проблему в дещо іншу юридичну й моральну площину.

Для порівняння наведемо подане там таки міркування щодо естонців та литовців :

« Особливо прилягають до моєї душі естонці та литовці. Хоча я сиджу з ними на рівних правах, мені так соромно перед ними, наче я посадив їх. Незіпсовані, працьовиті, вірні слову, незухвалі — за що й їх втягнуто на перемелення під ті самі клятві лопаті? Нікого не чіпали, жили тихо, злагоджено й моральніше від нас — і ось винні в тому, що кортить нам їсти, винні в тому, що живуть біля нашого ліктя й відгороджують від нас море.

« Соромно бути росіянином ! » — вигукнув Герцен, коли ми душили Польщу. Вдвічі соромніше мені тепер перед цими незабіжуватими беззахисними народами ».

Отже, тут позиція О. Солженіцина бездоганна. Він не ставить питання про плебісцити в тих частинах Прибалтики, де є значне російське населення, хоча внаслідок колонізаційної політики радянського режиму відсоток росіян в Прибалтиці нині набагато більший, ніж на Україні.

Таким чином, в питанні щодо України О. Солженіцин не може до кінця втриматися на своїй принциповій позиції антиімперіялізму. Як вже зазначено, причина цього полягає в тому особливому місці, що його Україна посідає в російському імперіялістичному комплексі та в російській свідомості.

Ми приділили так багато уваги ставленню О. Солженіцина до України тому, що, по-перше, він сам ставить українську проблему на перше місце серед національних проблем російської імперії, а по-друге, — тому, що саме його ставлення до України найяскравіше виявляє суперечності його світогляду. Ці супереч-

ності виявилися також у статтях О. Солженіцина зі збірки «З-під брил» 95), про що трохи далі.

Одначе, О. Солженіцин зробив дуже багато для усвідомлення російською та світовою громадськістю глибини й значення національних проблем в СРСР, які ще донедавна вважалися за другорядні. Поява О. Солженіцина — це важливий та знаменний етап у російських, а значною мірою — і в світових подіях. Зокрема, після виступів О. Солженіцина дискусія між різними напрямками російської опозиції значно частіше заторкає національні проблеми й питання щодо долі російського народу в зв'язку з долею імперії.

З цим питанням тісно пов'язано й збірку самвидавних статей «З-під брил», що організатором її видання та співавтором був О. Солженіцин. Інший співавтор цієї збірки — І. Шафаревич у статті «Відокремлення чи зближення? (національне питання в СРСР)» 96) висловив систему поглядів, спрямованих, на загал, до збереження єдності імперії за одночасної поваги до національних культур та мов кожного народу.

О. Солженіцин на прес-конференції в Цюріху висловив найпозитивнішу думку про цю статтю та її автора 97). Отже, можна думати, що позиції О. Солженіцина та І. Шафаревича досить близькі. Тимчасом, погляди І. Шафаревича аж ніяк не відповідають тим із наведених висловлювань О. Солженіцина, де він виступає проти російського імперіялізму. Цю суперечність поки що не пояснив ні сам О. Солженіцин, ані його послідовники.

95) «Из-под глыб», збірка статей. Видавництво ІМКА-Пресс, Париж, 1974. У збірці вміщено 3 статті О. Солженіцина, 3 статті І. Шафаревича та 5 статей інших авторів.

96) Про І. Шафаревича див. примітку 12 на стор. 24. Текст статті «Відокремлення чи зближення?» див. Додаток 6.

97) Збірка «Две пресс-конференции» (К сборнику «Из-под глыб»), видавництво ІМКА-Пресс, Париж, 1975.

Доводиться лише констатувати, що в позиції О. Солженіцина та групи, об'єднаної в збірці «З-під брил», парадоксальним чином поєднано головні елементи поглядів різних течій серед російських дисидентів — від «Вече» до «групи В. Горського». Але якщо як «Вече», так і «група В. Горського» мають певну послідовність світоглядів, то про позицію Солженіцина-Шафаревича цього сказати не можна.

І. Шафаревич у статті «Відокремлення чи зближення?» висловлює думку, що народи імперії поневолено не росіянами, а соціалістичною (здається, слід було б, за сенсом, сказати «комуністичною») ідеологією. Питання про те, хто і під прикриттям якої ідеології поневолював неросійські народи імперії до встановлення там комуністичної влади, залишається, таким чином, без відповіді.

Водночас І. Шафаревич різко сперечається з націоналістичними поглядами представників неросійських національних рухів, заперечуючи їхні напади на російський народ. Слід зазначити, що напади неросійських опозиціонерів, як правило, стосуються російської імперії, а не російського народу, і це досить яскраво відображене в Самвидаві неросійських народів. І. Шафаревич послідовно підмінює поняття «російська імперія» поняттям «російський народ», хоча ці поняття не тотожні.

І. Шафаревич не погоджується також і з критикою російського месіянізму. Саме за це він гостро засуджує «групу В. Горського» й при цьому висловлює думки, що нагадують виступи журналу «Вече». Ось, наприклад :

« Ми нині здатні побачити й сказати світові таке, чого не здатний ніхто інший. У цьому я бачу історичну місію тих народів,

які населяли Росію, а нині — Радянський Союз » 98).

Таким чином, замість месіянізму виступає « місія ». Хоча в такому варіанті ця теза виглядає значно пом'якшеною й ліберальнішою, але поруч із критикою « групи В. Горського » та з виступами на оборону єдності імперії вона здається лише ще одним варіантом імперського типу мислення.

Не лише І. Шафаревич, а й О. Солженіцин дуже непримиренно виступив проти « групи В. Горського ». Цей виступ міститься в статті « Каяття та самообмеження як категорії національного життя » 99). Попри те, що дуже близьку до ідеї цієї статті думку про кінченість для російського народу каяття й самообмеження вперше висловив саме В. Горський, О. Солженіцин цілковито не погоджується з його поглядами.

Проте, відкидаючи погляди « групи В. Горського », О. Солженіцин тут таки гостро критикує й прихильників « російської ідеї », тобто, як можна вивести з тексту статті, — слов'янофілів. Погляди, властиві сучасним слов'янофілам, О. Солженіцин з властивою йому безкомпромісністю називає « націонал-більшовизмом ». Таким чином, він ніби визнає, що радянський комунізм має риси, що споріднюють його з російським націоналізмом. Але в інших місцях О. Солженіцин заперечує цю думку, твердячи, що комунізм — чужа для Росії ідея, штучно запозичена з Заходу. Очевидно, О. Солженіцин не помічає цієї суперечності в своїх поглядах. Мабуть, така непослідовність випливає з його впертого прагнення будь-що знайти « середній

98) І. Шафаревич, « Обособление или сближение ? », збірка « Из-под глыб » ІМКА-Пресс, Париж, 1974, стор. 108.

99) О. Солженіцин, « Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни », збірка « Из-под глыб », стор. 115-150.

шлях», ані шовіністичний, ані «західницький», але специфічно російський.

Уже було відзначено дещо особливе ставлення О. Солженіцина до України. У статті «Каяття та самообмеження як категорії національного життя» Солженіцин ще раз продемонстрував, що не здатний прокласти в своїй свідомості остаточної межі між Україною та Росією. У цій статті виявлено дивне «незнання» географічних кордонів України та її історії. Говорячи про колишні напади Польщі на Росію, О. Солженіцин згадує історію взаємин між Польщею, Литвою та Україною в 14-17 сторіччях так, ніби Україна тоді була частиною Росії, а не входила до складу Польської або Польсько-Литовської держави. Навіть придушення польським військом українського повстання під керівництвом Наливайка наприкінці 16-го сторіччя Солженіцин характеризує як агресію проти Росії, хоча це сталося на території, яка тоді належала Польсько-Литовській державі. Тут можна помітити аналогію зі словами з журналу «Вече»: «українців та білорусів ми не відрізняємо від росіян».

Досить вичерпно підсумував погляди послідовників О. Солженіцина — авторів збірки «З-під брил» — на національні проблеми російської імперії І. Шафаревич у статті «Відокремлення чи зближення?»:

«Мені здається, що теорія «російського колоніалізму» не лише несправедлива до російського народу, а й фактично неправильна, а тим самим шкідлива й для інших народів, бо вона заважає їм вірно зрозуміти своє національне життя. Насправді ж, головні особливості національного життя в СРСР є безпосереднім наслідком панування в нас соціалістичної ідеології. Ця ідеологія ворожа кожній нації, так само, як і кожній людській

особі. Вона може тимчасово використовувати в своїх інтересах прагнення тих чи тих народів, але її засаднича тенденція — це максимальне зруйнування всіх націй. Росіяни страждають від цього аж ніяк не менше, ніж інші, і саме вони найперше сприйняли на себе удар цієї сили». (Підкреслення в оригіналі) 100).

Очевидно, таке заперечення факту існування російського колоніалізму і перенесення провини на «соціалістів» не відповідає історичним фактам. Так само очевидно, що російську імперію створили не соціалісти.

Слідом за багатьма російськими дисидентами, що серед них можна зустріти ліберал-демократів, неомарксистів, І. Шафаревич заявляє, що вся людність у СРСР однаково страждає й мусить боротися разом. Натомість неросійські дисиденти здебільшого висловлюють думку, що неросійські народи зазнають, насамперед, національного пригноблення і тому мусять боротися проти російського імперіялізму, а не лише проти більшовицького режиму й за громадянські права. Дуже яскраво видно цю суперечність, якщо порівняти статтю І. Шафаревича «Відокремлення чи зближення?» з деякими документами неросійських Самвидавів, наприклад, із сьомим-восьмим випуском українського самвидавного журналу «Український вісник».

Проте, І. Шафаревич, намагаючись, очевидно, пом'якшити свою позицію й зробити її прийнятною для неросійських народів, в іншому місці своєї статті набагато реалістичніше і вже без посилань на провину

100) «Из-под глыб», ІМКА-Пресс, 1974, стор. 106.

Не лише тут, а й в інших своїх виступах І. Шафаревич ототожнює поняття «соціалізм» та «радянський комунізм».

соціалістів змальовує типове для колоніальної імперії становище, що склалося в стосунках між російським народом та іншими народами СРСР :

« Але є й типово-російська вада в нашому ставленні до інших народів. Це — невміння бачити кордон, який відокремлює нас від інших націй, брак внутрішнього переконання в їхньому праві існувати саме в їхній самобутності. Як часто доводилося мені чути, що росіяни з якимось наївним здивуванням намагалися зрозуміти, чому українці, білоруси або литовці не хочуть як слід вивчити російську мову й перетворитися на справжніх росіян. У цьому полягає й причина глузування з української мови, нетактовних вигадок на зразок « самопер попер до мордописні », в небажанні визнати українців за окремий народ і в зачудуванні — чому ці « росіяни » так дивно викривляють нашу мову ?..

Але легко зрозуміти, який жах і обурення це викликає в інших, особливо маленьких народів, які бачать неоглядну масу, що насувається на них і ладна розчинити їх у собі без залишку » 101).

Як бачимо, І. Шафаревич змалював тут досить вичерпну картину. Проте, і тут він пояснює лише « наївністю » існування російського імперіялістичного способу мислення. Вплив п'ятсотрічної імперіялістичної політики правлячих кіл Росії на свідомість російського народу був би, мабуть, набагато правдоподібнішим поясненням. Пояснення імперіялістичних традицій в мисленні « наївністю » є, як здається, само по

101) Збірка « Из-под глыб », ІМКА-Пресс, 1974, стор. 111.

собі досить наївним. Порівняймо це з позицією « Українського вісника » :

« Московський режим взяв відкритий курс на нищення національних культур неросійських народів для того, щоб швидкими темпами провести русифікацію і, таким чином, увіковічнити поневолення окупованих народів — зберегти величезну імперію » 102).

Таким чином, українські дисиденти не вбачають у радянській національній політиці жодної наївності. Аналогічні висловлювання можна було б навести з багатьох самвидавних документів неросійських народів.

Закид росіянам щодо « невміння бачити кордон, який відокремлює нас від інших націй », що його висловив І. Шафаревич, можна, на жаль, застосувати й до деяких виступів О. Солженіцина стосовно України. І якщо російські українофобські пародії на українську мову нетактовні, то набагато нетактовнішою виглядає пропозиція Солженіцина поділити Україну.

Академік А. Сахаров дав влучну характеристику позиції О. Солженіцина, і ці його слова можна застосувати до всіх тих російських націоналістів, які, намагаючись бути вкрай поміркованими, залишаються все ж таки прихильниками тієї чи тієї форми « російської ідеї ». Відзначивши величезне позитивне значення діяльності О. Солженіцина й назвавши його « гігантом боротьби за людську гідність у сучасному трагічному світі ». А. Сахаров пише :

« Можуть сказати, що націоналізм Солженіцина не агресивний, він має м'який захис-

102) « Український вісник », випуск 7-8, « Смолоскип », 1975, стор. 25.

ний характер і має на меті врятувати й відновити одну з найбільш багатостраждальних націй. Проте, з історії відомо, що «ідеологи» завжди були м'якші від практичних політиків, які йшли за ними. Серед значної частини російського народу та серед частини керівників країни існують настрої великоросійського націоналізму, які поєднуються зі страхом потрапити в залежність від Заходу й зі страхом перед демократичними перетвореннями. Потрапивши на такий сприятливий ґрунт, помилки Солженіцина можуть стати небезпечні» 103).

Хоча тут критика «націоналізму Солженіцина» може здатися занадто різкою і пов'язана з принциповим антинаціоналізмом А. Сахарова, проте останній правильно відчув ту схильність О. Солженіцина до «російської ідеї» зі всіма її небезпечними аспектами, яка цілковито неприйнятна для російських ліберал-демократів.

Отже, ми простежили, як «російська ідея», трансформуючись від радше емоційної, ніж політично обґрунтованої тривоги й болю за свій народ у Солженіцина до не обмеженого жодними рамками зв'язного нацизму Івана Самолвіна (в його листі до Солженіцина), проймає ідеологію російських націоналістів майже всіх напрямків та відтінків.

«Російська ідея» вже має свою довгу історію. Майже сто років тому видатний російський філософ,

103) Див. примітку 87 на стор. 96.

письменник та громадський діяч **Володимир Соловйов** писав з цього приводу : 104)

« І ось ми дізнаємося, що він (російський народ. — І.К.) в особі значної частини своєї інтелігенції, хоча й не може вважатися за формально божевільного, одначе, охоплений хибними ідеями, що межують з манією величності та манією ворожнечі до нього всіх і кожного. Байдужий до своєї справжньої користі та справжньої шкоди, він уявляє небезпеки, яких не існує, і буде на них найбезглуздіші припущення. Йому здається, що всі сусіди його кривдять, не досить схиляються перед його величчю й замишляють проти нього всіляке зло.

Кожного зі своїх хатніх він звинувачує в прагненні завдати йому шкоди, відокремитися від нього й перейти до його ворогів, — а за ворогів своїх він вважає всіх сусідів...

Уявляючи, що сусіди хочуть підважити його дім і навіть збройно напасти на нього, він пропонує витрачати величезні гроші на купівлю пістолетів та рушниць, на залізні огорожі й замки.

Час, що залишається після цих турбот, він вважає за свій обов'язок знову витратити — на боротьбу зі своїми ж хатніми ».

Якщо замість пістолетів та рушниць написати

104) Соловйов, Володимир (1853-1900) — видатний російський суспільний діяч, філософ. Бувши спочатку слов'янофілом, пізніше виступав проти слов'янофільства. Виступав за об'єднання католицької та православної церков. Цитату взято з його статті « Мнимые и действительные меры к подъему народного благосостояния ». Див. В. Соловьев, Собрание сочинений в 9 томах, Видавництво « Общественная польза », С.-Петербург, 1902-1907, том 5, стор. 430.

« літаки і танки », то ми матимемо точний опис психологічного стану як керівників радянського режиму, так і крайніх російських націоналістів, які, хоча й вважаються за дисидентів, психологічно є рідними братами комуністичних керівників СРСР.

Що ж являє собою ця « ідея », якщо відкинути містичні міркування про « богоносність російської душі » або « надприродне покликання Росії » ?

Якщо співставити всі самвидавні виступи як на оборону, так і проти « російської ідеї », можна дійти висновку : і прихильники, і супротивники розглядають її як ідеологічну доктрину російського імперіалізму, яка покликана ідейно обґрунтувати право імперії на існування й виправдати всі минулі й майбутні територіальні захоплення. Водночас ця доктрина стверджує право російського народу на домінуюче становище серед інших націй, право володіти їхньою долею та життям.

« Російська ідея », хоч би як її називали, завжди була основою ідеології російської імперії. Історія імперії пам'ятає періоди жорсткої нелюдськості, як за часів Івана Грізного, Петра I чи Сталіна. Часом бували й періоди порівняної м'якості, як, наприклад, за часів напівліберальної монархії Олександра II або за правління Хрущова. Однак, процес поширення влади й впливу імперії, так само, як і процес придушення інших народів, не припинявся ніколи. Колоніальні завоювання тривали й за Олександра II, а за Хрущова потоплено в крові угорську революцію.

Нині в Росії набирають щораз більшої ваги крайні шовіністичні сили, прихід яких до влади означав би початок нового періоду необмеженої нелюдськості.

Без жодного сумніву, крайні російські націоналісти розраховують на велику перспективу : стати з часом провідною політичною силою Росії, згуртувати на децю новій основі імперію й замінити комуністичний режим, не відмовившись від багатьох методів його

політики. Невисокий інтелектуальний рівень писань російських шовіністів і очевидна абсурдність багатьох їхніх тверджень не мають призводити до недооцінювання перспектив цього руху.

Досить згадати, що свого часу в Німеччині знаходилося багато інтелектуалів, які не сприймали поважно націонал-соціалістів, вважали їх за блазнів і сміялися з примітивності та поганої мови книги Гітлера «Моя боротьба». Ці люди дорого заплатили за свою недалекоглядність. Історія довела, що для політичного руху, який апелює до найнижчих інстинктів найпримітивнішої частини населення, абсурдність і примітивність гасел — не недолік, а навпаки — вирішальна перевага.

Якщо порівняно культурніший і схильний до раціонального мислення німецький народ пішов за цими гаслами, то навіть важко уявити, до чого це може призвести в Росії. Наявність сучасних засобів масового знищення надає проблемі цілком інших масштабів і загрожує не лише Росії та її сусідам, а й всьому світові.

Підсумовуючи огляди ставлення до національних проблем з боку всіх російських опозиційних рухів сучасності, можна підкреслити деяку єдність у всій різноманітності, ба навіть непримиренності позицій. Не лише російські націоналісти, а й майже всі російські опозиційні рухи — від неомарксистів до крайніх шовіністів — віддають перевагу об'єднанню або зближенню народів імперії перед віддаленням або відокремленням. І лише «група В. Горського» займає цілком рішучу антиімперіалістичну позицію.

У матеріалах російських опозиційних рухів часто привертає увагу погано стримувана емоційність, яка тим сильніша, чим «правішу» позицію займають автори цих матеріалів. У крайніх російських шовіністів ця емоційність сягає меж, які можна було б характеризувати як крикливу демагогію. Глибоке емо-

ційне напруження чується й крізь підкреслено академічний тон багатьох ліберал-демократів. Така перевага емоційности й полемічности там, де доречним було б поважне й фахове соціально-політичне дослідження, свідчить про вкрай незбалансований і суперечливий стан сучасного російського суспільства.

Проте, не слід під впливом враження від писань крайніх російських націоналістів доходити негативного висновку щодо всього російського народу. Такі кришталево чисті й самовіддані постаті, як Андрій Сахаров чи Володимир Буковський або такі, хоча й суперечливі, але великі в своїх пошуках правди особи, як Олександр Солженіцин прикрасили б будь-який народ.

Критично розглядаючи позиції сучасних російських дисидентів, доводиться визнати, що боротьба їхнього ліберально-демократичного крила, попри його численні вади, на загал *глибоко позитивна* бодай через те, що вона — наслідок нового пробудження гуманістичної суспільної думки й вільного суспільного руху.

Крім того, є надія (її часто висловлюють російські ліберал-демократи), що сучасний ліберально-демократичний рух у Росії може стати початком історичного процесу виникнення й розвитку в цій країні громадянських, демократичних та гуманістичних традицій, які там завжди були дуже слабкі й обмежені.

Одначе, поруч із гуманістичними та демократичними тенденціями прокинулися вкрай шовіністичні й не менш тоталітарні, ніж нинішній режим у СРСР. Поруч зі світлими й героїчними посталями та цілими рухами, що з'явилися в Росії останніх років, ми бачимо в російському суспільстві шумування тих самих сил, які свого часу народжували страшні й загрозливі явища — від «чорної сотні» до більшовизму.

Розділ 4

НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В НЕРОСІЙСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ

У більшості відомих документів національних рухів неросійських народів, що їхні території розташовано в СРСР, домінує ідея відокремлення від Росії, виходу з імперії. Це однаково властиво документам національних рухів українців, литовців, естонців, народів Закавказзя. З'являються повідомлення, хоча й зрідка, про існування національних рухів або, принаймні, націоналістичних настроїв, у Молдавії, Білорусії та республіках Середньої Азії.

Кількість відомих самвидавних документів цих рухів різна, і це пов'язане не лише зі ступенем розвитку того чи того руху, а й з наявними можливостями пересилання документів за кордон.

Документи національних Самвидавів неросійських народів можуть розрізнятися мовою, національним колоритом, більшою чи меншою культурою висловлювання, більшою чи меншою увагою до релігійних або культурних проблем, темпераментом тощо, але всі вони надзвичайно подібні за тематикою, колом обговорюваних проблем і, найголовніше, — за висновками.

Як вже було відзначено, всередині національних Самвидавів неросійських народів панує майже цілко-

вита одностайність, майже нема внутрішньої полеміки, але широко розвинено полеміку з режимом та зі всіма, кого неросійські дисиденти вважають за прихильників імперіялістичних сил. У всіх відомих документах неросійських опозиційних рухів нема й згадки про існування будь-яких ворожих одне одному угруповань всередині цих рухів, як це ми на кожному кроці зустрічаємо в середовищах російських опозиціонерів.

Усередині неросійських Самвидавів також можна визначити авторів, які стоять на загальнодемократичних, «неомарксистських» або національно-патріотичних позиціях. Одначе, останній напрям — національно-патріотичний — об'єднує їх усіх, внаслідок чого й неомарксистки, й демократи вливаються в спільну течію національно-патріотичних виступів. Це — дуже характерна для неросійських національних рухів риса, яка відрізняє їх від рухів російських інакодумців.

Усе це створює враження, що учасники кожного з неросійських національних рухів, стоячи перед своїми засадничими проблемами — збереженням своєї національної самобутности, культурної та мовної ідентичности й прагнучи національної незалежности, мовчазно погодилися відкласти суперечки щодо всіх проблем на пізніший час, коли буде вирішено головні завдання. Важко передбачати, чи й далі дотримуватимуть цієї «мовчазної угоди», але досі її, як правило, дотримують.

Є можливість досить вичерпно окреслити коло питань, що їх обговорюють у Самвидавах усіх національних рухів, які виступають за відокремлення від Росії. Ці питання, на загал, такі :

1. Дискримінація національних мов та культур, мовна й культурна русифікація в галузі літератури, мистецтва, освіти та суспільних взаємин.

2. Фактичне позбавлення неросійських радянських республік державного суверенітету, який проголошено союзною та республіканськими конституціями.

3. Позбавлення представників національних меншин, які живуть за межами своїх національних республік, можливості одержувати освіту рідною мовою й залишатися в рамках своєї національної культури тоді, коли росіянам, які живуть в національних республіках, надано право культурно-національної автономії.

4. Навмисне перемішування населення (включно з депортаціями в минулому) з метою зменшити на кожній національній території відсоток місцевого населення й збільшити ролю російського та взагалі чужонаціонального складника.

5. Судові та позасудові переслідування осіб, які виступають на оборону національних інтересів, національних мов та культур або намагаються зміцнити національну свідомість.

6. Традиційна російська імперіялістична політика, продовження й поглиблення цієї політики в СРСР, засудження російського колоніялізму та вимоги національної незалежності або справжньої культурно-національної автономії.

У головних рисах, цим колом тем обмежуються виступи інакодумців, що належать до всіх національних рухів народів, які мають формальну територіальну автономію в складі СРСР. Кожний документ цих рухів, як правило, — це лише ілюстрація до цих шістьох пунктів. Деякі документи розглядають ці питання з погляду порушення так званих «ленінських норм» (це документи неросійських неомарксистів), інші звертають найбільше уваги на порушення владою національних та громадянських прав (авторів цих документів можна вважати за неросійських ліберал-демократів), треті особливо підкреслюють питання національної самобутності та кінечність антиімперіялістичної боротьби (авторів таких документів можна було б назвати власне націоналістами, але так само можна назвати й неросійських демократів та неомарксистів).

У всіх випадках буде правильніше називати їх усіх просто патріотами. Адже нікому не спадає на думку називати італійця націоналістом лише через те, що він живе в Італії, розмовляє по-італійськи і любить італійську культуру. Проте, в СРСР така природна схильність до своєї національної суті (крім російської) вважають за « буржуазний націоналізм ».

Дещо окремо стоїть тематика, пов'язана з пропагандою чи обороною релігії. У деяких випадках національні та релігійні вимоги поєднано (найяскравіший приклад — Литва), в інших випадках релігійні рухи діють окремо. Релігійні рухи та секти також мають свій Самвидав, часто дуже поважний і добре видаваний.

Більша частина документів національних Самвидавів у неросійських республіках написано мовами місцевих народів, але деякі (здебільшого, листи й заяви до центральних радянських або міжнародних організацій, а також документи, що їх розраховують довести до відома всесоюзного читача) написано поросійськи. Іноді для звернень до міжнародних інстанцій користуються англійською мовою.

Є показовим, що мову багатьох неросійських самвидавних документів підкреслено « дерусифіковано », тобто автори навмисно уникають запозичень або калек з російської мови, які так поширені в офіційній радянській пресі, що виходить мовами неросійських народів. Особливо це помітно в багатьох документах українського Самвидаву.

Автори неросійських Самвидавів одностайні в застудженні російського імперіялізму й так само одностайно визначають радянську національну політику як продовження в ще більш нелюдських формах національної політики старої царської Росії.

Коли російські дисиденти нестanno й запекло сперечаються довкола питань « чи є комунізм у його радянському варіанті органічним явищем російського

спільно-політичного життя чи чужою ідеєю, завезеною із Заходу?», «чи є політика нинішнього режиму продовженням політики царської Росії?», «чи є комуністичний режим у СРСР за своїм духом російським чи антиросійським?», то для національних рухів неросійських народів цих питань не існує. Усі вони згідні: радянський комуністичний режим продовжує імперіалістичну політику Російської імперії, застосовуючи жорстокіших, але іноді й витонченіших методів.

Неросійських дисидентів не переконує міркування, що його часто наводять російські інакодумці на доказ «неросійськості» режиму: мовляв, в СРСР російський народ зазнає більших матеріальних нестатків, ніж неросійські народи. Вони звичайно відповідають, що, по-перше, це внутрішня справа самого російського народу, а по-друге, — і в царській Росії російський народ часто зазнавав більших матеріальних нестатків, ніж жителі природно багатших, кліматично сприятливіших, а іноді — й економічно розвиненіших окраїн імперії. Іноді навіть обґрунтовують теорію, згідно з якою російському імперіалізму за самою його суттю властиво нехтувати повсякденними потребами свого народу заради невпинного розширення меж імперії. У зв'язку з цим часто згадують слова російського дореволюційного історика Ключевського, який писав, що в Росії «держава розбухала, а народ занепадав» (105).

Таким чином, антиімперіалістична спрямованість усіх неросійських опозиційних рухів — цілком одно-стайна.

Важливо зазначити, що виступи неросійських інакодумців у СРСР з часом стають дедалі різкішими й непримиреннішими. Якщо перших років після виник-

105) Ключевський, Василь (1841-1911) — видатний російський історик, автор фундаментального «Курсу російської історії» та багатьох інших історичних праць.

нення національних Самвидавів — 1965-69 років — переважали вимоги щодо додержання конституції стосовно прав союзних республік, щодо виконання даних колись більшовиками обіцянок про запровадження справжньої культурно-національної автономії всіх народів, щодо подолання злочинів сталінізму, то останніх років вимоги радикально змінилися. Нині переважають найрішучіші заклики до відокремлення від Росії, до звільнення від ізноземного ярма, а нинішній режим називають загарбницьким, колоніальним та окупаційним, російському імперіялізмові дають найнегативніші характеристики, як вічному й неблаганному ворогові.

Сказане тут у головних рисах характеризує опозиційні рухи всіх неросійських народів, що мають в СРСР свої визнані законом національно-територіальні формування. Можна твердити, що ця характеристика, попри її стислість, настільки універсальна, що нею можна було б обмежитися. Проте, варто зупинитися на деяких особливостях та елементах історії найбільших сучасних національних рухів неросійських народів СРСР, а також дати бодай короткий огляд неросійських Самвидавів, підкреслюючи їхнє ставлення до національних проблем. Уривки з деяких самвидавних документів, що їх подамо далі, ілюструють усе сказане про національні вимоги неросійських дисидентів у СРСР.

З огляду на особливе значення української проблеми в комплексі імперських проблем Радянського Союзу та на широкий розвиток українського національно-патріотичного руху, на різнобічність і високий рівень документів українського Самвидаву, українському рухові, його діячам та їхнім виступам присвятимо окремий розділ. А зараз розглянемо національні рухи народів Прибалтики, Закавказзя і становище в Середній Азії та Казахстані.

Прибалтика.

Прибалтійські радянські республіки — Естонія, Латвія та Литва, що були з 1918 до 1940 року незалежними державами й окуповані Радянським Союзом на підставі радянсько-німецького таємного протоколу з 23 серпня 1939 р., залишаються досі районом найглибших антирадянських та антиімперіалістичних настроїв. У Прибалтиці (головно — в Литві) під час та після Другої світової війни діяв (так само, як і в Західній Україні) масовий і надзвичайно впертий партизанський рух, спрямований спочатку проти фашистської, а далі — проти радянської окупації. Ця боротьба тривала до початку 50-х років. Найбільш тривалим і боєздатним був «Рух боротьби за свободу Литви», відомий також під назвою «лісові брати».

На жаль, відомості про сучасні опозиційні рухи в Прибалтиці, які надходять на Захід, часто уривчасті, а іноді надходять із запізненням. Проте, наявних даних досить, щоб дійти обґрунтованих висновків щодо вкрай напруженої атмосфери в радянській Прибалтиці.

Естонія.

Відомості про сучасний національний рух в Естонії почали надходити, починаючи з 1968 р. Тоді ж з'явився перший з відомих на Заході естонських самвидавних документів — «Відгук естонської технічної інтелігенції на брошуру академіка Сахарова» (106). Цей документ з підписом «Численні представники інтелігенції Естонської РСР» є відгуком на самвидавну брошуру

106) «Frankfurter Allgemeine Zeitung», 18 грудня 1968 р., а також збірка документів «Национальный вопрос в СССР», видавництво «Сучасність», 1975, стор. 202-207, також АС 70, 1968.

академіка А. Сахарова «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу».

Автори «Відгуку» оцінюють ситуацію в Естонії, в СРСР та в усьому світі з позиції радянських громадян, які незадоволені з державної практики Радянського Союзу; проте, вони кажуть «ми», маючи на увазі радянську державну машину, тобто, ототожнюють себе з нею. Попри це, текст документу — досить радикальний протест як проти самої цієї машини, так і проти наслідків її діяльності.

Торкаючись національної проблеми, автори документу пишуть :

« Підлягає справедливому врегулюванню національне питання, має бути забезпечено право народів на суверенне незалежне державне буття... Завдання нашої інтелігенції не пристосовуватися до невігластва, а виховувати народ на демократичних ідеалах, підвищувати його морально-політичний рівень. Лише демократичне суспільство — справжня школа гуманізму ».

А ось міркування щодо міжнародної ролі СРСР, яке є, фактично, засудженням російської імперіалістичної концепції

« Ми зобов'язані, насамперед, критично оцінити нашу власну роль в світі. Адже саме від нас походить доктрина войовничого, наступального комунізму !..

Ми повинні відмовитися від безглузлого накопичування території, поширення державної могутності та наступального курсу; сприяти створенню смуги нейтральних держав біля наших кордонів під наглядом ООН, замиритися з іншими державами, переки-

нути основну частину державних ресурсів з будівництва військової машини на культурно-економічне будівництво. Оскільки з нашої вини виникла не половина, а більша частина напруженості в світі, нам випадає зробити перші й найбільші кроки до замирення!»

Цікаво, що автори документу висловили поважні погрози режимові ще 1968 року, коли такий тон був у Самвідаві ще незвичний. Таким чином, естонці випередили на кілька років ті непримиренні виступи, які можна зустріти в Самвідаві нині.

«Вже 12 років, з часу 20-го з'їзду, ми чекаємо й просимо наше керівництво про визвольні реформи; ми згодні чекати ще деякий час. Але врешті-решт ми вимагатимемо й діятимемо! І тоді доведеться надсилати танкові дивізії вже не до Праги та Братислави, а до Москви й Ленінграду!»

Попри рішучість висловів, цей документ залишає враження деякої наївності; відчутно, що його написали люди, які ще не визначили остаточно своєї політичної позиції й роблять лише перші кроки в опозиційній діяльності. Пізніший естонський Самвідав уже не виявляє таких рис початківства.

Відомий на Заході естонський Самвідав не дуже численний, але йому властиві такі особливості, які здатні привернути особливо пильну увагу. Не лише рішучий тон, а й, як здається, високий організаційний рівень властивий естонським опозиційним колам. Коли в більшості радянських республік опозиціонерам не вдається через жорстокі переслідування створити життєздатних організаційно зформованих партій чи інших організацій, то в Прибалтиці, це, судячи з численних повідомлень, вдавалося протягом кількох років.

1972 року орган російських демократів — «Хроніка поточних подій» повідомила про появу самвидавного документу під назвою «Програма Естонського Національного Фронту». Документ датовано серпнем 1971 р. За повідомленням «Хроніки»:

«Програма проголошує метою Естонського Національного Фронту влаштування референдуму щодо самовизначення й статусу Естонії та формулює принципи незалежного естонського державного та суспільного устрою» 107).

У тій таки «Хроніці» повідомлено про вихід на початку 1972 р. п'ятого числа самвидавного журналу «Еесті демократ» та про його зміст. Про вихід інших чисел цього журналу нема певних відомостей. Судячи зі змісту журналу, він є органом того ж таки Естонського Національного Фронту або близьких до нього кіл.

Жовтнем 1972 р. датовано два документи, підписані й навіть скріплені печатками двох естонських організацій — Естонського Демократичного Руху та Естонського Національного Фронту. Ці документи — меморандум Генеральній Асамблеї ОН та супроводжувальний лист Генеральному секретареві ОН Вальдгаймові. Документи містять різкий протест проти радянського режиму в Естонії, називаючи його окупаційним та колоніальним, і вимагають надати Естонії самостійності, забрати радянське військо та адміністрацію, ліквідувати радянські військові бази в Естонії, влаштувати вільні вибори під контролею ОН і прийняти незалежну Естонію до цієї міжнародної організації.

Документи містять також фактичні та статистичні

107) «Хроника текущих событий», число 25, стор. 43, АС 1130. Також у збірці «Национальный вопрос в СССР», видавництво «Сучасність», 1975, стор. 208.

дані щодо русифікації Естонії, плянового заселення її інакшомовним населенням (головно, росіянами, українцями та білорусами) та щодо придушування національної культури. « Меморандум » закінчено словами :

« Естонський Демократичний Рух та Естонський Національний Фронт вимагають від ОН вдатися до рішучих кроків з метою ліквідувати аморальний, нелюдський і незаконний радянський колоніальний режим в Естонії та примусити Радянський Союз не чинити перешкод відновленню законних прав і національного суверенітету естонської нації.

Естонці ніколи не приймуть колоніального статусу їхньої вітчизни.

Тепер, коли навіть найменшим націям світу визнали право на національну незалежність, естонська нація чекає термінової й реальної допомоги від Організації Об'єднаних Націй » 108).

Такі звернення до ОН можуть здатися нереалістичними чи навіть наївними. Адже цілком ясно, що Об'єднані Нації не в стані втрутитися до становища в Естонії, та й саме це звернення ледве чи поважно розглядатимуть в ОН. Проте, всі подібні звернення (не лише з Естонії, а й з інших частин СРСР) жодним чином не є наслідком наївності їхніх авторів. Справа в тому, що в СРСР, де потоптано всі моральні й юридичні норми (хоча формально їх і визнають), дисиденти гостро відчують конечність знайти опору на якийсь авторитет, що має міжнародне визнання, апелювати до якогось органу, що його значення не може заперечити.

108) Збірка « Национальный вопрос в СССР », видавництво « Сучасність », 1975, стор. 212, а також АС 1892.

чувати навіть радянський уряд. Оскільки за такий орган вважають Об'єднані Нації, дисиденти апелюють до них, як до прапору та найвищого морального авторитету. (Можна навіть припустити, що саме це — одна з причин того, що останніх років радянський уряд інспірує й підтримує в ООН резолюції, які здатні підважити моральний авторитет цієї організації).

І хоча радянські дисиденти чудово розуміють, що через певні причини ООН не здатні реально сприяти всесвітньому здійсненню принципів, покладених в основу цієї організації, зверненнями до ООН вони декларують вірність цим принципам та їхню непохитність як найвищого морального закону всупереч триюмфові беззаконня в СРСР. Саме в цьому полягає сенс численних звернень до ООН та інших міжнародних організацій з боку різних дисидентських кіл у СРСР.

Груднем 1974 р. датовано два інших документи естонського Самвидаву — ще один лист до Курта Вальдгайма з підписами тих самих естонських організацій та відкритий лист до світової преси з підписом: «група естонських патріотів» 109). У цих листах ще раз підтверджено ті самі вимоги, що в документах з 1972 р., і висловлено заклик виступити на оборону естонських патріотів, заарештованих під час хвилі арештів у 1974 році.

Тоді ж, у грудні 1974 року, в Естонії почалася хвиля арештів, в перебігу якої заарештовано (а потім — засуджено) багатьох осіб, яких звинуватили в естонському націоналізмі та антирадянській діяльності. Засуджені, очевидно, були керівниками або активними учасниками Естонського Демократичного Руху. Один із них — Сергій Солдатов (за походженням росіянин), якого заарештували трохи пізніше від інших, встиг надіслати два листи, які циркулювали в Самвидаві й потрапили за кордон: до світової громадськості з

109) АС 2041 та АС 2063.

протестом проти хвилі арештів та обшуків в Естонії, та лист до друга з висловом останньої волі на випадок арешту й, імовірно, смерті від рук кагебістів 110). У листах С. Солдатов висловив свої політичні та моральні переконання, які характеризують його як людину високих громадянських ідеалів.

Попри арешти й засуди, естонський національний рух не припинив активності. Потік самвидавних документів, які надходять з Естонії, після арештів не лише не зменшився, а навіть збільшився. Уже в лютому 1975 р., незабаром після арештів, з'явився документ, підписаний групою, яка назвала себе Естонським Патріотичним та Демократичним Фронтом 111). У червні того ж року з'явився ще один меморандум, підписаний «представниками естонських та латиських демократів» 112). Меморандум адресовано Гельсінській нараді з питань безпеки й співпраці в Європі, яка, як відомо, визнала сучасні європейські кордони, що фактично можна інтерпретувати як визнання прав СРСР на дальшу окупацію прибалтійських країн.

У вересні 1975 р. з'явився дуже цікавий документ : лист шістьох організацій прибалтійських країн до Балтійської Конференції, яка відбувалася в Стокгольмі з нагоди 35-тих роковин радянської окупації Прибалтики 113). Лист підписали такі організації : Естонський Національний Фронт, Естонський Демократичний Рух, Рух за незалежність Латвії, Християнські Демократи Латвії, Комітет Латиської Демократичної Молоді, Національний Демократичний Рух Литви.

Останній документ свідчить, що національні рухи в Прибалтиці, попри посилення переслідувань, не лише не занепали, а набули нової сили. Суттєво новим

110) АС 2342.

111) « Меморандум Естонського Патріотичного та Демократичного Фронту », АС 2125.

112) АС 2341.

113) АС 2435.

моментом є зв'язок і співпраця різних демократичних організацій народів Прибалтики.

Ув'язнені естонські демократи продовжують боротьбу і в концтаборах. З'явилося кілька документів, написаних естонськими політв'язнями 114).

Взагалі, з початку 1975 року спостерігаємо нову хвилю бурхливого піднесення національно-визвольного руху як в Естонії, так і в усій Прибалтиці. Кількість самвидавних документів, які потрапляють на Захід, постійно збільшується, їхній зміст стає щораз рішучіший. Політичні вимоги, що містяться в цих документах останніх років, цілком недвозначні: цілковита незалежність Естонії (так само, як Латвії та Литви), ліквідація радянської окупації, демократичний парламентарний устрій.

В естонських самвидавних документах останнього часу частішають заклики до духовної революції та культурно-національного піднесення. З цього погляду дуже цікавий документ анонімного автора під назвою «Куди прямуєш, естонська нація?» 115), в якому міститься палкий заклик до морального й культурного відродження естонської нації, до масового волевиявлення проти русифікації, до створення естонської національної духовної та культурної еліти.

Як і в інших випадках, дуже важко визначити, наскільки широке коло осіб підтримує національно-демократичні рухи в Естонії. Проте, вже той факт, що рух зростає попри надзвичайні заходи з боку каральних органів, свідчить про його масштаб і підтримку з боку досить численних кіл. (Для арештів, облав та трусів наприкінці 1974 року естонським каральним органам довелося навіть викликати підкріплення з сусідньої Латвії). Тексти самвидавних документів, які надходять з Естонії, свідчать, що

114) АС 2607, АС 2659, АС 2636.

115) АС 2392.

естонський національно-демократичний рух має діячів надзвичайно високого інтелектуального та політичного рівня. Усе це дозволяє дійти висновку, що естонський народ рішуче став на шлях національного піднесення.

Латвія.

Щодо національного руху в Латвії маємо порівняно менше відомостей та документів. Проте, свідки, яким довелося останніх років відвідувати Латвію, одностайно твердять про напружену ситуацію в цій республіці. Вкрай вороже ставлення до російської влади та російської мови відчутне на кожному кроці (як, проте, і в усій Прибалтиці). Були численні випадки вивішування латиських національних прапорів, на пам'ятниках та будинках з'являються час від часу патріотичні, антирадянські та антиросійські написи. (В СРСР та в усіх республіках запроваджено прапори нових зразків, а застосування або зображення старих національних прапорів вважається за « буржуазний націоналізм » і може призвести до суворого покарання « винних »). Латиські одностайно підтверджують факти численних судових та позасудових переслідувань у Латвії за звинуваченням у « латиському буржуазному націоналізмі ».

Останніх років (починаючи з 1975 р.) з'явився досить численний латиський Самвидав. З його появою латиські національно-патріотичні сили, хоча й з деяким запізненням, але стали до лав борців за громадянські та національні права. Проте, поодинокі документи надходили з Латвії й раніше.

1971 року з'явився самвидавний документ під назвою « Звернення сімнадцятьох комуністів Латвії до керівників ряду компартій » 116). У листі старі лати-

116) АС 1042.

ські комуністи (так вони себе називають) протестують проти великоросійської шовіністичної політики партійно-радянського керівництва, яка, на їхню думку, завдає шкоди ідеалам комунізму та світовому комуністичному рухові. Вони пишуть, зокрема :

« Ми від чистої душі зробили все, що від нас залежало, щоб втілити в життя вчення Маркса-Енгельса-Леніна, але з болем в серцях переконалися, що з кожним роком в нас дедалі більше викривляють їхні ідеї, що ленінізм у нас використовують як ширму для великоросійського шовінізму, що в нас слова не відповідають справам, що ми ускладнюємо працю комуністів інших країн, заважаємо замість допомагати.

Спочатку ми думали, що ці явища — просто помилки окремих керівників, недостатне розуміння шкідливості такої політики, але з бігом часу ми переконалися, що великоросійський шовінізм є свідомий курс керівництва КПРС, що насильницьку асиміляцію малих народів СРСР передбачено як одне з найближчих і найважливіших державних завдань ».

У листі латиських комуністів також наведено довгий перелік фактів насильницької русифікації, навмисного заселення Прибалтики населенням з інших частин держави, придушування національної культури й національних кадрів. Цей перелік надзвичайно нагадує аналогічні переліки в багатьох самвидавних документах різних народів СРСР і свідчить, що в засаді національна політика режиму однакова в усіх частинах імперії.

Можна співчувати моральній трагедії людей, які, повіривши демагогічним гаслам більшовиків, боролися за комуністичну владу в своїй країні, але привели її

до національної катастрофи й перетворення на колонію. Саме про таку трагедію пишуть в своєму листі 17 латиських комуністів. Але чи можна їх виправдати, то це — цілком інше питання.

Наступні відомості, які надійшли з Латвії, свідчать, що молодші генерації латишів розглядають політичні проблеми свого народу цілком інакше, ніж старі латиські комуністи.

З російської «Хроніки поточних подій» та з деяких інших джерел світ дізнався про багато випадків протестів у Латвії проти радянської політики, проти придушування людських прав, проти вторгнення до Чехословаччини тощо. Такі виступи, як правило, закінчувалися арештами та іншими переслідуваннями. Проте, до порівняно недавнього часу не було відомо про існування в Латвії широкого національного руху або масового латиського Самвидаву.

Перша активна самвидавна діяльність в Латвії пов'язана з релігійним рухом баптистів. Матеріали, видавані баптистами, не мали прямого відношення до національної проблеми. Однак, баптистам вдалося досягти майже безпрецедентних за умов СРСР успіхів у видавничій справі: їхнє видавництво «Християнин» мало друкарню, обладнану сучасними друкарськими машинами. У жовтні 1974 р. КГБ захопило й знищило друкарню, але видавництво й далі працює, і частину своїх творів і далі видає друкарським способом.

Про існування латиського національно-патріотичного руху вперше стало відомо з листа, підписаного Рухом за незалежність Латвії, датованого липнем 1975 р. 117). Звертаючись до своїх співвітчизників за кордоном, автори листа пишуть, зокрема:

117) Рух за незалежність Латвії, «Звернення до латиського уряду в екзилі та до всіх латишів за кордоном», 27 липня 1975 р. АС 2432. Документ написано латиською мовою, але наведену далі цитату подано в перекладі з англomовного перекладу.

« Якщо радянська політика не зміниться, якщо в нашій країні продовжуватиметься небезпечний розвиток, наш народ матиме мало шансів вижити ».

Автори документу пояснюють, що вони розуміють під « небезпечним розвитком » : русифікацію, накидання не властивої латиському народові ідеології, політичні репресії; все це призвело до розкладу родинних традицій, знижування народжуваності, морального звиродніння, масового алкоголізму тощо. Документ закликає латишів у всьому світі докласти максимальних зусиль для відновлення незалежності Латвії.

Жовтнем 1975 р. датовано ще один документ латиського Самвидаву : відкритий лист Комітету Латиської Демократичної Молоді, підписаний головою цієї організації й скріплений печаткою. (Щоправда, голова організації мусив ужити псевдонім) 118).

Документ особливо цікавий тим, що стверджує співпрацю між національно-демократичними рухами прибалтійських республік і висловлює засадничий принцип, що лише за спільних дій народів Прибалтики можливе їхнє національне звільнення й відновлення суверенної державности.

Наприкінці 1975 р. багато мешканців Риги одержали поштою новорічні поздоровлення, видані підпільним видавництвом Комітету Латиської Демократичної Молоді. Видавництво має назву « Палі » (« Повінь »). З'явилися відомості про появу в Латвії також самвидавного журналу з такою самою назвою.

На Заході також одержано самвидавні документи, видані ще однією латиською національно-патріотичною організацією : Латиською Християнською Демократичною Спілкою 119). Ця організація проклямує тезу щодо

118) « Звернення до молоді вільної Латвії та до всіх латишів світу », АС 2433.

119) АС 2434.

неподільності християнських та латиських національних ідеалів.

Є незаперечні докази співпраці всіх латиських організацій між собою, так само, як і їхнього зв'язку з національними рухами інших народів Прибалтики. Ми вже казали про спільний лист шістьох організацій трьох прибалтійських народів до Балтійської Конференції в Стокгольмі. Відомо кілька листів, надісланих до різних інстанцій в СРСР і за кордоном і підписаних спільно керівниками різних латиських національно-патріотичних організацій.

Цікаво, що латиські римо-католики створили 1975 року свою окрему організацію, яка збирає підписи під петиціями протесту проти придушування католицької Церкви в Латвії. Під однією з петицій зібрано понад 5 тисяч підписів 120).

Взагалі, останні події в Латвії незаперечно свідчать про мало не вибухоподібне піднесення національної свідомості й волі до боротьби за національну незалежність. Бувши до 1975 року «найтихшою» республікою в радянській Прибалтиці, Латвія раптом стала одним із осередків національно-визвольної боротьби. Характерно, що таке піднесення сталося після кампанії арештів та переслідувань, яка пройшла по всій Прибалтиці 1975 року. Очевидно, після цього режим мусить рахуватися з тим, що хвилі переслідувань можуть призвести до наслідків, цілком протилежних тим, на які режим розраховував.

Литва.

Найбільшого напруження досягнув національно-патріотичний рух у Литві. Тут він набрав, насамперед, релігійного забарвлення, оскільки литовський народ

120) «Звернення віруючих м. Даугавпілса до уряду СРСР», АС 2412.

здавна має дуже тривкі й глибокі релігійні традиції, пов'язані виключно з римо-католицькою Церквою. У Литві релігія із самого початку національно-патріотичного руху стала фактором духовного об'єднання литовців. Може здатися парадоксальним, що це сталося в той час, коли релігія, з одного боку, зазнає обмежень і утисків силами надзвичайно могутнього державного апарату, а з іншого — не одержує майже жодної підтримки, навіть моральної, з боку офіційного Ватикану. Очевидно, ми тут стикаємося ще з одним феноменом, коли утиски й переслідування викликають реакцію релігійно-духовного піднесення, а не пригнічення й занепаду.

Документи литовського Самвидаву з'являються з 1967 р. Починаючи з 1972 р., періодично з'являється самвидавний журнал «Хроніка Литовської Католицької Церкви». На початок 1977 р. відомо 24 випуски цього журналу.

У жовтні 1975 р. вийшло перше число литовського самвидавного журналу «Аушра» («Світанок»). Бажаючи підкреслити безперервність литовської національно-визвольної традиції, видавці журналу надали йому тієї самої назви, яку мав литовський громадсько-політичний журнал, який виходив наприкінці минулого сторіччя й відіграв надзвичайну роль в справі піднесення литовської національної свідомости. Новий журнал навіть продовжує нумерацію старої «Аушри».

Якщо «Хроніка Литовської Католицької Церкви» подає, головню, огляд поточних подій у Литві, звертаючи особливу увагу на події релігійного життя та на придушування громадянських та національних прав, то «Аушра» коментує й обговорює найголовніші суспільно-політичні та культурно-національні проблеми: русифікацію, занепад національної культури та традицій тощо. Журнал рішуче закликає до створення могутнього національного руху на оборону національних прав, за відродження й розквіт литовської нації.

У журналі було надруковано повідомлення про два інші литовські самвидавні журнали — «Дзвін» та «За Бога й Батьківщину», але вони на Захід не потрапили й покищо не маємо про них докладніших відомостей.

Литовський Самвидав як релігійного, так і не релігійного змісту досить численний; можна нарахувати вже понад дві сотні відомих на Заході литовських самвидавних документів.

Одначе, іноді важко визначити межу між литовським релігійним і нерелігійним Самвидавом. Документи релігійного Самвидаву звичайно мають глибокий національно-патріотичний зміст, а нерелігійні документи часто виказують глибокі релігійні почуття їхніх авторів. Не обмежуючись релігійними рамками, литовський релігійний Самвидав інформує про національно-культурне життя, про переслідування релігії, про порушення громадянських прав у Литві як у церковних епархіях, так і взагалі — в галузях народної освіти, культури та мистецтва, в громадському житті.

Наприклад, у «Меморандумі Генеральному секретареві ЦК КПРС від католиків Литви», під яким стоїть понад 17 тисяч підписів, читаємо, зокрема, таке :

«Крім того, ми хочемо повідомити Вас, що цей Меморандум є наслідком національного лиха : за роки радянської влади в Литві вдесятеро збільшилися такі вади, як злочини серед неповнолітніх, алкоголізм та самогубства... І щодалі ми віддаляємося від християнського минулого, то яскравіше виявляються жахливі наслідки насильницького атеїстичного виховання, позбавленого Бога й релігії» 121).

121) АС 1091.

Тон литовського Самвидаву став набагато різкіший і непримиренніший після подій в травні 1972 р., коли в м. Каунасі сталося самоспалення литовського патріота Ромаса Каланті. Спроба влади сховати тіло Каланті призвела до масових демонстрацій під гаслами «Свободу Литві!», «Свободу молоді!». Демонстрації тривали вдень і вночі протягом трьох діб і майже невпинно супроводжувалися сутичками з поліцією. Над будинком Каунаської міської ради патріоти підняли литовський національний прапор.

Під час і після демонстрацій в Каунасі заарештовано, за відомостями із Самвидаву та за свідченнями очевидців, які потім виїхали на Захід, понад 500 осіб. За деякими відомостями з тих самих джерел, у Литві з 1972 до 1975 року було 11 випадків самоспалення з національно-патріотичних мотивів 122).

Після каунаських подій по всій Литві пройшла хвиля арештів та трусів, проведено чистку в партійно-державному апараті, замінено керівників багатьох видавництв, пресових органів, культурних та громадських закладів.

Литва не раз привертала увагу як в СРСР, так і за кордоном різними подіями, які часто мали навіть сенсаційний характер. Великий резонанс викликала, наприклад, справа литовського моряка Симаса Кудирки 123). У литовському Самвидаві поширився доку-

122) Ці відомості подав, зокрема, колишній директор Каунаського драматичного театру Іонас Юрашас та його дружина, литовська письменниця Аушра Слудкайте (Юрашене). У 1972 р. Юрашас надіслав до різних радянських органів листа з протестом проти русифікації та придушування національної культури в Литві, за що зазнав різних переслідувань і, врешті-решт, мусив емігрувати з СРСР.

123) С. Кудирка 1970 року стрибнув у воду з радянського судна біля берегів США, намагаючись дістатися до берега, але був виданий капітаном американського судна, яке його підібрало з води. Кудирку засудили в СРСР до тривалого ув'язнення, але американський уряд домігся, щоб йому дозволили виїхати до США.

мент, в якому викладено перебіг судового процесу С. Кудирки, частково — дослівно, частково — в переказі.

Ось цитата з цього документу, де переказано допит підсудного :

« Допит підсудного : він зростав у дуже бідній родині, пізнав смак соціальної несправедливості (народився 1929 року). 1940 року, коли Червона Армія окупувала Литву й запровадила радянський лад, соціальна несправедливість збільшилася, оскільки до неї додалася ще й національна несправедливість.

Він пам'ятає, як 1941 року, в червні, вивозили людей до Сибіру й знає, що засиляли найсвідоміших литовців, здебільшого — народних вчителів, яких пропаганда оголосила буржуями. 1941 року одна окупація змінилася на іншу. 1944 року перед поверненням Червоної Армії поширювалися чутки, що радянська влада змінилася. Одначе, того ж таки року восени він зрозумів, що якщо й сталися зміни, то в гірший бік. Він знову побачив, як виселяли невинних людей до Сибіру, бачив масові вбивства. Багато його товаришів пішли в партизани. Майже всі вони загинули » 124).

Далі наведено слова С. Кудирки в дослівному записі :

« Мій дід був моряком, мене вабили далекі країни, бажання побачити світ; крім того, я думав, що в морі забуду трагедію мого народу. Хотів утекти від страшних картин : не

124) Цю й дві наступні цитати взято з документу АС 679.

минало й тижня, щоб у... містах на ринкових площах не лежали понівечені тіла литовських партизанів. Бажав утекти від голоду, що панував тоді в колгоспах, цілковитого безправ'я колгоспників, сваволі призначуваних владою голів; усе це нагадувало кріпацьке право, що панувало в Литві сто років перед тим. Дуже шкода, але й у фльоті знайшов таку саму несправедливість, національну дискримінацію ».

Попри це, С. Кудирка висловив оптимістичну віру в перемогу свого народу :

« Смерть Сталіна врятувала мій народ від фізичного винищення. Проте, суть політики залишилася та сама. Але сьогодні нам призначено вмерти повільнішою смертю : асимілюватися. Одначе, ми не бажаємо вмирати. Десять років « лісові брати » боролися, вірячи, що на Заході знають про цю боротьбу й бодай морально підтримують її. Вірили й майже всі загинули в боротьбі з численними ворогами або померли в концтаборах. Навіть самі працівники органів державної безпеки твердять, що загинуло 50 тисяч литовських партизанів, що Атлантична Хартія, яка обіцяла поневоленим народам свободу, була порожньою обіцянкою, що коштувала моему народові п'ятдесятьох тисяч забитих, чотирьохсот тисяч засланих, з яких 150 тисяч знайшли могилу в сибірській землі. Ми, литовці, сьогодні живемо з вірою, що має міцнішу підставу. Нас врятує від передбаченої партією асиміляції міцна рішучість не здаватися. Найсміливіших і найрішучіших патріотів Литви фізично знищено. Але виро-

сла нова, молода генерація, яка збирається йти шляхом батьків ».

Такої рішучості досягають погляди не політика, а простого моряка Симаса Кудирки. Багато документів та відомостей, що приходять з Литви, примушують вважати, що такі настрої й погляди властиві значній, а можливо, що й більшій частині литовського народу.

Характерний погляд на радянську дійсність висловлено в одному з документів литовського Самвидаву, що з'явився 1974 року :

« Ми живемо в болоті, що роїться алігаторами. Ми замкнені й не можемо піти. І так триває вже 30 років. Наші діти народжуються й зростають у тому ж таки болоті. Тому, хто народився в післявоєнній Литві, важко зрозуміти, як ми жили й працювали у вільній Литві і як живуть люди в сучасному вільному світі » 125).

Влада докладає великих зусиль для ліквідації опозиційної і, чи не насамперед, самвидавної діяльності. Протягом останніх років багато людей засуджено за участь у виданні « Хроніки Литовської Католицької Церкви ». Засуджено, зокрема, росіянина Сергія Ковальова, який брав також участь у російському демократичному русі. Але переважна частина засуджених — це, звичайно, литовці. Проте, « Хроніка » продовжує з'являтися й після цих арештів та засудів. Очевидно, опозиційний рух у Литві (як, проте, і в інших частинах імперії) досягнув таких масштабів, коли засудження десятків осіб майже нічого не змінює в загальному розподілі сил. Ба більше, репресії викликають у від-

125) Документ анонімного литовського автора « Життя з алігаторами », АС 1939.

повідь посилення боротьби й рішучіші дії з боку тих сил, які раніше віддавали перевагу негласній діяльності.

Так, у червні 1974 р. з'явився документ організації, що називає себе Литовським Національним Народним Фронтом. У Деклярації цієї організації зазначено, що вона існує з 1955 р. і б'юкується з двома іншими організаціями — Союзом католиків Литви та Литовським Союзом Вільної Демократичної Молоді. Деклярація висуває програму-мінімум та програму-максимум руху, включно з проведенням вільних виборів, відокремленням від СРСР та створенням Федерації Прибалтійських Країн 126). Травнем 1976 р. датовано другу Деклярацію цієї ж організації 127), яка відрізняється від першої більшою рішучістю формулювань і обговорює перелік втрат і несправедливостей, що їх литовський народ зазнав під комуністичним режимом.

Ледве чи варто перелічувати всі литовські самвидавні матеріяли та всі повідомлення про опозиційну діяльність у Литві. Останніх двох-трьох років кількість таких матеріялів та повідомлень, що досягають Заходу, зростає лавиноподібно, так само як і кількість повідомлень про спроби емігрувати чи просто втекти з радянської Литви.

Безперечно, опозиційні настрої в Литві, як і в інших прибалтійських республіках, стали масовими, а до опозиційної діяльності стає дедалі більше людей. Серед національних проблем імперії литовська проблема займає одне з перших місць, а разом з проблемами інших прибалтійських народів вона набуває загрозливих для режиму масштабів.

126) АС 2217.

127) АС 2691.

Врешті-решт, усі дані говорять про те, що Прибалтика є найнеприміренніше настроєною супроти радянського колоніального режиму частиною СРСР. Безперечно, останніх років національно-патріотичні настрої та опозиційна діяльність досягли в Прибалтиці якісно й кількісно вищого щабля. Досить цікавим і новим елементом є висунені національно-патріотичними рухами програмні положення щодо створення федерації прибалтійських країн.

Радянський режим широко застосовує з метою інтеграції Прибалтики свій звичайний захід — заселення прибалтійських республік російським або зрусіфікованим населенням з інших частин імперії. За переписом 1970 р. росіяни становлять у Прибалтиці понад третину населення.

Попри це, ніхто в СРСР не має сумніву (і це багато разів висловлено в творах Самвидаву різних народів), що на випадок виникнення в імперії критичної ситуації прибалтійські народи найрішучіше стануть на оборону своєї незалежності. За таких умов імовірність утримання їх в складі імперії вкрай незначна. Можливо, не менш обґрунтованою є думка, що боротьба прибалтійських народів СРСР може стати однією з поважних причин виникнення такої критичної ситуації.

Закавказзя

Націоналізм та національно-психологічна самобутність закавказьких народів — грузинів, вірменів, азербайджанців та інших — завжди були й залишаються надзвичайно впертими й органічними. Всупереч усім заходам для русифікації, закавказькі народи залишаються вірні своїм мовам і традиціям, і лише цілком незначна частина їх русифікована. Національна згуртованість цих народів настільки сильна, що приїжджим національним елементам досить важко там

прижитися, не сприйнявши місцевої мови й культури. Внаслідок цього процент російського населення в цих республіках — найнижчий серед неросійських теренів СРСР. Переписи населення вказують також на низький відсоток неросіян, які назвали російську мову своєю рідною.

З іншого боку, Закавказзя — arena традиційної міжнаціональної ворожнечі, особливо — між вірменами й азербайджанцями, а також — між вірменами й грузинами. Існують старі свари й неподолані упередження й між іншими численними народами Кавказу.

Маємо на Заході порівняно небагато самвидавних документів закавказьких народів, але останнього часу кількість їх стрімко йде догори. На загал, маємо досить прямих та посередніх відомостей, що дозволяють робити недвозначні висновки щодо напруги національних пристрастей в Закавказзі. Одначе, ці пристрасті, які існували там завжди, нині зливаються в рухи на оборону національних та громадянських прав.

Закавказзя має ще й ту відмінність від інших неросійських теренів СРСР, що тут російському імперіалізму вдається з певним успіхом використовувати справжню чи вигадану турецьку загрозу як аргумент на користь російської влади в Закавказзі. Ця політика, що активно використовувалася ще за часів царату, нині є однією з головних тез радянської пропаганди на Кавказі 128). У Вірменії, з огляду на надзвичайно тяжкі для вірменів спогади про знищення більшої частини вірменського населення в Туреччині 1915 року, така пропаганда має особливий успіх. Проте, ця особливість становища в цьому районі не перешкоджає

128) Щоб не завдавати шкоди радянсько-турецьким взаєминам, офіційна преса лише натяками згадує про турецьку загрозу, але на різних закритих або напіввідкритих лекціях, інструктажах та конференціях тезу щодо цього пропагують відкрито й дуже наполегливо. Але, якщо виходити з самвидавних повідомлень, ця теза має дедалі менший вплив серед широких верств народу.

виникненню й широкому розвитку національно-патріотичних рухів, хоча серед цих рухів — найбільше, у Вірменії — існують сили, які віддають перевагу певному союзові або федерації з Росією на противагу турецькій загрозі.

Щоправда, маємо дуже мало повідомлень щодо становища в Азербайджані. Але у Вірменії та Грузії, судячи зі всього, відбуваються активні процеси консолідації національно-патріотичних сил, активно поширюється Самвидав, політичні дисиденти усвідомлюють свої завдання й набирають ваги як дуже важливий фактор суспільного життя.

Вірменія

У Вірменії масові національно-визвольні настрої за післясталінського часу вперше відкрито виявилися 1965 року, коли з нагоди 50-річчя антивірменського геноциду в Туреччині сталися бурхливі народні демонстрації під гаслом «Повернути Вірменії вірменські землі, які перебувають в складі Азербайджану!» При цьому мався на увазі радянський, а не іранський Азербайджан. Демонстрації придушено військовою силою.

Того ж таки року з'явилися три самвидавні листівки під назвою «Парос» («Маяк»). У листівках (крім третьої, інспірованої, імовірно, владою) містився заклик до піднесення національно-визвольних сил та до створення вільної Вірменії.

Під назвою «Парос» з того часу в Армєнії виходить самвидавня газета (в деяких джерелах її називають журналом).

Взагалі, події 1965 року, пов'язані з 50-річчям антивірменського геноциду в Туреччині, тобто, з історичним фактом, який начебто не має зв'язку з національним становищем в СРСР, стали ніби сигналом до рішучого піднесення національно-патріотичної свідо-

мости й опозиційної діяльності у Вірменії. Тоді ж почали створюватися численні групи й організації, що ставили собі за мету вирішення вірменської проблеми (часто — включно з проблемою вірменських земель у Туреччині та Азербайджані та з питанням щодо збирання вірменського народу, розсіяного по світі). Але головним завданням цих груп завжди було створення вільної й незалежної Вірменії.

1968 року внаслідок об'єднання кількох таких груп постала Партія Національної Єдності (яку в багатьох джерелах неправильно називають Національною Об'єднаною партією), головною метою якої є створення незалежної вірменської держави та повернення на батьківщину вірменів-емігрантів.

На початку піднесення національно-патріотичного руху з'явилися також групи «неомарксистського» напрямку. Одна з таких груп видала одне-єдине число самвидавного журналу «Хакунгк» (в перекладі — приблизно «пологові перейми»). Журнал вимагав здійснення так званої «ленінської національної політики», розуміючи її, як надання всім народам права на національне самовизначення та розвиток своєї національної культури. Таким чином, вірменські неомарксистки розуміють «ленінську національну політику» точнісінько так само, як неомарксистки інших неросійських народів, а не як російські неомарксистки. (Неперевершеним зразком обґрунтування таких поглядів залишається досі книга українського неомарксиста Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). Групу, що видала журнал «Хакунгк», незабаром заарештували, і не маємо інших відомостей про неомарксистські виступи у Вірменії 129).

129) Відомості про журнал «Хакунгк» одержано від емігранта з Вірменії д-ра Едуарда Оганесяна.

Щодо створення Партії Національної Єдності див., зокрема, самвидавний вірменський документ «Короткий звіт щодо політичних процесів у Вірменії» (АС 2285). У тому ж доку-

У відповідь на піднесення патріотичної діяльності у Вірменії почалися численні арешти. 1972 року вперше заарештували групу членів Партії Національної Єдності. Досі, за відомостями з вірменського та російського Самвидавів, відбулося понад десять політичних процесів, на яких судили членів різних груп національно-визвольного руху, здебільшого — членів Партії Національної Єдності. Засуджені члени цієї партії, разом з політв'язнями інших націй, надіслали до радянських та міжнародних органів кілька листів з вимогою легалізувати Партію Національної Єдності Вірменії та створити умови, за яких вірменський народ міг би вільно вирішити свою національну долю.

Таким чином, у Вірменії, так само, як у Прибалтиці, ми зустрічаємо спробу зберегти ось уже протягом майже десятиріччя нелегальну політичну партію. Наскільки це важко здійснити за радянських умов — про це ми вже згадували.

Вірменський Самвидав, який щораз частіше потрапляє на Захід, розповідає про численні вияви національно-патріотичної діяльності у Вірменії.

менті — неповний перелік політичних процесів та засуджених осіб. Відомості про становище та події у Вірменії наведено також у багатьох числах російського самвидавного журналу «Хроника текущих событий» (там такі регулярно подають відомості про події і в інших республіках СРСР).

У зв'язку з вірменською неомарксистською групою слід зазначити, що радянські джерела, а іноді й закордонні публікації стверджують ніби радянські неомарксистисти використовують ленінізм лише для прикриття своїх антирадянських настроїв. Можливо, в деяких випадках це відповідає дійсності. Але твори таких осіб, як І. Дзюба або П. Григоренко не дають жодних підстав сумніватися в їхній щирій вірі в ідеали так званого «справжнього комунізму», хоча в них часто нема єдності в трактуванні цього поняття. Пізніші зміни в позиціях цих осіб також не дають підстав вважати, що їхні раніші твори не були щирими. Можна думати, що це міркування стосується також вірменської неомарксистичної групи, яка складалася зі студентів, які сприйняли комуністичні ідеї внаслідок вивчення марксизму-ленінізму в радянському вищому навчальному закладі.

Значний резонанс викликала справа вірменського патріота Перуїра Айрікяна, вдруге засудженого за національно-патріотичну пропаганду та за участь у створенні нелегальних організацій. 1974 року, на суді, який засудив його до сімох років ув'язнення в таборі та до трьох років заслання, П. Айрікян так закінчив свій виступ :

« Я нічого не прошу в суду, я вимагаю лише об'єктивності. Я впевнений, що завтра моє останнє слово буде відоме всьому світові. Хай живе вільна Вірменія! » 130).

Можливо, дехто не відчує нічого занадто драматичного у виступах таких людей, як литовець С. Кудирка або вірменин П. Айрікян. Одначе, слід врахувати умови, за яких відбуваються такі виступи. С. Кудирку попередили, що йому загрожує смертний вирок і що імовірність такого вироку збільшиться в разі його « небажаної » поведінки на суді. П. Айрікян також знав, що його патріотичний виступ на суді загрожує йому найнебезпечнішими наслідками. Крім важких вироків, таким людям загрожує небезпека, що їм у місцях ув'язнення створять особливо важкі умови, які загрожуватимуть їхньому життю. І якщо за таких умов все ж таки з'являються люди, подібні до С. Кудирки, П. Айрікяна або українця В. Мороза та кримського татарина М. Джемілева, то це — факт неабиякого суспільно-політичного значення.

Поява в опозиційних рухах героїв, оточених ореолом мучеництва, — свідчення високого ступеня розвитку цих рухів. Досягнувши певного ступеня розвитку, суспільний рух стає невід'ємною частиною історії народу, стає майже незнищенним, але навіть буди розгромлений, залишається фактором націо-

130) Див. АС 1954.

нального єднання й дає в майбутньому рецидиви, які можуть статися навіть через десятки та сотні років. Можна думати, що національно-патріотичний рух у Вірменії вже нині досягнув саме такого ступеня розвитку. Те саме можна сказати й про рухи багатьох інших народів СРСР.

Грузія

У Грузії масові народні заворушення сталися 1956 року в зв'язку з триріччям зі дня смерти Сталіна. Таким чином, Грузія стала ареною масових заворушень (якщо говорити про післясталінські часи) раніше, ніж інші частини СРСР. Ці події було пов'язано з тим фактом, що Сталін — за походженням грузин. Оскільки радянська пропаганда в той час нестримано вихваляла росіянина Леніна й ганила грузина Сталіна (в зв'язку з рішеннями 20-го з'їзду КПРС, який 1956 р. вперше почав розвінчувати Сталіна), грузини сприйняли це як образу своїх національних почуттів. Масові мітинги й демонстрації, які тоді стихійно відбулися, супроводжувалися висловлюваннями незадоволення з радянського способу життя, прозвучало кілька дуже різких виступів із засудженням офіційної політики. Влада викликала військові частини (які склалися з не-грузинів); військо відкрило вогонь по натовпах демонстрантів, внаслідок чого загинуло, за повідомленням Самвидаву та свідченнями очевидців, не менше 500 осіб. Кількість поранених була набагато більшою.

Грузинський Самвидав став відомий на Заході досить пізно — лише 1974 року. Цікавим є документ, відомий під назвою «Огляд взаємин між Москвою та Грузією до й після 1917 року» 131). У цьому огляді різко критиковано російський імперіалізм та шовінізм,

131) Див. АС 1830

звинувачено його в навмисному й послідовному нищенні національних культур з метою поневолити й русифікувати неросійські народи. Російський імперіалізм також звинувачено в навмисному розпалюванні міжнародної ворожнечі, зокрема, в нацькуванні грузинського та вірменського народів один на одний. Ось лише одна характерна цитата:

«...російська душа ще не перемогла крові, що її Чингісхан впустив в російські жили, кров загарбництва й панування над іншими. Навіть передові індивідуальності не були досі вільні від великоросійського шовінізму, що його навіть Ленін вважав за найстрашніший зі всіх шовінізмів».

За самвидавними повідомленнями, опозиційні національно-патріотичні та демократичні настрої останніх років широко охопили грузинську творчу інтелігенцію. Дуже показовим є випадок, що стався на восьмому з'їзді письменників Грузії, де відомий письменник Реваз Джапарідзе виступив з палкою промовою на оборону грузинської мови, проти обов'язкового запровадження російської мови в різних галузях культурного й громадського життя. З'їзд влаштував Р. Джапарідзе бурхливу овацію й вперто не давав говорити керівникові грузинської компартії Е. Шеварднадзе, який заперечував факти русифікації 132). Джапарідзе зазнав жорстокої критики з боку грузинської та всесоюзної преси зі звинуваченнями в «буржуазному націоналізмі».

1974 року з'явилися повідомлення про існування в столиці Грузії місті Тбілісі Ініціативної групи на оборону прав людини 133). Під зверненням цієї групи

132) Див. «Хроника текущих событий», число 32, АС 1704, стор. 41.

133) Див. АС 2583.

до І. Шафаревича стоять підписи відомих діячів грузинської культури — письменника З. Гамсахурдіа та музикознавця М. Костави 134).

З. Гамсахурдіа став з того часу найавторитетнішою постаттю в грузинському опозиційному русі. Він є автором або співавтором цілої низки самвидавних документів. (Батько З. Гамсахурдіа — Костянтин Гамсахурдіа, який помер 1975 р., вважається за клясика грузинської радянської літератури). З. Гамсахурдіа є також редактором грузинського самвидавного журналу «Окрос Сацмісі» («Золоте руно»). Діяльність З. Гамсахурдіа викликала надзвичайну реакцію з боку влади: його та його родину намагалися в їхньому домі отруїти якимось отруйним газом, але, на щастя, ця спроба не була вдалою 135).

Останніх років з Грузії надходять численні повідомлення щодо різних випадків протестів, саботажу, підпалів та вибухів. Є також багато повідомлень про арешти, засудження та допити з політичних мотивів у Грузії. Наприклад, надійшли повідомлення про переслідування грузинських школярів, які розклеювали на будинках листівки антирежимного змісту 136).

Масове незадоволення населення було викликане також реформами, що їх здійснює керівник грузинської компартії Е. Шеварднадзе. Призначений на найвищу в республіці партійну посаду 1972 року, Шеварднадзе зразу почав кампанію проти так званого «підпільного бізнесу». Справа в тому, що з економічного погляду Грузія протягом багатьох років становила в межах СРСР певний феномен. Під вивіскою державних підприємств існували сотні фабрик, які продукували, насамперед, товари для підпільної торгівлі. Фактично, в Грузії в прихованій формі існувало при-

134) Див. АС 2105.

135) Див. АС 2309.

136) Див. АС 1960.

ватнокапіталістичне дрібне господарство, тоді, як в усьому СРСР воно вже давно майже цілком викорінене. Е. Шеварднадзе активно заходився нищити цю підпільну господарську діяльність у Грузії, чим завдав удару по життєвому рівню значної частини грузинського народу.

Незадоволення економічними переслідуваннями поєдналося з незадоволенням національною політикою режиму, що призвело до різких протестів у вигляді актів саботажу. Починаючи з 1974 року, в Грузії сталося, за деякими повідомленнями, не менше дванадцятьох випадків підпалювань та вибухів. Доценту згорів будинок Тбіліського оперного театру, частково згоріли нова й стара кіностудії Тбілісі, універсальний магазин «Дитячий світ», спортивний комплекс грузинської столиці. У квітні 1976 року стався вибух перед будинком Ради Міністрів Грузії. Заарештовані за звинуваченням в підпаленні оперного театру особи на суді заявили, що всі їхні визнання на слідстві одержано за допомогою тортур. Одначе суд визнав їх винними.

Грузинський Самвидав досить докладно висвітлює випадки беззаконня з боку влади, так само, як і випадки протестів. Так, наприклад, висвітлено авантюру КГБ, пов'язану з підробкою заповіту покійного патріярха Грузії та обрання патріярхом на підставі підробленого заповіту людини, вигідної владі. При цьому агенти КГБ викрали безцінні історичні реліквії, що належать грузинській Церкві й мають національне значення 137).

Документи грузинського Самвидаву розповідають також про організовану систему тортур, запроваджену у в'язницях Грузії. Створено спеціальну групу навчених «фахівців з тортур». Після смерті Сталіна це перші повідомлення про створення в СРСР спеціаль-

137) Див. АС 1821. АС 2053, АС 2109.

ного підрозділу для катування політичних в'язнів 138).

Досі грузинський Самвидав присвячено, передусім, проблемам збереження грузинської культури, мови й національної ідентичности та протестам проти сваволі з боку органів влади. Чисто політичним питанням грузинський Самвидав майже не приділяє уваги. Одначе, в « Огляді взаємин між Москвою та Грузією до й після 1917 р. » є такі цікаві рядки :

« Ми далекі від тієї думки, щоб проповідувати повалення радянського ладу, одначе є конечним, щоб радянський лад цілковито змінився; Радянський Союз мусить дозволити громадянські права й скасувати колоніальний режим, дати народам право на самовизначення. Це зробить його справді передовою країною ».

« Якщо Росія вважає, що вона звільнила східноєвропейські країни від фашистів, то нехай звільнить їх від свого війська. Так робили завжди справжні лицарі — обороняли слабших, самі ніколи не поневолювали їх.

Хто сіє вітер — пожне бурю. Якщо Росія не заслужить любови менших національностей, вони перед майбутніми світовими катастрофами залишать її одну в біді, адже насильство — ненадійне скріплення ».

Той факт, що 1918 року Грузія проголосила свою незалежність, свідчить про існування там національно-державних традицій. Це дозволяє припускати, що в Грузії мають з часом з'явитися опозиційні сили, які ставитимуть собі за мету політичні цілі й обговорюватимуть питання щодо політичного усамостійнення Гру-

138) Див. АС 2111.

зії. У кожному разі, численні повідомлення, в яких Грузію називають « вибухонебезпечною країною », є цілковито справедливими.

В цілому, проблема національно-визвольної боротьби в Закавказзі, за всієї своєрідности кавказьких умов, має ті самі характерні риси, властиві національним рухам різних народів СРСР: рішучій протест проти русифікації, проти придушування національних та людських прав та національних культур, боротьба за право на самовизначення.

Усе це супроводжується протестами проти російського колоніалізму, щодо якого патріоти закавказьких народів не роблять собі жодних ілюзій.

Як завжди, національні проблеми на Кавказі дуже складні, але не підлягає сумнівові, що офіційна радянська ідеологія й практика не знайшла тут, як і в багатьох інших частинах імперії, досить широкої підтримки й опори серед населення. Політика створення « єдиного радянського народу » зазнає в Закавказзі безперечного провалу, а національно-патріотичні рухи перетворюються на реальну загрозу стабільності колоніального режиму.

Середня Азія та Казахстан.

На величезних просторах Казахстану та Середньої Азії (понад 4 мільйони квадратних кілометрів, що становить близько 80 % площі Європи, якщо не рахувати європейської частини СРСР) розташовано п'ять радянських республік: Казахська, Таджикиська, Туркменська, Узбецька та Киргизька із загальним населенням (за переписом 1970 р.) 36 мільйонів осіб, з котрих автохтони становлять коло 50 %.

Автохтонне населення цих республік останніх років стрімко збільшується: за час між переписами 1959 та 1970 років природний приріст населення серед автохтонів становив коло 50 %, тоді як серед росіян за той самий період — 13 %, а серед українців — 9 %.

За твердженнями радянської пропаганди, внаслідок встановлення радянської влади Середня Азія та Казахстан «стрибнули з доби феодалізму в 20-те сторіччя». Проте, старі національні та релігійні мусульманські традиції виявилися настільки міцними, що й донині вони значною мірою визначають спосіб життя мільйонів жителів Середньої Азії та Казахстану. Підваження радянською владою позицій мусульманської релігії призвело лише до масового розповсюдження алкоголізму та інших вад, раніше майже невідомих у цих районів, але в багатьох рисах це не змінило побуту пересічного казаха, узбека, туркмена або іншого представника місцевого населення, який живе в сільській місцевості.

Віддаленість цих районів, порівняно низький культурний рівень та помітна відірваність від політичних та культурних центрів імперії — все це призвело до того, що народи Середньої Азії та Казахстану перебувають у «зоні мовчання», з якої до нас доходять майже виключно голоси кримських татар, месхів та німців, переселених до цих місцевостей, але майже не чути голосів корінного населення. Досі не відомі самвидавні документи народів Середньої Азії та Казахстану, не чути про дисидентів з автохтонного населення цих теренів.

Одначе посередньо, головню — через російський Самвидав, надходять відомості про постійне зростання там антиросійських та антиімперіялістичних настроїв. Ці настрої, викликані, насамперед, політикою колонізації цих територій, а частково також китайською пропагандою, що її провадять по радіо мовами корінного населення, викликають, очевидно, велике занепокоєн-

ня влади. У зв'язку з радянсько-китайським конфліктом ці території, розташовані вздовж або неподалік від радянсько-китайського кордону, набули надзвичайного військово-стратегічного значення. Але постійно доходять різними шляхами відомості про поширення націоналістичних, пан-тюркських та пан-ісламських поглядів та настроїв серед усіх корінних націй азійського Півдня імперії.

І. Шафаревич так змалював становище в цьому районі :

« Не раз уже — і не мені одному — доводилося чути в наших середньоазійських містах вигук : « ось китайці прийдуть, вони вам покажуть ! » Кажуть це звичайно не зовсім некультурні люди, які не можуть не знати, що для них означатиме прихід китайців, хоча б на прикладі киргизів, які ще щасливо відбулися — були пограбовані й вигнані з Китаю. (Про тибетців, наприклад, радіо повідомляло, що їх піддають масовій кастрації). Знають — і попри це кажуть. Очевидно, напруження почуттів, які придушують навіть інстинкт самозбереження, тут такого ж рівня, як на Західній Україні 1941 року, коли загони ОУН нападали на радянське військо, яке відступало... » 139).

Ще одне характерне свідоцтво настроїв у цих районах подає російський письменник Юлій Даніель (Н. Аржак) в оповіданні « Говорить Москва » 140) :

139) І. Шафаревич, « Обособление или сближение ? », збірка « Из-под глыб », видавництво ІМКА-Пресс, Париж, 1974, стор. 97.

140) Юлій Даніель (Ніколай Аржак), « Говорит Москва », видання Inter-Language Literary Associates, Нью Йорк, 1966. 1965 року Данієля разом з А. Синявським засуджено в Москві за писання й передання за кордон літературних творів, які суд характеризував як антирадянські.

розповідаючи про фантастичний день, коли в СРСР закон дозволяє вбивства, він зазначає, що коли в більшості районів СРСР люди зводили особисті порухунки, то в Середній Азії масово різали виключно росіян.

Про напруженість міжнаціональних взаємин свідчать, зокрема, події 1968 року в столиці Узбекистану Ташкенті, де на стадіоні під час футбольного матчу виникла масова жорстока бійка між мусульманським і не-мусульманським населенням. Для придушення цих заворушень застосували військо. Один із учасників цих подій узбек Бабур Шакіров, засуджений за звинуваченням в узбецькому націоналізмі, досі є одним із активних учасників колективних виступів та листів політв'язнів різних націй, які в тюрмах та концтаборах продовжують боротьбу за людські та національні права 141).

Можна вважати, що народи Середньої Азії та Казахстану, меншою мірою схильні до європеїзації й культурно дуже далекі від росіян та більшої частини інших народів європейської частини СРСР, можуть на випадок виникнення критичної ситуації в імперії бути дуже легко відокремлені й сприймуть таке відокремлення з великою радістю, навіть якщо це призведе до приєднання до іншої держави. Наскільки ці народи здатні утворити власні незалежні держави — питання дуже проблематичне. Пан-ісламські та пан-тюркські настрої, поширені в цих районах, сприяють радше приєднанню їх у тій чи тій формі до сфери впливу іншої, спорідненої за релігією та культурою держави, ніж до створення цілком незалежних держав. Порівняно нижчий культурний рівень та брак власних політичних традицій також сприяють саме такому розвитку подій.

141) Див. АС 1832, 2166, 2384, 2595, також «Хроника текущих событий», число 32, стор. 42, 49 (АС 1704) та число 33, стор. 14, 16 (АС 2000).

Бідність відомостей, що доходять з віддалених азійських районів СРСР, не дозволяють робити докладнішої аналізи становища. Одначе, наявних даних досить, щоб твердити: національні проблеми в Середній Азії та Казахстані так само гострі й вибухонебезпечні, як і в багатьох інших частинах імперії.

Спільні виступи політв'язнів у СРСР

Ми вже вказували на той факт, що інтереси та позиції всіх національно-патріотично настроєних дисидентів у СРСР надзвичайно близькі, а їхні вимоги майже цілком аналогічні. Цей факт яскраво підтверджується численними спільними виступами радянських політичних в'язнів різних націй та їхньою спільною боротьбою в місцях ув'язнення.

Існує вже цілий «в'язничний Самвидав», що складається з багатьох десятків листів, заяв, політичних меморандумів, звернень до громадськості та різних радянських та міжнародних органів, ба навіть інтерв'ю, надісланих з радянських в'язниць та концтаборів. Більшість цих документів підписано кількома особами, серед яких найчастіше трапляються українці, євреї, прибалтійці, кавказці, трохи рідше — росіяни, ще рідше — представники інших народів. Як правило, в документах політв'язнів висловлено спільність їхніх інтересів, доль, вимог і сподівань.

Слід врахувати, що адміністрація місць ув'язнення суворо переслідує авторів таких листів та звернень. Таємно складаючи такі документи, збираючи під ними підписи й передаючи різними неофіційними шляхами «на волю», в'язні мусять виявляти неабияку винахідливість, мужність та самовідданість. Наявність цілого «в'язничного Самвидаву» свідчить також, що між в'язнями існує високий ступінь довір'я та узгодже-

ности, бо існування серед них зрадників чи провокаторів зразу зіпсувало б усю справу.

Гіркою іронією звучить твердження політв'язнів, що вони, проживши багато років у країні, де офіційно проголошено інтернаціоналістичну ідеологію, вперше зустріли справжній інтернаціоналізм і справжню повагу до всіх націй лише в середовищі політичних в'язнів, більшість з яких засуджено за звинуваченням у « буржуазному націоналізмі ». Ось як висловив це політв'язень-єврей Семен Глужман у документі (складеному у формі інтерв'ю), авторами якого є 11 осіб : 5 українців, 4 євреї, 1 вірменин та 1 росіянин :

« ...тут я побачив уперше інтернаціоналізм не на словах, а на ділі, насамперед — серед тих, кого називають « буржуазними націоналістами », і це — незважаючи на всі багаторічні спроби КГБ та МВД пересварити між собою політв'язнів різних національностей » 142).

А ось заява вірменина Баграта Шахвердяна, вміщена в тому ж таки документі :

« У концтаборі я пізнав і побачив багатьох людей, які сидять 25 років чи більше, молодих патріотів-демократів. Це для мене наче університет життя. Люди десятка національностей — українці за незалежну Україну; прибалтійці — єдина провина яких у тому, що вони безмежно люблять свою батьківщину; євреї, які хочуть жити на своїй батьківщині — в Ізраїлі; молоді люди різних національностей — за демократичний пере-

142) Див. « Інтерв'ю з 11 політв'язнями Пермського табору ВС 389/35 », 1974, АС 2090.

устрій суспільства. Провина всіх їх полягає в тому, що вони бажають жити вільно й гідно ».

Серед інших, викликає велике зацікавлення документ під назвою « Послання Раді Національностей Верховної Ради СРСР (копія — Організації Об'єднаних Націй) політв'язнів Прибалтики, України та Кавказу, які перебувають у Мордовських таборах ». У документі наведено недвозначну характеристику радянської національної політики, як імперіялістичної та антинародної, й висунені конкретні політичні вимоги в галузі надання всім народам СРСР рівних прав 143). Цей документ, без перебільшення — одне з найяскравіших свідчень стану національних проблем у СРСР.

Цікавий також за формою та змістом документ під назвою « Будні мордовських таборів », складений українцем Вячеславом Чорноволом та євреєм Борисом Пенсоном 144). Там є, зокрема, такі характерні висловлювання :

« Треба відзначити, що в умовах закритого суспільства, самообірані керівники якого намагаються накинути світові уявлення про « морально-політичну єдність радянського народу », пильно приховуються від своєї та іноземної громадськості опозиційні виступи всередині СРСР. Тому рівень репресій служить чи не єдиним реальним показником розмаху опозиційних рухів у тій чи іншій республіці ».

Документ закінчено такими багатозначущими словами :

143) Див. Додаток 7.

144) Журнал « Сучасність », січень та лютий 1976 р., числа 181 та 182.

тодішнього центру східнослов'янського православ'я означало величезний стрибок уперед, до мети імперської величі та всеєвропейської могутності. Крім того, приєднання України дозволяло московським царям остаточно підтвердити спадковість їхньої держави від Київської Русі, на що вони здавна претендували, доводячи своє походження ще від легендарного руського князя Рюріка (який був норманського, чи варязького, як казали на Русі, походження).

Цю спадковість остаточно закріпив у назві держави Петро I, назвавши її Російською імперією.

Логічним продовженням цієї політики є намагання поставити знак рівняння між російським та українським (а також і білоруським) народами, назвавши їх всіх росіянами і прищепивши їм спільну мову. Таке величезне розширення російської етнічної території поставило б Росію у значно вигідніше положення, бо становище російського етнічного терену без України та Білорусії є зі стратегічного погляду невідгідне.

Проте, релігія — це, може, єдине, що зближує росіян та українців. Трьохсотрічні спроби об'єднати ці народи принесли лише досить обмежені наслідки, і це, врешті-решт, мусив визнати О. Солженіцин (145).

Хоча Українська Народна Республіка, створена 1917 року, загинула в боротьбі проти російських більшовиків та російських таки білогвардійців, ідея української державности збереглася і донині визначає напрям думок української інтелігенції та кожного свідомого українця.

Комуністичний режим мусив частково визнати цей факт. Якщо в царській Росії українську мову забороняли, то в СРСР її вважають за державну мову Української РСР, а сама Українська Радянська Соція-

145) Див. стор. 99-103 цієї праці.

лістична Республіка, як і інші республіки в складі СРСР, формально вважається за суверенну державу. Проте, нема й натяку на справжню суверенність, а всі українські державні органи є чисто декоративними, бо фактичну владу зосереджено в партійному та кагебівському апаратах, до яких республіканські державні апарати є радше допоміжними додатками.

Що ж до української мови, то фактично її майже цілком вилучено із суспільного обігу на Україні, вона залишається мовою села та частини інтелігенції, а у великих містах її майже не чути. Оскільки по всіх установах, підприємствах, наукових закладах та партійно-державних органах у листуванні, службовій та технічній документації застосовують виключно російської мови, знання саме цієї мови стало конечним для щоденного життя, праці й заробітку. А що на тих, хто вживає української мови, офіційні органи дивляться з підозрінням, вважаючи їх за « буржуазних націоналістів », то українська мова втрачає своє значення і коло її застосування надзвичайно звужується. Така політика нищення української мови виявилася дійовішою, ніж офіційні заборони її за царських часів.

В українському Самвидаві докладно описано й інші численні засоби, що їх режим застосовує для поступового знищення української мови : щораз більше обмеження шкільництва українською мовою, граматична русифікація тощо.

Одначе, вимушений відступ української мови не означає відступу української національної свідомости. Попри всі переслідування, масові виявлення національної свідомости й певний ренесанс національної культури відбуваються кожного разу, коли бодай трохи зменшується терористичний тиск. На відміну від Росії, де майже всі інакодумці — інтелігенти, на Україні рух дисидентів охоплює ширші верстви населення, хоча інтелігенти й тут становлять головне ядро.

Дещо осібно стоять західні райони України, на-

самперед — Галичина. Приєднані до СРСР 1939 року (а деякі невеликі частини території — вже після Другої світової війни), ці райони залишаються осередком найбільшого незадоволення й опору радянському режимові та русифікації. Тут відіграє помітну роль той суттєвий факт, що більшість населення цих районів належить до греко-католицької (так званої «уніятської») Церкви, яка хоча формально й ліквідована радянським режимом шляхом об'єднання її з російською православною Церквою, але фактично зберегла свої позиції серед парафіян.

Вперта й героїчна боротьба, яку протягом кількох років провадили західноукраїнські націоналістичні партизани проти радянського режиму, завдала цьому режимові відчутних ран. Ця боротьба, як і боротьба в 1917-1920 роках, стала важливою віхою в процесі зміцнення української національної свідомости.

Значний післясталінський опозиційний рух на Україні почався дещо раніше, ніж в інших республіках. Отже, Україна, в певному розумінні, — «батьківщина» сучасних опозиційних рухів у СРСР. На Україні частіше, ніж у багатьох інших частинах держави, відбуваються судові процеси осіб, які вважають себе за українських патріотів, але незмінно званих радянською офіційною мовою «українськими буржуазними націоналістами». Термін «буржуазні» вживається й тоді, коли підсудні — робітники або члени комуністичної партії.

Наприкінці 1958 року в західноукраїнському місті Івано-Франківському (колишній Станіславів) заарештовано групу молодих робітників та студентів, які створили організацію з назвою «Об'єднана партія визволення України». Засуджено десятих членів цієї організації.

1961 року таємно відбувся політичний судовий процес групи українських опозиціонерів, які вчинили поважнішу спробу створити політичну організацію,

цього разу — у Львові. Це — так звана «група Лук'яненка», що складалася, переважно, з юристів 146). Члени групи створили «Український робітничо-селянський союз» (УКСС) для пропаганди здійснення конституційного права України на вихід з СРСР, але зі збереженням на Україні радянського ладу й соціалістичної економіки. Група склала «Проект програми УКСС», в якому проголосила цілі руху:

«Отже, мета цього першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення незалежної національної держави. Методи досягнення цієї мети мирні, конституційні» 147).

«Проект програми УКСС», що його автори давали читати своїм друзям та однодумцям, був фактично першим самвидавним документом, який появився за кілька років до появи масового Самвидаву.

Попри комуністичну плятформу УКСС та проголошувані мирні методи боротьби, всіх членів групи засудили до тривалих строків ув'язнення, а Лук'яненка — до страти, заміненої потім на 15 років ув'язнення.

Того ж таки 1961 року у Львові відбувся процес організації «Український національний комітет», який складався, головню, з робітників львівських підприємств і мав на меті видання й розповсюдження літератури для пропаганди ідеї української незалежності. Засуджено 20 членів організації: двох розстріляно, іншим встановлено строки ув'язнення від 10 до 15 років.

146) Докладніше про цю групу див. «Українські юристи під судом КГБ», видавництво «Сучасність», 1968.

147) «Українські юристи під судом КГБ», стор. 33.

1965-1966 років під час чергової хвилі арештів у різних містах України заарештовано й засуджено за виступи на оборону національних і громадянських прав велику кількість людей. Як завжди в подібних випадках, кампанія арештів супроводжувалася хвилею позасудових переслідувань: звільнень з праці, виключень з мистецьких спілок, допитів, заборон і знищень книжок та інших мистецьких творів. Як і за всіх інших хвиль переслідувань, важко встановити бодай приблизне число заарештованих і засуджених. У кращому разі Самвидав повідомляє приблизну кількість, яка коливається між кількома сотнями і кількома тисячами людей. Більша частина заарештованих потім стає перед судом. Випадків виправдання звинувачуваних на політичних процесах практично не трапляється.

1967 року в Івано-Франківському викрито й засуджено членів організації «Український національний фронт», які видавали самвидавну літературу.

Як уже відзначалося, в дальшому перебігу подій радянські опозиціонери знайшли нові методи діяльності, не пов'язані зі створенням організацій з керівництвом, членством та програмою. Час, коли домінувало прагнення створювати такі організації, був періодом початкової незрілості опозиційних рухів, коли вони за цілком відмінних умов намагалися наслідувати досвід опозиційної діяльності часів царату. Останніх років значно рідше чути про існування таких організаційно оформлених груп чи партій. (Деяким винятком є Вірменія та Прибалтика). У процесі боротьби винайдено нові методи й засоби, які себе виправдали.

З початку шістдесятих років на Україні розвинувся національно-культурний рух так званих «шістдесятників», який привів до деякого відродження української літератури й мистецтва після глибокого занепаду за сталінських часів. Поява такого широкого українського культурного руху була несподіванкою

для влади, яка, очевидно, вже не чекала, що в українському народі можуть збудитися могутні культурно-національні сили. Для дослідника цих процесів таке несподіване культурне відродження має першорядне значення, бо свідчить про марність спроб придушити українську національну свідомість. Самого цього факту досить, щоб упевнено казати про національну майбутність українського народу. Тут можна помітити паралель з історією чеського народу, який минулого сторіччя був значною мірою знімеччений, але спромігся на вибухоподібний і блискучий ренесанс своєї національної мови й культури.

Рух шістдесятників висунув цілу низку талановитих поетів, літературних критиків та перекладачів, які протягом двох-трьох років піднесли українську літературу на одне з перших місць (або й на перше) серед літератур народів СРСР. Серед «шістдесятників» є кілька імен, які могли б прикрасити культуру будь-якої нації, як, наприклад, геніяльний поет Василь Голобородько 148).

Пізніше, коли влада, усвідомивши факт несподіваного й небажаного для неї українського ренесансу, вдалася до нових жорстоких репресій, більшість «шістдесятників» зазнали переслідувань, були ув'язнені, примушені замовкнути або капітулювали, прилюдно визнавши свої «помилки».

Паралельно розвивалася вільна (наскільки можна було почуватися вільним) політична й громадська думка, яка висунула таких блискучих діячів, як Валентин Мороз, Іван Дзюба, Святослав Караванський, Вячеслав Чорновіл та інші. Наступна капітуляція Івана Дзюби

148) Звичайно критика ставить на перші місця серед поетів-шістдесятників В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча та ін. На надзвичайний літературний талант В. Голобородька автору вперше вказав д-р Е. Райс, за що автор висловлює йому глибоку подяку. Докладніше ознайомлення з творчістю В. Голобородька змусило цілковито погодитися з думкою д-ра Райса.

досить сумну історію. Радянська пропаганда вдало використовує трагічні епізоди цієї історії для дискредитації українських національних сил і всього українського народу як в очах світового єврейства, так і взагалі перед світовою громадськістю. Але в світі не досить широко відомо, що українські дисиденти рішучо стали на позицію підтримки національних прагнень єврейського народу, за встановлення якомога більшого порозуміння між обома народами.

Цій темі, зокрема, присвячено виступ І. Дзюби в Бабиному Ярі в 25-і роковини розстрілу там гітлерівцями київських євреїв — 29 вересня 1966 року 150). Ця сама тема звучить у творах С. Караванського та багатьох інших матеріалах українського Самвидаву 151).

В самвидавному журналі «Український вісник» число 7-8 є такі глибоко правильні, як здається, зауваги щодо тактики режиму в національному, зокрема, єврейському питанні :

«Характерний такий факт: організовані катєбістами два єврейські погроми в березні і травні 1972 р. біля київської синагоги противники Шелеста в керівництві КПУ і катєбісти намагаються використати в своїх ганебних цілях. Серед євреїв ширять чутки, що ініціатором цих погромів був Шелест, а серед українців намагаються викликати хвилю антисемітизму, поширюючи міти, ніби євреї домагалися утворення єврейської автономної республіки на Україні, в той час,

150) Див. збірку «Лихо з розуму. (Уклав В. Чорновіл)», видання Першої Української друкарні у Франції, 1967, стор. 303-308.

151) Там таки, «Клопотання» С. Караванського на ім'я Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР у справі взаємовідносин між національностями, стор. 144-153.

коли насправді євреї домагалися еміграції до Ізраїлю і задоволення своїх національних культурних потреб. Правда, на цей раз пляни шовіністів не збулися, їм не вдалося вбити клин між українцями і євреями і таким чином викликати хвилю антагонізму між ними » 152).

« Окупанти спритно використовують національні меншості на Україні в своїх ганебних цілях : русифікуючи національні меншості, одночасно використовують їх для русифікації українців, тим самим намагаються протиставити їх свідомій частині українців, викликати взаємну ненависть. Зокрема, така політика постійно проводиться стосовно євреїв і українців, хоч останнім часом вона терпить повне фіяско » 153).

Прагнення підкреслити єдність національних інтересів українців та євреїв, які живуть на Україні, — надзвичайно характерний і симптоматичний момент в українському Самвидаві, момент, який вказує, що історичний досвід проаналізовано і правильно усвідомлено. Взагалі, українському Самвидаву вищою мірою властивий дух надзвичайної поваги до інших народів та їхніх національних особливостей та потреб. Такий дух, що його можна назвати « інтернаціоналізмом у рамках націоналізму », доводить : національно-визвольні прагнення на Україні є здоровим виразом патріотизму та волелюбних тенденцій. Такий націоналізм, позбавлений шовінізму або будь-яких теорій національної вищости, стає співзвучний справжньому інтернаціоналізмові. Можна навіть висловити думку,

152) « Український вісник », випуск 7-8, видавництво « Смолокип », Париж-Балтимор-Торонто, 1975, стор. 115-116.

153) Там таки, стор. 89-90.

що інтернаціоналізм взагалі єдино можливий у формі національно-культурного патріотизму, поєднаного з повагою до патріотизму всіх інших народів. Український Самвидав дає нам чудові зразки такого « націоналістичного інтернаціоналізму ».

З іншого боку, наведені цитати ілюструють той непримиренний дух опору нинішньому режимові на Україні, який дедалі виразніше виявляється в українських самвидавних документах останніх років. Характеристика режиму як окупаційного свідчить про цілковиту неможливість примирення між цим режимом та силами, що їхню думку висловлює « Український вісник ».

У тому ж таки випуску цього самвидавного журналу наведено слова, які досить яскраво змальовують засадничу позицію авторів цього документу до національного питання в СРСР та до російського народу. Коментуючи слова Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнева, який в доповіді з нагоди 50-річчя утворення СРСР заявив, що « всіх нас, звичайно, тішить, що російська мова стала однією із загальнонаціональних світових мов », « Український вісник » пише :

« Що ж, росіяни можуть гордитись, що їх мова вийшла на широку міжнародну арену, що зростає її значення, але їм не слід забувати, якою ціною це здійснюється, що приходить це за рахунок русифікації і колоніальної експлуатації, отже, за рахунок витіснення мов і культур, експлуатації десятків мільйонів (представників) неросійських народів. Для нас, неросіян, це горе, але чи може чесний росіянин тішитись тією могутністю, що будується на чужому нещасті? Кого мав на увазі Брежнев, заявляючи « всех нас радує » ?

Ні, не нас, українців, не узбеків, і, кінець

кінцем, не росіян, яких також намагаються тримати в рабській покорі, отруюючи їх свідомість шовіністичним фанатизмом. Ні, Брежнев говорив не від імені декоративного « советского народа », ані від імені російського народу, бо багатостраждальний російський народ промовляє іншими вустами, вустами таких російських патріотів і гуманістів, як О. Солженіцин і А. Сахаров. Говорив Брежнев від імені російських шовіністів — Суслова і Андропова 154), від імені того інтернаціонального гайвороння, яке криче російську шовіністичну пісню і спирається на підтримку нової експлуататорської кляси, ім'я якій — партійно-бюрократичний апарат, що озброївся хижацькими зубами КГБ » 155).

Висловлена в цьому уривку позиція — водночас безкомпромісна супроти російського імперіялізму та радянського режиму і співчутлива до російського народу, який також зазнає страждань.

Усе це свідчить, що традиційна російська імперіялістична політика розпалювати міжнаціональну ворожнечу не знаходить для себе ґрунту серед сучасних українських національно-патріотичних сил.

Наведені в « Українському віснику » зауваги щодо національної політики режиму на Україні правильні не лише стосовно України. В інших частинах СРСР (наприклад, на Кавказі) радянський режим також намагається використати в своїх цілях міжнаціональну ворожнечу. Ба більше, цю ж політику намагаються застосувати й на міжнародній арені, наприклад, у

154) Суслов, Михайло — член Політбюра ЦК КПРС, вважається за головного ідеолога партії.

Андропов, Юрій — член Політбюра ЦК КПРС, голова КГБ.

155) « Український вісник », випуск 7-8, видавництво « Смолоскип », 1975, стор. 68.

Чехословаччині, де після 1968 року радянська пропаганда й агентура активно розпалюють ворожнечу між чехами й словаками, й в Югославії, де штучно загострюють сербсько-хорватські і (цього разу — за допомогою Болгарії) сербсько-македонські суперечності.

Наведені цитати з «Українського вісника» заповичено зі статті «Етноцид українців в СРСР» (в оригіналі — «СССР», а не «СРСР»). Це велике (понад 100 друкованих сторінок) дослідження подає багатий соціологічний, демографічний і історичний матеріал до питання щодо планомірної політики деукраїнізації, включно з фізичним знищенням українців за допомогою штучного голоду 1932-1933 років, масового терору і депортацій населення.

Автор дослідження доходить висновку :

«Справа честі кожного народу, кожної демократичної формації, кожного чесного державного діяча — спрямувати всі можливі зусилля на боротьбу проти радянського неофашизму, який являє нині головну небезпеку для всього людства» 156).

З погляду західньої політики такий заклик виглядає, очевидно, нереалістичним, але він віддзеркалює той процес еволюції тону й змісту самвидавних виступів в бік дедалі більшої непримиренности, про який ми вже згадували. Це дуже характерне й для українського Самвидаву. Саме випуск 7-8 «Українського вісника» був певною віхою в процесі посилення цієї непримиренности. Адже цей випуск був першим, який з'явився після кампанії арештів на Україні 1972 року, кампанії, яка набрала масштабів справжнього погрому українського відродження. Вперше в українському Самвидаві

156) «Український вісник», видавництво «Смолоскип», 1975, стор. 147.

« московську владу » називають тут окупаційною і проклямають непримиренну ворожість до російського імперіялізму (але не до російського народу). Характерно, що в цьому випуску « Українського вісника », що також було новиною для українського Самвидаву, слово « советський » наведено не в його українському перекладі, а в російському звучанні. Це, очевидно, зроблено, щоб підкреслити неукраїнський, іноземний характер цієї влади.

Наскільки рішуче автори « Українського вісника » ставляться до проблеми зміни державного статусу своєї батьківщини, свідчить заключна частина статті « Етноцид українців в ССРСР », де перелічено вимоги до Об'єднаних Націй. Серед цих вимог: розглянути питання про ліквідацію « советсько-російського колоніалізму »; створити комісію ООН для перегляду політичних процесів у СРСР і інспекції місць ув'язнення політв'язнів; надіслати спостерігачів від ООН під час виборів влади на Україні; до проведення цих виборів надати право представникам Світового Конгресу Вільних Українців представляти Україну в ООН.

Розглядаючи національні рухи в Прибалтиці, ми вже мали змогу зупинитися на питанні, чому радянські дисиденти так часто звертаються до ООН та інших міжнародних органів з вимогами та пропозиціями, які є за сучасних умов нездійсненними. Тут ідеться про принципове висловлення позиції і звернення до міжнародного авторитетного форуму, що його значення не може бути ніким нехтуване навіть і тоді, коли він практично не може надати реальної допомоги.

Ми приділяємо так багато місця саме сьомому-восьмому випускові « Українського вісника » тому, що в ньому дуже докладно й недвозначно висловлено позицію українських національних сил вже після погрому 1972 року. Однак, в українському Самвидаві є велика кількість інших змістовних і різноманітних матеріалів багатьох авторів. Взагалі, український Сам-

видав за політичним, науковим і художнім рівнем посідає одне з найперших місць серед позацензурних літератур народів СРСР.

Більша частина провідних діячів українського національного руху, найкращі автори українського Самвидаву нині перебувають в ув'язненні. В ув'язненні перебуває і пророк та мученик українського національного руху — Валентин Мороз, блискучий публіцист і літератор, автор низки чудових творів, що поширюються в Самвидаві 157).

Проте, В. Мороз — хоча й найяскравіший, але лише один з генерації українських суспільних та культурних діячів, які стали відомі під час відродження 60-х років. Ми вже називали кілька імен інших яскравих представників цієї генерації. Хоч майже всі найвидатніші речники українського відродження перебувають нині в ув'язненні, генерація, що їх породила, живе, а їхня діяльність створила ґрунт для збереження й дальшого зростання української національної свідомості.

Як і в усіх інших випадках, коли йдеться про опозиційні рухи в СРСР, дуже важко одержати бодай приблизні дані щодо кількості учасників та прихильників національного руху на Україні. Проте, маємо деякі цифри, що дозволяють дійти певних висновків.

Відомі понад 1200 прізвищ українців, які зазнали судових або позасудових переслідувань за звинуваченням у так званому «українському буржуазному націоналізмі» від 1957 року. Враховуючи таємність, в якій провадять у СРСР більшу частину політичних процесів, а також величезні труднощі в передаванні інформації за кордон, можна вважати, що ці 1200 осіб — лише незначна частина (майже напевно, не понад

157) Твір В. Мороза «Замість останнього слова» див. Додаток 9.

10 %) всієї кількості осіб, які зазнали протягом цього часу переслідувань за подібними звинуваченнями.

«Український вісник», випуск 7-8 повідомляє, що під час хвилі арештів на початку 1972 року лише в західних областях України і лише протягом одного місяця заарештовано 1000 осіб. Такі хвилі арештів проходять по всій Україні періодично, остання відома нам хвиля відбувалася 1974 року, а на початку 1977 року чуємо про нові арешти, які, можливо, є початком нової «хвилі».

Відомі також кілька випадків самоспалення на Україні з національно-патріотичних мотивів. Влада особливо дбає, щоб відомості про самоспалення не поширилися ані всередині країни, ані за кордоном, але все ж таки стало відомо про кілька таких випадків.

Українських дисидентів, як правило, засуджують до пересічно довших строків ув'язнення, ніж опозиціонерів у Росії. Якщо багатьох російських дисидентів висилають за кордон, то не може бути й мови про еміграцію українських дисидентів. Єдиний український інакодумець, якого вислали за кордон — Леонід Плющ, але він майже не був пов'язаний з українським національним рухом.

Усі особи, які перебували в місцях ув'язнення в СРСР, одностайно твердять, що кількість політв'язнів-українців (а також прибалтійців) в радянських в'язницях та концтаборах непропорційно велика.

Погром 1972 року й наступні переслідування на Україні свідчать (про це багато писали в Самвидаві), що влада має намір цілковито й назавжди покінчити з українським національним рухом. Водночас після 1972 року значно посилилася русифікація на Україні, замінено велику кількість працівників у всіх ланках партійно-державного апарату з метою видалити тих, хто здавався не досить проросійським тощо. Це також свідчить, що поставлено мету остаточно знищити українську національну свідомість.

Одначе, події, які сталися на Україні вже після 1972 року, свідчать, що там, як здається, народився процес, аналогічний тому, що відбувається, зокрема, в російському та єврейському рухах: замість заарештованих з'являються нові, свіжі, молодші й рішучі сили, і суспільна діяльність продовжується. Ми вже казали про сьомий-восьмий випуск «Українського вісника», який з'явився вже після 1972 року. Взагалі, потік Самвидаву з України не припинився, і це є найкращим свідченням невдачі кампанії придушення опозиційної діяльності.

Уже після погрому 1972 року на Україні з'явився представник радянського (неофіційного з погляду режиму) відділу міжнародної організації «Емнесті Інтернейшнл», а далі — 1976 р. — створено українську Групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Хоча діяльність Емнесті Інтернейшнл та Групи сприяння виходять за межі українського національного життя, вона має велике значення також і як факт продовження опозиційної діяльності на Україні. Адже, хоч як це парадоксально, діяльність на оборону політичних в'язнів в інших країнах в рамках Емнесті Інтернейшнл та сприяння виконанню в СРСР підписаних Радянським Союзом Гельсінських угод радянський режим розглядає як дуже небезпечні антирадянські дії, що й підтверджено арештами керівників та членів відділу Емнесті та Групи сприяння в Москві й на Україні.

Українську Групу сприяння виконанню Гельсінських угод створено з діячів виразного національно-патріотичного напрямку, і це віддзеркалилося в документах цієї групи.

1976 року з'явилися два документи української Групи сприяння виконанню Гельсінських угод: «Меморандум число 1» та «Деклярація» 158). Меморандум, що має назву «Вплив Європейської наради на розви-

158) Див. АС 2839 та АС 2840.

ток правосвідомості на Україні», і Деклярація, яка проголошує основні завдання, що їх виконанню присвячує свою діяльність Група сприяння, являють, в певному розумінні, нове слово в сучасному українському національному русі, бо є юридичними документами, які заявляють про державне становище й права України з погляду міжнароднього й радянського права.

У Меморандумі подано коротку історію національної політики радянського режиму на Україні, перелічено типові порушення прав людини, наведено список українських політв'язнів, про яких є відомості, (у списку понад 70 прізвищ, але це, звичайно, лише дуже незначна частина всіх політв'язнів-українців), підбито підсумки Гельсінської наради. У прикінцевій частині Меморандуму його автори доходять досить сумних висновків :

« Наприкінці належить підбити висновки. Вони вельми невтішні : ось уже понад рік минуло після Гельсінської наради, а для українського народу вона не принесла жодних полегшень. Будуються нові тюрми, збільшуються штати КГБ. Сьогодні в кожній установі є свій куратор-кагебіст. Прослуховування телефонних розмов, перлюстрація приватного листування, мікрофони в стелях, наперед заплановані напади « хуліганів » на поборників Прав Людини — все це перетворилося на буденні явища. А поскаржитись нікому ».

Поява Групи сприяння виконанню Гельсінських угод ознаменувала початок нового етапу в розвитку опозиційних рухів у СРСР — етапу правової боротьби за додержання Радянським Союзом підписаних ним міжнародних угод. Але якщо в Росії ця боротьба не виходить за межі оборони громадянських прав, то на

Україні вона зразу ж набрала виразно національного змісту, про що свідчать, зокрема, Деклярація та Меморандум української Групи сприяння.

Майже сенсаційною подією в радянському Самвідаві була поява книги українського письменника Миколи Руденка (він також представник радянського відділу Емнесті Інтернейшнл на Україні та голова української Групи сприяння виконанню Гельсінських угод) під назвою «Економічні монологи» 159). Книгу присвячено спростуванню економічної теорії К. Маркса. Книгу просякають українські національні мотиви і, попри «ненаціональну» тему, вона є яскравим свідченням життєздатности вільної громадської думки на Україні.

Враховуючи особливе значення України для імперії, зростання національної свідомости і прагнення незалежности України може мати в майбутньому далекосяжні наслідки, які, можливо, вирішать долю всієї імперії. Слід пам'ятати, що 1917-1920 років, за існування незалежної Української Народньої Республіки, величезна більшість українського народу підтримувала ідею національної незалежности. З того часу, попри русифікацію, національна свідомість та антиімперіялістичні настрої на Україні значно посилюлися.

Безперечно, з усіх національних проблем, з якими стикається радянське керівництво, українська проблема — одна з найважчих і найнебезпечніших. Хрущов свого часу визнав, що Сталін збирався депортувати український народ до Сибіру, але відмовився від цього пляну через велику чисельність українського народу. Очевидно, чисельність і впертий національний харак-

159) М. Руденко, «Економічні монологи». Журнал «Сучасність», числа 2, 3, 4, 5, 1977.

тер українців і далі будуть факторами, що значною мірою визначатимуть розвиток подій в імперії. Хоча національний український рух зазнав і далі зазнає страшних ударів з боку режиму, він уже домігся наслідків, які мають вирішальне значення: по-перше, він рішуче сприяв піднесенню національної свідомости на Україні, а по-друге — примусив навіть тих російських дисидентів, які взагалі не дуже схильні визнавати права неросійських народів на усамостійнення, визнати окремішність українського народу та його право на національне самовизначення. Щоправда, це не стосується крайніх російських націоналістів, а більшість інших російських дисидентів визнають права України з деякими заувагами або обмеженнями, але процес цього визнання, як здається, вже став необоротним.

Розділ 6

РУХИ ЗА ПОВЕРНЕННЯ ДО СВОЇХ НАЦІОНАЛЬНИХ ТЕРИТОРІЙ

Рухи народів, які борються за повернення до своїх національних територій, слід виділити до окремої групи, бо вони мають свої цілком певні особливості та специфіку. До цієї групи належать народи, що опинилися поза своїми національними теренами внаслідок депортації за сталінських часів або внаслідок давніших історичних подій. Поняття «національна територія» може мати два варіанти значення: або територія всередині СРСР, з якої ту чи ту націю цілком або частково виселили, або територія за межами СРСР, яку вважає за свою історичну батьківщину та чи та нації (або її частина), яка опинилася волею історії на території Радянського Союзу.

Еміграції з СРСР домагаються німці та євреї. Перші — до Федеративної Республіки Німеччини (характерно, що ніхто з них не бажає їхати до Німецької Демократичної Республіки), другі — до Ізраїлю. З'явилися деякі повідомлення про початок руху за еміграцію до Польщі поляків, які живуть в СРСР.

Серед турків-месхів існує як рух за повернення на їхню територію на Кавказі, так і рух за еміграцію до

Туреччини. Кримські татари вимагають повернення до Криму.

Маючи на увазі рухи за еміграцію з СРСР, О. Солженіцин в одному зі своїх виступів з гіркою іронією зазначив, що в СРСР ніколи не було вільних виборів, але кожний, хто має можливість, «голосує ногами», прагнучи покинути терен імперії.

Рухи за повернення на свою національну територію мають у перспективі, можливо, менше значення, ніж національні рухи народів, що мають свою національно-територіальну автономію. Рухи, про які йдеться в цьому розділі, не висувають широких політичних вимог, крім тих, які пов'язано з проблемами еміграції або повернення їм їхньої території. Інакше, ці рухи не зазіхають безпосередньо на єдність імперії. Одначе, своєю рішучістю, масовістю та деякою порівняною успішністю в досягненні своїх цілей (це останнє стосується рухів радянських євреїв та німців) ці рухи є зразком для інших народів, і таким чином, значно сприяють створенню атмосфери духовного розкріпачення й піднесенню опозиційних настроїв у всій державі.

Заслуговує на увагу той факт, що розкидані по різних радянських республіках, за умов, так би мовити, внутрішньої діаспори, ці народи знайшли можливості створити загальнонаціональні рухи й виробили методи боротьби, які досить ефективні і певною мірою є навіть взірцем для опозиційних сил інших народів.

Самвидав народів, що борються за повернення до своїх національних територій, надзвичайно багатий, змістовний та різноманітний. Кримські татари вражають своїми петиціями, під деякими з яких стоять десятки тисяч підписів. Останніх років з'явилися досить цікаві документи «радянських» німців, зокрема, збірка «*Re Patria*» 160).

160) Див. АС 1776, 1974 р.

Єврейський Самвидав складається з понад тисячі найрізноманітніших документів — від віршів та листів до поважних соціально-політичних досліджень 161).

Є характерним, що серед учасників цих рухів абсолютно переважає прагнення покинути СРСР, а не домагатися здійснення своїх прав всередині імперії. Щоправда, кримські татари — в минулому могутній народ, що відігравав до 18-го сторіччя велику роль в історії України, Росії та Туреччини, — вперто вимагають повернення їм Криму, з яким у них пов'язано великі історичні спогади та надії на майбутнє. Усі ж інші народи, включно з так званими «поволзькими німцями», які мали до 1941 року свою автономну республіку в Поволжі, та євреями, які мають хоча й цілковито фіктивну, але формально існуючу Єврейську автономну область на Далекому Сході, борються за виїзд із СРСР, а не за здійснення своїх людських та національних прав у межах імперії. Очевидно, це є свідченням того, що віру в так звану «ленінську національну політику» серед цих народів остаточно поховано. Якщо десь у світі ще існують ілюзії щодо можливості здійснити в СРСР рівноправність націй, то, в кожному разі, не серед радянських німців або євреїв.

Завдяки наявності різноманітного та змістовного Самвидаву ми можемо досить докладно уявити як становище й проблеми цих народів, так і їхні вимоги та методи боротьби. Особливо це стосується кримських татар, німців та євреїв, менше — месхів, а щодо руху радянських поляків, то про нього є надзвичайно мало відомостей, оскільки він перебуває в початковій стадії. (Щодо поляків можна додати, що їхній рух під сучасну

161) На Заході відомі понад 1000 більш-менш великих і змістовних творів єврейського Самвидаву, включно з самвидавними журналами та науковими дослідженнями. Але відомо також кілька тисяч менш значущих єврейських самвидавних документів, здебільшого, — листів та звернень від окремих осіб, родин або груп до різних радянських та іноземних органів.

пору має менше перспектив, оскільки, поперше, польський уряд під тиском з боку Москви намагається запобігти будь-яким узгодженим діям з боку радянських поляків, а подруге, *комуністична* Польща не має для радянських поляків такої величезної притягальної сили, як ФРН або Ізраїль — для радянських німців та євреїв).

Слід мати на увазі, що народи, про які тут мовиться, перебувають у СРСР у набагато гіршому становищі, ніж інші нації. Щодо націй, які мають в СРСР офіційно визнані національні території, не існує, як правило, спеціальних обмежень у прийнятті на працю, до навчальних закладів або у праві на вільне пересування в межах СРСР на підставі виключно національної приналежності. Якщо інколи такі обмеження й трапляються, то вони мають, найчастіше, льокальне значення і не стають до порівняння з масштабами дискримінації радянських німців, кримських татар чи євреїв.

Обмеження прав народів, що мають свої території, однаково стосується всіх цих народів, отже, жодний з них не може почуватися спеціально скривдженим. Політика режиму стосовно цих націй полягає в дискримінації народу в цілому шляхом придушування національної культури та самобутности з метою русифікувати населення імперії. При цьому кожний окремий представник цього народу може досягти будь-якого, навіть найвищого становища за умови, що він буде цілковито льюальний до режиму й буде активно провадити офіційну політику, включно з русифікацією власного народу.

Інакше кажучи, в рамках загального безправ'я, що панує в СРСР, народи, які мають свої республіки, можуть вважатися за рівноправні. Усі разом вони займають друге місце після російського народу, що його офіційна термінологія оголосила «старшим братом» та «першим серед рівних».

На відміну від цього, кримські татари, турки-мес-

хи, німці, євреї й, частково, поляки перебувають у цілком іншому становищі. Щоправда, не існує жодних офіційно опублікованих законів чи інструкцій, які обмежували б права цих народів щодо трудовлаштування, освіти або свободи пересування. Але існують таємні інструкції, обов'язкові для всіх партійних, державних та господарських органів. У Самвідаві є чимало згадок про такі інструкції та навіть наведено деякі витяги з них. Наприклад, одна з інструкцій, що стала відома в колах дисидентів, встановлює численні обмеження для народів, що « мають буржуазну державність ». Очевидно, ця інструкція стосується турків, євреїв та німців, оскільки в світі існують так звані « буржуазні » держави цих народів. Той факт, що німці мають також і свою « небуржуазну » державу — НДР, а євреї номінально мають свою автономну область у складі СРСР, — до уваги не береться.

Певна річ, ця інструкція, якщо розуміти її дослівно, не може поширюватися на кримських татар та поляків. Мабуть, існують інші інструкції, які обмежують права цих народів. Деякого обмеження прав зазнають і представники інших народів, які мають свої « небуржуазні » держави — угорці, румуни тощо.

Фактичне становище народів, яких позбавлено національно-територіальної автономії, таке :

При прийманні представників цих народів на працю застосовують обмежень, які полягають в тому, що, по-перше, цих осіб приймають лише в тому випадку, якщо підприємство вкрай потребує фахівця такої кваліфікації. По-друге, на кожному підприємстві кількість осіб кожної такої національності обмежено певним рівнем. Цей рівень може бути в різних районах держави і на різних підприємствах різний; його визначають місцеві партійні органи за узгодженням з вищими партійними інстанціями та з КГБ. По-третє, просування цих осіб на вищі посади надзвичайно утруднено. За дуже невеликими винятками, євреї,

кримські татари та німці мусять перебувати на нижчих або, за найкращого випадку, на середніх посадах незалежно від особистих здібностей та кваліфікації. Якщо хто-небудь з представників цих народів посів високе становище до запровадження відповідної інструкції щодо обмежень прав, то цю особу під будь-яким вигаданим приводом понижують на посаді або дають можливість допрацювати до пенсійного віку, а далі замінюють на представника іншої нації. Звільняють з праці таких осіб найперше.

Щоправда, в галузях, які мають стратегічне значення (головно, в науці та у військовій промисловості) можуть дозволяти винятки для осіб, здібності яких такі високі, що становлять надзвичайну цінність з огляду на стратегічні пляни керівництва. Таким чином багато євреїв досі займають високе становище у військовій промисловості та в пов'язаній з нею науці, але, як правило, не на адміністративних, а на практичних посадах. Але й тут кількість євреїв протягом останніх двадцятьох-тридцятьох років рішуче зменшилася. Крім того, внаслідок обмежень допущення євреїв до вищих навчальних закладів, рівень їхньої освіти останніх років знижується, хоча й залишається ще найвищим у СРСР. Очевидно, це вже нині відбивається й ще сильніше відбиватиметься в майбутньому на кількості євреїв, які працюють у науці та військовій промисловості.

У галузі вищої освіти існує таємна відсоткова норма на число студентів цих національностей. (За деякими відомостями, ця норма не стосується поляків, якщо мати на увазі народи, що про них йдеться в цьому розділі). Ця норма може бути різна в різних навчальних закладах та в різних частинах держави, але в багатьох випадках вона нижча, ніж це було за часів царської імперії, коли існувала норма для євреїв.

Щодо можливості потрапити до числа партійних, державних або військових керівників, то для представ-

ників цих народів такі можливості зведено до мінімуму, який дуже незначно відрізняється від нуля. Це стосується не лише вищого партійно-державного керівництва, а й керівництва на місцевих позомах.

Стосовно кримських татар та месхів існують також обмеження в свободі пересування. Представникам цих народів не надають можливості оселюватися на теренах, звідки їх депортовано — в Криму та в Закавказзі. Існують також інші райони держави, де перебування осіб з цих народів намагаються обмежити або цілковито виключити. Це, головню, найбільші політично-адміністративні центри в європейській частині СРСР та деякі райони, що їх вважають за стратегічно дуже важливі.

За умов системи внутрішніх паспортів, що існує в СРСР, легко здійснювати контроль за пересуванням людей засобами спеціально створеної мережі паспортно-контрольних органів. Ці органи контролюють прийом на роботу та одержання дозволів на право мешкати в будь-якому місці для всіх без винятку громадян.

Серед факторів, що значно погіршують становище цієї групи народів у СРСР, один із головних — майже цілковите позбавлення їх національної культури та мови. Так, євреїв цілковито позбавлено освіти рідною мовою. (Докладніше про становище євреїв — у наступному розділі). Майже позбавлено національної культури та освіти також німців, кримських татар та месхів. Поляки мають порівняно розвинену мережу культурно-національних закладів лише в одній з радянських республік — у Литві. Справа в тому, що в Литві, частина якої, разом зі столицею Вільнюсом, до 1939 року входила до складу Польщі, існують сильні антипольські настрої. Надаючи полякам, які живуть у Литві, можливість залишатися в рамках своєї власної культури й мови, не асимілюючись, влада зберігає привид польської присутности в Литві й не дає згаснути

польсько-литовській ворожнечі. Таким шляхом, очевидно, намагаються привернути симпатії литовців на бік Радянського Союзу, який, мовляв, є єдиним фактором, що стоїть на перешкоді можливого в майбутньому захопленню Литви Польщею.

В інших частинах країни поляки не мають або майже не мають своїх культурно-національних закладів, включно зі школою.

Отже, придушуючи найбрутальнішим способом національну самобутність цих народів з метою цілковитої та якомога скоршої денационалізації, влада водночас використовує їхнє існування для створювання вигідних для неї мітів. Крім міту щодо польської небезпеки для Литви, по всій державі поширюють антиєврейські міти. У Середній Азії та Казахстані, куди виселили кримських татар та месхів, поширюють міти щодо їхньої колишньої співпраці з гітлерівцями, щодо їхньої засадничої зрадливості, неможливості їм довіряти тощо.

Метою цих мітів є створити в населення переконання, що хоч які недоліки має радянська влада, але вона є єдиним забором проти вкрай небезпечної діяльності всіляких шкідливих інородців.

Не дивно, що перебуваючи в становищі паріїв, людей третього ґатунку, ці народи не бачать для себе іншої ради, крім еміграції або відчайдушної боротьби за зміну свого статусу.

Викладені відомості щодо становища народів, які борються за повернення на свої національні території, можна зустріти у великій кількості самвидавних документів різних народів. Лише студіювання всього обсягу самвидавних документів дозволяє створити більш-менш вичерпну картину становища цих народів, і це — ще одне свідчення величезного значення Самвидаву як зібрання історичних першоджерел з того періоду історії, що зазнав та зазнає найбільших анти-

наукових перекиручень в офіційній радянській історичній науці.

Становище, вимоги та подробиці боротьби кожного з обговорюваної групи народів варто розглянути докладніше.

Кримські татари

Кримські татари — мусульманський народ, що розмовляє мовою, яка належить до тюркської групи. Протягом сторіч цей народ мав свою державу на Кримському півострові, а до кінця 18-го сторіччя контролював також більшу частину південної степової зони України. У 18-му сторіччі вони підпали під владу Росії, зберігши, проте, досить поважні елементи культурної автономії. З метою остаточно опанувати Крим царський уряд активно сприяв еміграції кримських татар до Туреччини, але не заважав тим, які залишилися в Криму, плекати їхню релігію, мову та національні звичаї.

За радянського часу в Криму організовано автономну республіку, в якій татари мали свою культурно-національну автономію.

1944 року, після звільнення Криму від нацистської окупації, всіх без винятку кримських татар виселили за допомогою військових частин до Середньої Азії. Під час переселення та перших місяців перебування на нових місцях значна частина кримськотатарського народу загинула від голоду, хвороб, нелюдських умов існування та брутального поводження з боку органів влади.

Як і за всіх інших випадків масової депортації народів, радянські органи інформації не публікували жодних повідомлень про ці події, так, начебто їх взагалі не було. Проте, в неопублікованих тоді (тобто, таємних) постановках радянського керівництва, які ста-

ли відомі пізніше, вказано, що причиною депортації є співпраця цих народів з « фашистськими окупантами ».

Така аргументація є фактично неправильною, не кажучи вже про її юридичну неправомірність. Численні випадки співпраці з німецькою армією та окупаційною владою широко відомі, причому це відбувалося всюди, по всій території, окупованій німецькою армією та арміями її союзників. Це майже однаково стосується росіян, українців, білорусів, прибалтійців тощо. Насамперед, це було наслідком ненависти, що її сталінський режим збудив серед найширших верств населення своїми репресіями в передвосний час, варварською колективізацією сільського господарства, штучним голодом та всіма іншими методами, властивими цьому режимові.

Але депортації зазнали лише ті народи, компактне перебування яких на їхній історичній території здавалося державному керівництву небажаним через історичні, військово-стратегічні чи внутрішньо-політичні причини, а порівняна нечисленність цих народів дозволяла фізично здійснити їхню депортацію. Інакше кажучи, для цих народів не знайшлося місця в системі радянської імперії і тому вони мусили зникнути. Після смерти Сталіна деякі з цих народів одержали право повернутися на свою землю, а деякі досі не вміщуються в рамки радянської політики і тому вимушені залишатися на становищі паріїв.

Після виселення кримських татар з Криму, райони, де вони раніше жили, було частково заселено на вербованими по всій державі переселенцями, головним чином, росіянами та українцями. Зробили все можливе, щоб знищити всі сліди кількасотрічного перебування татар у Криму: замінено всі татарські географічні назви, знищено татарські історичні та архітектурні пам'ятники, серед яких були й надзвичайно цінні. Знищено також усі татарські мечеті й цвинтарі, вилучено з музеїв усі експонати, які мали стосунок до

татар, засипано археологічні розкопи, які свідчили про існування татар та їхню культуру. Про всі ці факти є досить докладні відомості в кримськотатарському, а частково — і в російському Самвидаві.

Під сучасну пору не відомі дані, які б дозволили точно встановити, яку кількість татар переселено, яка кількість при цьому загинула та скільки кримських татар є в СРСР нині. Щоправда, документи кримськотатарського Самвидаву подають ці дані, але їх засновано не на переписі населення чи інших статистичних відомостях, а на дуже приблизних оцінках.

Проте, є деякі, хоча й часткові, але фактичні дані, які досить промовисті. Так, наприклад, опублікована в Самвидаві офіційна довідка, видана Міністерством охорони громадського порядку Узбекистану, свідчить, що лише протягом одного року — з 1-го січня 1945 р. до 1-го січня 1946 р. — в Узбекистані померло понад 13 тисяч татар, тобто, близько 9% всіх переселених до цієї республіки. Близько половини всіх померлих становили діти у віці до 16 років (162). Автори самвидавного документу, в якому наведено цю довідку, вказують, що наведені в ній цифри навмисно фальшовані, фактично ж смертність серед переселених була набагато вища.

Офіційні післявоєнні переписи населення в СРСР не подають жодних відомостей про кримських татар. Справа в тому, що в різних частинах СРСР живе кілька народів, об'єднаних загальною назвою «татари». Хоча ці народи (казанські або волзькі татари, сибірські татари, кримські татари тощо) розмовляють близькими тюркськими діалектами, вони значно відрізняються один від одного за расовими ознаками, культурним рівнем, історією та традиціями. Однак, радянська статистика подає їх під загальною назвою

162) АС 1726, 1974 р., стор. 38.

« татари », приховуючи таким чином кількісний склад кожної з цих етнічних груп.

За переписом 1970 р. в СРСР нарахували майже 6 мільйонів татар. Можна вважати, що серед них є від двохсот до трьохсот тисяч кримських татар.

Починаючи з 1966 р., з'являються численні листи, заяви та петиції кримських татар з вимогами повернути їх до Криму й відновити територіальну та культурно-національну автономію кримсько-татарського народу. Рух кримських татар зразу зустрів підтримку в колах російських демократів та серед деяких російських неомарксистів. Дуже багато зробив для кримських татар генерал Петро Григоренко, за що його запроторили на кілька років до психіатричної лікарні.

Боротьбу кримських татар широко віддзеркалено в самвидавному журналі російських демократів « Хроніка поточних подій », а їхні петиції досить регулярно потрапляли за кордон. Імовірно, це сталося за допомоги з боку російських демократів.

Маштаби діяльності, однастайність та енергія кримських татар в їхній боротьбі за повернення до Криму — безпрецедентні й вражають уяву. Як вже було зазначено, під деякими зі звернень кримських татар стоять десятки тисяч підписів, звернення до 23 з'їзду КПРС підписали, за твердженням Самвидаву, 130 тисяч осіб.

Спробуймо уявити маленький народ, розкиданий по території, що майже дорівнює території Європи. Цей народ перебуває під постійним поліцейським наглядом, зазнає переслідувань і живе у вкрай поганих матеріальних умовах. Усе це відбувається в державі, де кожний відкритий виступ будь-якої особи з критикою влади ставить цю особу фактично в становище поза законом.

За таких умов знаходяться сотні людей, які на свої дуже скромні кошти та за рахунок власного часу, ясно усвідомлюючи, що ризикують своєю свободою, ба

навіть життям, подорожують від селища до селища, збираючи підписи під петиціями з вимогою надати бодай мінімальні людські права їхньому народові. Ба більше: в суспільстві, де, в кращому разі, лише один на тисячу наважується на таку мужню за цих умов акцію, як поставити свій підпис під протестом, з'являється народ, у якому понад половини дорослого населення знаходить у собі мужність для такого кроку. Ледве чи буде перебільшенням, якщо сказати, що історія знає не багато масових подвигів такого масштабу.

Методи боротьби, застосовувані кримськими татарами, різноманітні. Відомі й докладно описані в Самвидаві численні випадки повернення кримськотатарських родин до Криму. Кримські татари розглядали таке не дозволене владою повернення до Криму як один зі способів боротьби за свої права. У більшості випадків татар-репатріантів поліційною силою виселено з Криму, при чому поліція (чи міліція, як її називають в СРСР), застосовувала вкрай жорстоких методів, побиваючи людей та розграбовуючи їхнє майно.

«Хроніка поточних подій» число 7 повідомляє, що близько 12 тисяч кримських татар, що намагалися оселитися в Криму, тим чи тим способом — найчастіше насильницьким — виселено назад до Середньої Азії. Таким чином, уже останніх років ці люди зазнали другої депортації 163).

Кілька разів кримські татари провадили демонстрації в Москві, розгортаючи транспаранти з вимогами щодо повернення до Криму. Аналогічні демонстрації відбувалися також у деяких містах Середньої Азії та Казахстану. Як правило, учасників цих демонстрацій негайно заарештовували.

163) «Хроника текущих событий», число 7 АС 196, 1969, стор. 14-17.

« Хроніка поточних подій » повідомляє також про події, що сталися в одному з кримських селищ після того, як поліція по-звірячому побила й вивезла татар, які там оселилися. Ці події заслуговують на увагу, бо свідчать про міжнаціональну солідарність пересічних громадян у СРСР. Ось повідомлення « Хроніки » :

« Росіяни та українці — робітники першого відділу радгоспу "Більшовик" — наступного дня після цієї акції відмовилися вийти на працю, 17 родин росіян та українців демонстративно покинули радгосп, а 4 родини переселенців, щойно привезені з України, відмовилися поселитися в цьому радгоспі » 164).

У Москві протягом кількох років, змінюючись, перебувало представництво кримських татар, яке домагалось у вищих державних органах визнання прав кримськотатарського народу. Члени цього представництва зазнавали всіляких переслідувань: погроз, арештів, насильницької висилки з Москви. Одначе, їм вдалося виконати велику роботу щодо повернення уваги радянської та світової громадськості до становища кримських татар. Це представництво навіть періодично видавало свою самвидавчу « Інформацію ».

Кримські татари багато разів надсилали свої делегації зі зверненнями до з'їздів радянської компартії та до радянських керівних органів. Наприклад, татарська делегація до 23 з'їзду КПРС (1966 р.) складалася зі 150 осіб. 1967 року до Москви прибула кримськотатарська делегація в складі 500 осіб.

Вражаючим, як на радянські умови, можна вважати й той факт, що кримським татарам вдалося неле-

164) Там таки, стор. 16.

гально провадити в Узбекистані загальнонаціональні з'їзди, на які прибували делегати від багатьох кримськотатарських селищ. У самвидавному документі під назвою «Інформація число 17 про республіканську зустріч представників кримськотатарського народу в місті Бекабаді 24-24 травня 1969 р.» викладено довгий перелік випадків переслідування кримських татар, що їх обговорено на «республіканській зустрічі». (Назвавши цю зустріч «республіканською», її організатори мали, очевидно, на увазі, що зібралися делегати зі всієї території Узбецької республіки, куди переселено більшу частину кримських татар).

Є парадоксальним, що поліція перешкождала кримським татарам покладати вінки до пам'ятника Ленінові в роковини його народження. Справа в тому, що кримські татари в своїх зверненнях постійно підкреслювали: переслідування кримськотатарського народу суперечать так званій «ленінській національній політиці». Мабуть, автори цих звернень розуміли, що таким чином вони ставлять владу в незручне становище порушувача заповітів обожнюваного нею вождя. Очевидно, саме так можна пояснити як ті факти, що кримські татари поклали вінки до пам'ятників Ленінові, так і ті трагікомічні випадки, коли влада намагалася цьому перешкоджати.

У різних містах та селищах Середньої Азії та Казахстану багато разів відбувалися демонстрації, мітинги та жалобні збори кримських татар. У день 18 травня, коли кримські татари відзначають роковини виселення з Криму й провадять на своїх цвинтарях жалобні церемонії, відбувається мобілізація поліції, органів безпеки та партійних органів з метою обмежити масштаб цих акцій, ізолювати татар від місцевого населення й запобігти можливим заворушенням. 1969 року, коли цей день припав на неділю, його оголосили робочим днем у всіх органах безпеки та в партійних органах у всіх місцях, де живуть кримські татари.

Такий страх влади перед мужністю та згуртованістю маленького народу — явище надзвичайне.

Численні судові процеси проти активістів національного руху кримських татар не зломали цього руху, але викликали виступи солідарності з кримськими татарами з боку багатьох дисидентів інших націй. Зокрема, на оборону кримських татар виступав академік А. Сахаров. На підтримку кримських татар виступали також українські дисиденти, наприклад, Святослав Караванський. Слід мати на увазі, що з 1954 року Крим входить до складу Української РСР, отже, для українських дисидентів є принципово важливим сформулювати свою позицію в цьому питанні.

Документи кримськотатарського Самвидаву досить цікаві своєю докладністю, цілеспрямованістю та послідовністю. Ось типовий приклад такого тексту, що його взято з документу під назвою «Загально-народний протест» :

« Майже чверть сторіччя минуло з того дня, коли весь наш народ за наказом уряду, під дулами автоматів військ МГБ СРСР 165), виселено зі своєї землі — Кримського півострова — до пустельних районів Середньої Азії, Казахстану та Уралу. Як і багато інших численних народів СРСР, які зазнали тих самих років такої ж долі, кримськотатарський народ звинувачено у ворожих радянській владі діях у період нацистської окупації, всупереч тому, що основна частина дорослого чоловічого населення перебувала

165) МГБ — Міністерство державної безпеки (Министерство государственной безопасности). Тут у тексті фактична помилка : назву « міністерство » запроваджено лише 1946 року, а 1944 року, коли сталася депортація кримських татар, ще існували так звані « народні комісаріати ». Нині колишнє МГБ має назву КГБ.

на фронтах війни, а багато з тих кримських татар, які залишилися в тилу, брали участь у партизанському русі проти окупантів.

Жорстокий режим спецпереселення, встановлений владою для засланих народів, голод та хвороби унесли лише в перші два роки 100 тисяч життів кримських татар, що становить понад 40 відсотків тієї частини нашого народу, що живе в СРСР. За цими мовчазними числами — неприбрані трупи в домівках, трупи на дорогах, потьмянілий розум матерів, які втратили одного дня всіх своїх дітей, стогони й сльози знедоленого народу.

Історія знає мало таких жорстокостей »166).

Надзвичайно докладним і промовистим є самвидавний документ, відомий під назвою «Звернення 60-х тисяч кримських татар до Президії 24-го з'їзду КПРС та до всіх делегатів з'їзду». Характерний навіть перелік розділів цього «Звернення»: «Бенкет володарів», «Загарбники й грабіжники», «Символ насильства й лицемірства», «Політична афера», «Сваволю й беззаконня піднесено на щабель партійної, державної політики», «Вовки в овечій шкурі», «Вандали 20-го сторіччя», «На батьківщині — як на засланні та в рабстві», «Отруєні й потоптані плоди Жовтня», «Ми звинувачуємо » 167).

Наведемо деякі уривки з цього документу, найхарактерніші як для цього «Звернення», так і взагалі для кримськотатарських документів. Ось цитата з розділу «Загарбники й грабіжники»:

166) «Прекратить произвол и репрессии! Вернуть крымскотатарский народ на родную землю! Всенародный протест». «Новый журнал» число 97, 1969, стор. 202, а також АС 379, «новый журнал» число 97, 1969, стор. 202, а також АС 379, 167) АС 630.

« Царський уряд з невловним езуїтством, застосовуючи прийомів свого імперіялістично-колонізаційного державного апарату, за всіх часів продовжував втілювати в життя політику виштовхування татарського населення з насиджених кутків.

Але свого апогею ця політика, на жаль, досягла за соціалістичного ладу. Жовтнева революція, як свідчать про це факти..., не поклала краю цій нещадній розбійницькій політиці російського імперіялізму, а лише тимчасово стримала її. Яскраве свідчення тому — страшна доля кримськотатарського народу після сумно славетного 1944 р. ».

3 розділу « Символ насильства й лицемірства » :

« Що б Ви сказали, якби хтось, погрожуючи зброєю, стягнув би з вас піджак, і натягнув його на себе, вимовив : « Віднині я прив'язався до цієї речі й маю намір остаточно забрати її собі »? Та ще й додав би : « Піджак належить тому, хто його одягнув ». « Бандит ! » — заволали б ви. Але набагато гірше виглядає справа з нашою *батьківщиною* та з нами. Якими ж правовими й моральними нормами керуються в радянській країні, якої дотримуються логіки самозванні « інтернаціоналісти », чинячи наймерзніший злочин проти одного зі своїх власних народів ».

3 розділу « Вандали 20-го сторіччя » :

« Сучасні російські шовіністи перевершили вандалізм давніх германських варварів устократ. Культуру та історію кримськотатар-

ського народу вони розглядають як перешкоду для здійснення своїх страхітливих задумів. Цю перешкоду вони усувають з нещадною жорстокістю. З лютою ненавистю до нашого народу та його багатостраждального минулого загарбники знищують усе те, що могло б нагадати сучасним людям та майбутнім генераціям про аборигенів цієї землі — працелюбний кримськотатарський народ... »

Нарешті, цитата з розділу « Отруєні й потоптані плоди Жовтня », де автори цього самвидавного документу клясифікують офіційну радянську політику як геноцид :

« ...доки наш народ мав зв'язок зі своєю матір'ю — землею, що народила, вигодувала, виховала його, він залишався живий, хоча й не раз був зраний і знесилений, зходив кров'ю. І лише за радянського часу з'явився підступний ворог, який, по-звірячому відірвавши наш народ від рідної землі й обібравши його до нитки, ось уже двадцять сьомий рік душить його, тримаючи віддалік від матері-землі. Ім'я цього злодія — сталінізм та великодержавний шовінізм. А якщо казати ще відвертіше, то під прикриттям прапора марксизму-ленінізму, інтернаціоналізму та ідеології робітничої класи над нашим народом чинять неприхований геноцид ».

У кримськотатарському Самвидаві особливо відчутна та еволюція стилю й змісту в напрямку до більшої рішучості й непримиренности, яка властива взагалі всьому Самвидавові в СРСР. Якщо датоване 1966 роком « Звернення кримськотатарського народу до

23-го з'їзду КПРС» витримано ще в досить вірнопідданському дусі 168), то тон пізніших документів стає дедалі безкомпромісний, як ми це бачимо з наведених тут прикладів. Вживання таких виразів, як «імперіалізм», «шовінізм», «геноцид» стосовно радянської національної політики — свідчення рішучості відмовитися від тактики стриманої дипломатії й називати речі їхніми справжніми іменами.

Кримськотатарський національний рух висунув борця, який вже нині став національним героєм свого народу — Мустафу Джемілева 169). Ця людина, що її не зломали жодні переслідування — ще одна героїчна постать з цілої низки борців, народжених опозиційними рухами в СРСР.

Попри різнобічні переслідування, які щораз посилюються, боротьба кримських татар триває. Перебіг цієї боротьби такою мірою загострили кримськотатарську проблему, що її вирішення без повернення татар до Криму здається ледве чи мисленим. Проблема кримськотатарського народу — ще одне джерело перманентної напруженості в радянському суспільстві. А сам кримськотатарський народ набув серед радянських дисидентів різних напрямків та серед ширших кіл населення репутації колективного героя й мученика. Старанно приховувана офіційною радянською пропагандою трагедія кримських татар може стати за певних умов джерелом небезпечного стихійного вибуху.

168) АС 1877.

169) Джемілев (Абдулджеміль), Мустафа (нар. 1943 р.) — бере участь у кримськотатарському русі з 1962 р., перебував в ув'язненні в 1966-67 рр., 1969-1972 рр. з 1974 р. донині. Автор або співавтор багатьох самвидавних документів.

Турки-месхи

У Закавказзі — на території нинішньої Грузинської РСР — здавна жили групи мусульман, які вважали себе за турків, але відомі також під назвою « месхи ». 1944 року їх, так само, як і кримських татар, виселено до Середньої Азії, і з того часу вони не мають змоги повернутися на терен їхніх предків.

Радянські повоєнні переписи населення цілковито не згадують про існування народу месхів, хоча по революції і аж до середини тридцятих років радянська статистика подавала їх як турків, а з середини тридцятих років раптом почала називати їх азербайджанцями 170). Не подаючи нині відомостей про цей народ, радянська статистика, очевидно, використовує той факт, що месхи — народ мішаного походження, що зформувався майже перед нашими очима. Під цим приводом радянські офіційні джерела взагалі « скасували » цей народ, хоча самі месхи постійно проклямують себе як частину єдиної турецької нації.

У документах Самвидаву мовиться про існування півмільйона месхів. Хоча ця цифра дуже приблизна, але можна вважати, що в СРСР справді живе кількасот тисяч месхів. Цікаво зазначити, що в опублікованих вислідах перепису населення 1970 року подано відомості про алеутів, яких в СРСР налічили 441 особу, але жодним словом не згадано про месхів, яких є сотні тисяч.

Ось що повідомляє про турків-месхів та їхню долю « Хроніка поточних подій » :

« 15-го листопада 1944 року з Месхетії, району південної Грузії, насильницьким спо-

170) Азербайджанці — мусульманський народ, який має в Закавказзі радянську республіку в складі СРСР. Азербайджанська мова дуже близька до турецької, хоча азербайджанці не вважають себе за турків.

собом виселено корінне населення, яке створилося, головню, внаслідок поступової з, кінця 16-го — початку 17-го сторіччя, мусульманізації грузинів-месхів. Всесоюзний перепис 1929 року закріпив за цим мусульманським населенням назву турків, у краї відкрито школи з навчанням турецькою мовою. У 1935-1936 році народ раптом перейменовано на азербайджанців, а навчання переведено на азербайджанську мову. Але 15-го листопада 1944 р. їх знову оголосили турками й вислали до Середньої Азії та Казахстану. Крім грузинів-месхів, з Месхетії вислали азербайджанців-карапапахів, мусульманізованих вірменів, потуречених курдів та месхетських туркменів, що також називали себе турками. Спільна біда наблизила один до одного ці різні угруповання й з'єднала в єдиний народ » 171).

Історія боротьби месхів за повернення до рідного краю або за еміграцію до Туреччини складна, тривала й багата на драматичні події. *Кілька десятків* делегацій від месхів відвідали центральні партійно-державні органи в Москві, вимагаючи надати їхньому народові право повернутися до Месхетії. Спочатку вимоги щодо повернення на батьківщину були єдиними, але пізніше з'явилися вимоги щодо еміграції до Туреччини, а врешті-решт саме ці вимоги стали домінуючими.

Попри жорстокі переслідування та арешти, месхи понад десять разів провадили свої загальнонаціональні з'їзди з участю кількох сот делегацій. Звичайно, ці з'їзди, як і аналогічні з'їзди кримських татар, відбувалися за нелегальних умов. У месхів існують виборні національні органи, які керують боротьбою за національні

171) « Хроніка поточних подій », число 7, 1969, стор. 10.

права. Повідомлення про ці органи містяться в документах Самвидаву месхів та в російському Самвидаві.

Як і кримські татари, численні месхи намагалися самотужки переселитися на батьківщину, але їх виселили силою. Делегації та окремі месхи, які намагалися увійти до турецького посольства в Москві, потрапляють до рук радянської поліції, яка постійно чергує біля входу до посольства.

На жаль, на Захід дісталися лише нечисленні листи, заяви та петиції месхів з тих, що курсують у радянському Самвидаві. Але, за багатьма повідомленнями, месхи подали до різних радянських офіційних органів величезне число документів. Як правило, в цих документах змальовано страждання цього народу — переслідування, арешти, судові та позасудові розправи, а також висловлено вимоги щодо повернення народу до його історичної території або щодо еміграції до Туреччини. При цьому часто наводять посилання на «ленінську національну політику», як на зразок справедливого вирішення національних проблем. Отже, бачимо багато спільного між месхами та кримськими татарами не лише в їхній нинішній долі, а й в змісті та формі їхніх протестів.

Щодо захоплення месхів так званою «ленінською національною політикою» (це вже інше питання — чи це захоплення завжди щире, чи ні), то його не важко зрозуміти. Месхи зберегли найкращі згадки про той час, коли їх визнавали за турків і дозволяли навчати дітей рідною мовою. Цей період, коли радянське керівництво ще заgravало з малими націями, намагуючись протиставити їх більшим народам за принципом «діли й пануй», залишився в пам'яті месхів як спогад про «ленінську національну політику», яка для них була, безперечно, в той час позитивною.

Ось зразок самвидавного тексту, складеного месхами — уривок з «Постанови шостих народних зборів турецького народу, який перебуває на засланні»:

« Шості народні збори турецького народу, який перебуває на засланні, вважаючи оборону прав народу та батьківщини справою чести та сумління, до останньої краплі крові продовжує справедливую боротьбу проти несправедливости, з метою визнання й задоволення того, чого ми вимагаємо в цій постанові, і шості народні збори сподіваються, що добрі люди зрозуміють нас правильно й не залишать у біді, стражданнях, на засланні, а також суворо засудять винних у порушуванні основних прав людини й нації.

За демократію, за ленінізм, за оборону лєнінових законів, за свободу, за звільнення із заслання.

Смерть мучителям-зрадникам!

Батьківщина або смерть!» (Підкреслено в оригіналі) 172).

Очевидно, радянське керівництво, так само, як і у випадку з кримськими татарами, не збирається йти на жодні поступки месхам, вважаючи їхню територію дуже важливою зі стратегічних міркувань, оскільки вона прилягає до кордону з Туреччиною. Так само важливе стратегічне становище на Чорному морі посідає Крим, і це, очевидно, найважливіша причина аналогічної сумної долі кримських татар та месхів. Отже, цим народам радянське керівництво присудило долю вічних вигнанців, а радянське суспільство вимушене жити з цією, аж ніяк не єдиною, незагоєною раною на своєму тілі.

172) АС 1532, 1970 р., стор. 7.

Радянські німці

За переписом 1970 року в СРСР було 1 мільйон 846 тисяч німців. Радянські німці, у більшості, — нащадки німецьких колоністів, що переселилися за ініціативою царського уряду на територію імперії у 18-му та 19-му сторіччях. Свою національну свідомість та мову зберегли, як правило, лише колоністи-землероби та їхні нащадки, що залишилися селянами. Численні німці з інших верств населення яких було багато в російських державних центрах, починаючи з 17-го сторіччя, як правило, швидко асимілювалися, ставали російськими інтелігентами, генералами, вченими, державними діячами й часто відчували себе більшими патріотами Росії, ніж самі росіяни. Хоча в процесі більшовицької так званої «експропріяції експлуататорських класів» переважна частина цієї російсько-німецької еліти загинула або емігрувала, а багато тих, що залишилися змінили свої німецькі прізвища на російські, все ж таки досі в СРСР є помітна кількість росіян з німецькими прізвищами. Але є й мало не 2 мільйони німців.

У самвидавній збірці радянських німців «Ре Партия» поняття «радянські німці» визначено так :

« Поняття "радянські німці" — умовне. У нашому уявленні це — особи німецької національності або походження, які добровільно або будь-яким іншим шляхом набули радянського громадянства » 173).

Тут не випадково додано « або будь-яким іншим шляхом » : після Другої світової війни радянські оку-

173) В. Григас, Л. Бауер, Ф. Руппель, « Ре Партия », збірка документів, присвячених історії, культурі та проблемам німців у Радянському Союзі, випуск 1. Москва, 1974. Наведену цитату взято з АС 1776, стор. 6.

пацийні органи в Німеччині депортували деяку кількість осіб — німецьких громадян, які потрапили до радянських таборів примусової праці. Після смерти Сталіна цих людей формально реабілітували, але тих з них, яким пощастило залишитися серед живих, примусили одержати радянські внутрішні паспорти, тобто визнати себе за радянських громадян. Один із таких випадків — випадок з Маргаритою Гретцінгер, колишньою жителькою Кельна, вивезеною радянськими офіцерами у формі з англійської зони окупації Німеччини просто до радянського концтабору, — описано в збірці «Ре Патрія» 174).

У цій таки збірці вміщено розділ, присвячений історії радянських німців, їхнього переселення до Росії, їхнього життя за царату, історію створення в СРСР територіальної та культурної автономії для німців в автономній республіці в Поволжі, а потім — їхньої депортації 1941 року, жорстоких переслідувань та нинішнього безправного становища. Хоча цей розділ, як і деякі інші матеріали в збірці «Ре Патрія», написано в дуже стриманому тоні, з явним прагненням авторів уникнути можливих звинувачень в антирадянській пропаганді, він, як і вся збірка, дуже промовистий.

Загально кажучи, становище німців в СРСР цілком-вито відповідає тому, що було зазначено щодо всієї цієї групи народів — німців, кримських татар, месхів, євреїв, але становище кожного з цих народів має певні особливості. Академік А. Сахаров у книзі «Про країну та світ» так охарактеризував ситуацію, що в ній опинилися німці в СРСР :

«Окремо я хочу згадати проблему еміграції до ФРН осіб німецької національності. Для радянських німців національне прини-

174) Там таки, стор. 82-84.

ження стало повсякденною долею. У кожній родині — загиблі під час депортації, в резерватах та таборах. Майже цілковитий брак людей з вищою освітою. Неможливість підтримувати національну культуру, навіть мова напівзабута. У школі, на праці — раз-у-раз назвисько «фашисти», — наслідок націоналістично-воєнізованої напівкультури, впливу радіо, телебачення й, на жаль, школи. Досі еміграція радянських німців до ФРН зустрічає дуже слабку підтримку за кордоном, тут велика частка провини лягає на їхніх співвітчизників, на громадські організації, на державних діячів ФРН. Для німців особливо дошкульною є вимога влади при поданні заяви про виїзд мати виклик від близьких родичів (часто, за сваволею влади, лише від батьків, яких давно поховано в казахстанських степах), характеристики з місця праці тощо. Тисячі людей протягом років одержують формальні відмови, їх вибито з життєвої колії. Десятки німців перебувають в ув'язненні за своє бажання виїхати..., тут усім, які наважилися на виїзд, просто неможливо жити, вони просто гинуть» 175).

Через особливо принижене становище німців у СРСР, через майже цілковитий брак інтелігенції серед радянських німців, а також через віддаленість та розкиненість їхніх нинішніх місць поселення, національний рух цього народу в СРСР довго не міг настільки зміцнитися, щоб голосно заявити про свої вимоги.

175) А. Сахаров, «О стране и мире», видавництво «Хроніка», Нью Йорк, 1975, стор. 43-44.

Вперше німецький Самвидав привернув до себе увагу після появи листів та звернень Вітаутаса Григаса — німця зі Східньої Пруссії, якого в дитинстві в радянському дитячому будинку примусово записали литовцем, змінивши йому ім'я та прізвище. (В. Григас — один із співавторів збірки «Ре Патрія»). Фактично про існування національного руху радянських німців стало широко відомо лише 1973 року.

Можна твердити, що вихід самвидавної збірки «Ре Патрія», датованої січнем 1974 р., став вирішальним моментом у процесі інформації громадської думки в СРСР (а частково — також за кордоном) про становище німців у Радянському Союзі, про їхню боротьбу та вимоги. Збірка висвітлює проблеми історії радянських німців, публікує ряд промовистих документів, приділяє увагу правовим проблемам. Зокрема, в збірці подано тексти Загальної Деклярації Прав Людини та Пакту про громадянські та політичні права. У СРСР ці документи видано надзвичайно малим накладом для службового користування, а пересічна людина практично не може їх дістати.

У збірці «Ре Патрія» опубліковано також деякі документи Комітету прав людини (так званого «Сахаровського комітету»), в яких ідеться про юридичні питання, пов'язані із забезпеченням прав депортованих народів та права на вільне пересування. Далі подано матеріяли про рух німців за еміграцію з СРСР — документи, листи, заяви тощо. У розділі «Німецька мова» подано методичні вказівки до вивчення рідної мови, а в розділі «Людина шукає людину» — деякі матеріяли щодо розшуку радянськими німцями їхніх родичів.

Наприкінці збірки вміщено розділ «Додатки», де наведено офіційні декрети, укази та постанови радянських органів стосовно німців. Хоча загальний тон матеріялів збірки — підкреслено лояльний супроти влади, деякі наведені там документи вражають своєю

трагічністю. Прикладом може бути заява подружжя Руппель; у цій родині двох родичів розстріляно, семеро загинули в ув'язненні, одна жінка наклала на себе руки після арешту чоловіка, одна дитина померла від голоду. Історія цієї родини в мініятурі віддзеркалює долю не лише радянських німців, а й, значною мірою, всього радянського суспільства 176).

А ось цитата з опублікованої в збірці заяви Якова Дамма :

« У нас, як відповіли делегації німців в уряді, нема території, отже, в Союзі для нас взагалі нічого нема. Ми не маємо не лише уряду, а навіть початкової школи, де наші діти могли б навчатися рідною мовою, видно, ми на це не заслуговуємо. Хоча з іншого боку, виходячи з висловлювань під час прийняття німецької делегації в уряді, німців визнають за працелюбних, таких, що сумлінно виконують свою роботу, на їхню долю припадає менша кількість правопорушень тощо.

Де ж логіка : на трудовому фронті ми добрі працівники, але щойно йдеться про наші національні права, зразу з'ясовується, що для німців таких не існує. Виникає питання : що ж далі ? Що чекає на нас, німців у Союзі, в майбутньому ? Висновок ясний : асиміляція. Але чому ? Хто й за яким правом позбавив нас усього, на що мають право всі народи світу ? І чому ми мусимо вмерти, змішавшись з іншими ? Чому ми гірші від інших ?

Якщо ціле питання полягає в території,

176) « Ре Партія », АС 1776, стор. 65-73.

то дозвольте всім, хто бажає, перейти до Німеччини».

Крім збірки «Ре Патрія», відомі ще коло двох десятків самвидавних документів радянських німців. Дуже цікавим є звернення сімох тисяч німців Прибалтики та понад трьох тисяч голів німецьких родин з Киргизії та Казахстану до американського Конгресу та до всіх громадян ЗСА. Ось цитата з цього документу:

«Доведені до розпачу, залишені без засобів до існування, багато з нас входять до державних будинків з демонстраціями протесту, і за це опиняються за тюремними ґратами...

Нам особливо важко спостерігати ці картини нещадних розправ з нашими друзями. Наше сумління не може примиритися з цим, але ми безсилі. Нам кажуть: «Сидіть тихо — і ви поїдете», але це брехня. Ми не маємо наміру мовчати далі й ми віримо, що жодна нова східна політика не заглушить голосу чесних людей, для яких вигоди від торгівлі з комуністами не можуть бути дорожчі від оборони жертв комунізму» 177).

Такий самий тон та дух характерний для багатьох документів німецького Самвидаву.

У більшості документів висловлено вимогу щодо виїзду до Німеччини. Однак, в збірці «Ре Патрія» вміщено й документ іншого змісту, датований січнем 1965 року. Це — заява делегації радянських німців (у документі слово «радянські» взято в лапки) щодо відновлення автономії «радянсько-німецького народу» (так в оригіналі), причому висунено вимоги щодо від-

177) АС 1865, 1974 р.

новлення Автономної республіки німців Поволжя в такому вигляді, як це було до 1941 р.

Очевидно, національна боротьба радянських німців розпочалася зі спроб відновити свою національну автономію. Лише переконавшись, що за сучасних умов у СРСР ця мета недосяжна, радянські німці почали боротьбу за еміграцію. Останнього часу не чути жодних вимог щодо відновлення німецької національної автономії в СРСР, вимога ж щодо дозволу емігрувати до Західної Німеччини звучить щораз наполегливіше. Як ми бачили, аналогічна еволюція сталася у вимогах радянських турків-месхів.

Серед матеріалів німецького Самвидаву є кілька документів, складених релігійними німцями-баптистами. Вони вимагають припинити переслідування віруючих, звільнити заарештованих та засуджених за віру й дозволити еміграцію з СРСР. Ось що пишуть, наприклад, німці-баптисти в заяві до керівників СРСР:

« За участь у богослужбових зборах на віруючих накладають непосильні штрафи, їх кидають до таборів, на виробництві та в школах відбувається дискримінація за віровизнання, невпинні обшуки з вилученням духовної літератури. Все це довело нас до крайньої розпуки з відчуттям, що для нас, хто вірує в живого Бога, в цій країні місця нема. Ця обставина примусила нас звернутися в квітні 1973 року письмово особисто до Вас, керівників СРСР, а також до секретаря ОН Курта Вальдгайма, канцлера ФРН Віллі Брандта та до Міжнародного Червоного Хреста з проханням надати нам виїзд до ФРН » 178).

178) АС 2010, 1974 р.

Описавши далі штучно створювані радянською владою труднощі на шляху до еміграції, включно з виснажливими допитами та погрозами, що вони їх зазнали, автори документу продовжують :

« Це говорить про те, що знову буде суд, розлука, сльози, діти залишаться сиротами; через це ми не можемо мовчати і звертаємося до всієї світової громадськості, до всіх християн світу, до всіх людей доброї волі : піднесіть свій голос на оборону нас та наших дітей. А також звертаємося до Вас, товариші Л.І. Брежнев, О.М. Косигін, М.В. Підгорний — припиніть репресії проти віруючих людей, відновіть їхні громадянські права й дайте свободу еміграції ».

Очевидно, в такому тексті звернення до радянських керівників зі словом « товариші » звучить досить несподівано, але це — загальноприйнята в СРСР форма звертання. Застосувавши її, автори документу підкреслили, що бажають залишатися лояльними супроти влади й вимагають лише додержання законности.

Безперечно, боротьба радянських німців відбувається за надзвичайно важких умов, як внаслідок недостатньої підтримки з боку світової громадськості, так і внаслідок деяких внутрішніх причин. Серед цих причин — надзвичайно мала кількість німецьких інтелігентів у СРСР, та й взагалі — грамотних людей, здатних бодай написати заяву до офіційних органів, не кажучи вже про юридично освічених. Протягом майже двадцятьох років після депортації, радянські німці (так само, як і інші депортовані народи) не мали жодної змоги одержувати будь-яку освіту, а їхню інтелігенцію майже доноги винищено. Досі прийняття представників цих народів на навчання до вищих

навчальних закладів надзвичайно обмежене. Це призвело до цілковито катастрофічного стану освіченості цих народів.

З іншого боку, уряд ФРН віддає перевагу дипломатичним переговорам і не заохочує громадської боротьби за права радянських німців, а це фактично погіршує їхнє становище й розв'язує радянським органам руки для репресій.

Радянські органи, як про це свідчать численні документи Самвидаву, намагаються придушити німецький національний рух, даючи дозвіл на виїзд найбільш рішучим німецьким активістам і запроторюючи до в'язниць та таборів інших. Дозвіл на виїзд одержують, як правило, ті з активістів, імена яких стали відомі за кордоном. Так, наприклад, одержали дозволи на виїзд автори збірки «Ре Патрія». Аналогічної тактики застосовують супроти дисидентів деяких інших націй, зокрема — до єврейських дисидентів. Саме через це автори самвидавних документів так часто звертаються до світової громадськості із закликами активно підтримати боротьбу за громадянські та національні права в СРСР, не покладаючись на політику тихої дипломатії.

У кожному разі, німецький національний рух в СРСР досяг помітних успіхів. Тисячі німців вже емігрували з СРСР, і еміграція триває, хоча влада й намагається її стримати. Як і у випадку з єврейською еміграцією, еміграція німців є «запобіжним кляпаном», відкриваючи який, влада запобігає внутрішньому вибухові. З іншого боку, придушуючи національні рухи, намагаються взагалі ліквідувати породжувані ними проблеми, включно з еміграцією.

Час покаже, чи вдасться радянському режимові цілком здійснити плян придушення німецького національного руху в СРСР. У багатьох самвидавних документах, як німецьких, так і інших, наполегливо підкреслюють, що політика зближення Заходу з СРСР, не

супроводжувана демократизацією радянського суспільства, ставить радянських дисидентів у вкрай небезпечне становище й полегшує радянському режимові боротьбу з будь-якою опозицією. Хоч би як ми ставилися до політики детанту, однастайність цієї думки, висловленої в сотнях самвидавних документів, заслуговує на увагу.

Рухи народів, що вимагають від радянського режиму надати їм право повернутися на свою національну територію, — свідчення поважного зростання внутрішніх суперечностей в СРСР. Тут привертає увагу один симптоматичний момент : у документах цих рухів явно відчутно найглибшу тривогу за майбутнє своїх народів у зв'язку з перспективами розвитку внутрішніх подій в СРСР. Особливо це властиве німецьким та єврейським документам. Відчуття, частково — інтуїтивне, частково — засноване на аналізі внутрішньополітичних перспектив, викликає бажання за будь-яку ціну покинути територію держави ще до того, як стануться поважні заворушення. Це відчуття, разом з пробудженням національної свідомости та нормальним людським прагненням свободи, не дає вщухнути рухам за еміграцію з СРСР.

Варто підкреслити один дещо парадоксальний факт : радянська пропаганда невпинно поширює тезу щодо расистської, мовляв, ізраїльської політики, яка не дозволяє повернутися до Ізраїлю так званим « палестинським біженцям ». Водночас в СРСР частково винищили, а частково депортували й позбавили людських прав сотні тисяч мусульман — кримських татар та месхів. Порівняння цих подій в СРСР та на Близькому Сході дозволяє зробити очевидні висновки щодо методів радянської політики на пропаганди.

Вивчаючи джерела, що висвітлюють нинішнє ста-

новище в СРСР, неможливо не визнати надзвичайної важливості численних і різноманітних документів єврейського Самвидаву. Не применшуючи значення Самвидавів інших народів, можна твердити, що єврейські документи особливо часто відкривають нам надзвичайно важливі й цікаві аспекти радянської дійсності. Завдяки цьому фактові присвячуємо окремий розділ єврейському національному рухові в СРСР.

Підсумовуючи виступи радянських народів, що вимагають повернення до своїх національних теренів, можна констатувати, що рухи цих народів створюють дуже складну проблему для режиму. Ледве чи можливо вирішити цю проблему без задоволення таких масових і рішучих вимог. Оскільки режим не вважає за потрібне задовільнити ці вимоги, проблеми й пов'язана з ними внутрішня напруженість набирають перманентного й небезпечного характеру.

Розділ 7

СУЧАСНИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В СРСР

З кожним роком віддаляється від нас у минуле подія, яка свого часу викликала неабияке піднесення серед невеликої частини радянського населення й здивування серед більшої його частини. Такою подією була поява людей, які не боялися відверто називати себе *сіоністами*. І раніше, хоча й досить рідко, в СРСР траплялися випадки, коли окремі особи або родини подавали прохання про дозвіл виїхати до Ізраїлю. Але ніхто з них не наважувався назвати себе сіоністом, а для обґрунтування свого бажання емігрувати до Ізраїлю завжди висували лише особисті чи родинні мотиви. Такі люди найчастіше одержували на своє прохання негативну відповідь. (Ми не кажемо про часи сталінізму, коли кожний, хто наважився б заявити про бажання емігрувати з СРСР, був би негайно заарештований).

Перші відомі нам заяви про виїзд до Ізраїлю, автори яких не приховували ідейних мотивів свого бажання жити в єврейській 179) державі, з'явилися 1966

179) На означення єврейського народу в українській мові існує слово «жид», «жидівський». Це слово походить від гебрейського кореня (по-гебрейски — «егуді») і не містить у

року. Таким чином, ці люди наважилися прилюдно назвати себе прихильниками ідеології, яку в СРСР завжди розглядали як буржуазну й ворожу комунізму. Значення цього факту надзвичайне. Слід врахувати, що учасники інших опозиційних рухів (ці рухи з'явилися, приблизно, того самого часу) ще довго (а в деяких випадках — і досі) маскували свою діяльність бажанням, мовляв, виправити лише деякі недоліки режиму за начебто цілковитої згоди з його головними цілями.

За таких умов поява людей, а далі — й цілого руху, який жодним чином не приховував своєї незгоди з радянською політикою та ідеологією, була явищем революційного значення.

За минулі роки єврейський національний рух в СРСР досягнув успіхів, про які раніше ніхто й не міг мріяти. До кінця 1976 р. з СРСР виїхало близько 130 тисяч євреїв (а з ними і деяка кількість неєвреїв, які маскувалися під євреїв або членів єврейських родин 180). У країні, де протягом кількох десятиріч виїзд за кордон був для пересічного громадянина недосяжною мрією, цей факт має надзвичайне психологічне значення.

З іншого боку, за ці роки неосіоністський рух в СРСР зазнав і деяких невдач. Не слід з цього дивуватися, оскільки цей рух, як і всі інші опозиційні рухи в СРСР, діє за умов таких тяжких і різнобічних переслідувань, що від кожного активного учасника руху

собі нічого образливого. Слова від того самого кореня існують майже в усіх європейських мовах. Але під впливом російської мови це слово на Україні останніх років набрало такого брутального, образливого значення, що його неможливо вимовити в культурному товаристві. Через це ми вважаємо за краще вживати слова «єврей».

180) З цього приводу в СРСР набув широкої популярності дотеп : «Єврейська дружина — не розкіш, а засіб для пересування» — пародія на відомий вислів «Авто — не розкіш, а засіб для пересування».

обставини вимагають щоденної мужности й готовости жертвувати власною безпекою й безпекою своєї родини.

Національний рух радянських євреїв займає дещо особливе становище серед опозиційних рухів у СРСР. Через цілу низку внутрішніх та міжнародних причин права та умови існування радянських євреїв привернули увагу світової громадськості й стали об'єктом своєрідного міжнароднього торгу.

Безперечно, проблеми радянського єврейства багатобічні. Внаслідок пов'язання з проблемами Близького Сходу та зі світовим єврейством, єврейське питання в СРСР стало частиною міжнародньої політичної ситуації. Керівники СРСР постаралися з цього скористатися. Якщо режим Гітлера не знайшов нічого розумнішого, як знищувати євреїв, то радянський режим зробив їх козиром у політичній грі, вимагаючи від своїх партнерів поступок взаміну на поліпшення становища євреїв або на дозвіл емігрувати їм до Ізраїлю.

З іншого боку, єврейський національний рух викликав всередині СРСР такий резонанс, збудив такі сили й так вплинув на внутрішнє становище, що за своїми масштабами й наслідками ледве чи поступається перед російським демократичним рухом.

Сіонізм як єврейський національно-визвольний рух і як політична концепція існував у Російській імперії з кінця 19-го сторіччя. У певному розумінні ця держава була батьківщиною сіонізму, бо Пінскер сформулював головні ідеї сіонізму на 14 років раніше від Герцля 181).

До революції 1917 року і ще деякий час після неї

181) Пінскер, Лев (1821-1891) — засновник сіонізму в Росії. 1882 року видав у Берліні німецькою мовою книгу під назвою «Автоемансипація. Заклик російського єврея до своїх співплемінників», у якій вперше висловив ідеї, що набули великої популярности в світі щойно після появи 1896 року книги Теодора Герцля (1860-1904) «Єврейська держава».

сіоністський рух на території Російської імперії був помітною політичною силою, хоча її ідеї та потенціал сильно втрачали від навали ідей так званого «пролетарського інтернаціоналізму». Ці ідеї, що їх пропагували не лише російські, а й єврейські соціал-демократи («бундівці» та інші), привели значну частину єврейських мас на бік більшовиків. Під час революції та Громадянської війни євреї були однією (але не єдиною) з опір, спираючись на які більшовики поширили свою владу в деяких районах імперії.

Саме тоді поширилася «теорія» (яку дехто висловлює донині), що євреї — *головне* поживне середовище, з якого виходить більшовизм. Такі твердження, безперечно, неправильні. Союз більшовизму з певною частиною єврейства був тимчасовим і нетривалим. Дальші події довели, що більшовизм — не лише не єврейський, а й різко антиєврейський рух.

Після встановлення радянської влади сіонізм у всіх радянських республіках було досить швидко придушено і практично він не існував аж до початку 60-х років, коли з'явився новий сіоністський рух в СРСР. Цей новий національно-визвольний рух єврейського народу відновився в Радянському Союзі за умов дуже сильного й організованого владою антисемітизму 182).

Початок офіційного антисемітизму в СРСР звичайно датують 1948-1949 роками. Одначе, вже в середині тридцятих років почав стрімко зменшуватися відсоток євреїв у вищому та середньому партійно-державному апараті. Отже, час початку обмежень прав євреїв слід відсунути на 12-15 років назад.

Після цілковито звірячої кампанії переслідування

182) Радянська преса з наївним виглядом заявляє, що в СРСР не може бути антисемітизму, бо союзники СРСР — араби — також семіти. Звичайно, під антисемітизмом завжди розуміли ненависть до євреїв, а не до всіх семітських народів. З огляду на це було б правильніше вживати термін «юдофобство», хоча за традицією частіше вживають термін «антисемітизм».

так званих « буржуазних космополітів » (цим терміном позначали, головно, євреїв), у серпні 1952 р. розстріляно всю верхівку цілком льояльної супроти режиму єврейської інтелігенції. (Величезну кількість людей, як льояльних супроти режиму, так і таких, які здавалися менш льояльними, знищили раніше, під час масових репресій наприкінці 30-х років, але тоді це не було спеціально антиєврейською кампанією).

Того ж таки 1952 року, як про це свідчать численні документи Самвидаву, на верхівці радянського керівництва підготовано плян масового переселення євреїв до віддалених районів імперії. Плян передбачав такі заходи, як організацію масових єврейських погромів для того, щоб пояснити переселення євреїв konieczністю захистити їх від неєвреїв. Смерть Сталіна врятувала радянське єврейство від здійснення цього пляну. Численність відомостей про цей плян, які можна зустріти в багатьох самвидавних джерелах, переконують у його реальности.

Початок нового піднесення сiоністського руху в СРСР збігся з Шестиденною арабсько-ізраїльською війною 1967 року, хоча перші радянські неосіоністи заявили про своє існування дещо раніше. Але було б помилкою вважати цю війну єдиною або головною причиною піднесення національної свідомости радянських євреїв. Практично ця свідомість ніколи не вмирала, бо офіційний (хоча й приховуваний) антисемітизм державного апарату разом з антисемітськими настроями серед частини неєврейського населення ніколи не дозволяли жодному євреєві забути, що він лише єврей, тобто — людина найнижчого гатунку в радянському суспільстві.

Коли за останніх років життя Сталіна радянська офіційна політика схилялася радше до ізоляції й наступного фізичного винищення євреїв, то після Сталіна ця політика наполегливо пропонує євреям асимілюватися. Офіційну політику асиміляції радянських євреїв

досить докладно висвітлено в багатьох документах єврейського Самвидаву. У документі під назвою « Про асиміляцію »¹⁸³), наприклад, перелічено чотири головні аспекти процесу асиміляції: асиміляція фізична — шляхом мішаних шлюбів, причому діти від таких шлюбів звичайно зараховують себе до неєвреїв; лінгвістична асиміляція — втрата національної мови; культурна асиміляція — зникнення єврейської культури та цілковитий перехід радянських євреїв до російської (у деяких випадках — до грузинської або якоїсь іншої) культури; нарешті — зникнення в СРСР єврейської релігії — процес, який зайшов уже дуже далеко і який є одним із вирішальних факторів асиміляції.

Проте, вимушена асиміляція у відверто ворожому середовищі — це доля, з якою може погодитися далеко не кожний.

Крім того, люди важко переносять ідеологічний та моральний вакуум, і це найбільше стосується інтелігенції. Саме такий вакуум створився в СРСР внаслідок банкрутства комуністичної ідеології в свідомості населення першої комуністичної держави. Серед євреїв інтелігенти становлять дуже великий відсоток, і саме вони найбільш відчують своє безправне становище разом із розумінням безпорадності та ідеологічного вакууму. За таких умов погляди євреїв звертаються до ідеї, яка обіцяє їм самоствердження та надію на майбутнє. Такою ідеєю став сіонізм, а піднесення внаслідок перемоги в Шестиденній війні лише захопило й прискорило процес звернення до сіонізму.

Сучасний неосіонізм в СРСР — рух, що має два головні аспекти: по-перше, ідейний рух за відновлення

¹⁸³) « Об ассимиляции » — стаття зі самвидавної російськомовної газети, яка, проте, мала назву на івриті — « Ігон алеф » (1970 р.) Див. збірку « Еврейский Самиздат », том 1, стор. 1-3. Видання Єрусалимського Університету, Єрусалим, 1974.

й збереження єврейської національної свідомости та свідомости свого нерозривного зв'язку з державою Ізраїль; по-друге, — практичний виїзд до Ізраїлю, що до нього частина євреїв вдається з ідейних міркувань, а інша частина — лише через бажання покинути СРСР.

Єврейський національний рух в СРСР охопив дуже велику частину радянських євреїв. Безперечно, на кожного єврея, який подав заяву про бажання виїхати до Ізраїлю, припадає кілька таких, які бажать виїхати, але не наважуються заявити про це, боячись переслідувань. Хоча можна навести лише дуже приблизні, орієнтовні цифри, але слід гадати (це підтверджують численні документи Самвидаву), що з СРСР виїхало б, щонайменше, мільйон євреїв, якби виїзд не було пов'язано з небезпекою переслідувань.

На чолі сіоністського руху в СРСР стоять досить численні активісти — особи, які активно висловлюють свої погляди й насамперед зазнають переслідувань. Проте, як і в більшості інших дисидентських рухів, серед сіоністів не існує будь-якої політичної організаційно зформованої групи, партії чи іншої організації. Як вже було зазначено, за умов СРСР кожен організаційно зформовану групу буде дуже швидко знищено каральними органами.

Активісти неосіоністського руху в СРСР розглядають свій сіонізм як ідейний напрямок, що його метою є культурне й фізичне збереження єврейського народу. Не вбачаючи можливостей для такого збереження в СРСР, радянські неосіоністи ставлять собі за головну мету виїзд якомога більшої кількості євреїв до Ізраїлю. Їхнім гаслом є слова великого єврейського закончителя Гілеля, що їх Пінскер поставив як епіграф до книги «Автоемансипація» :

Якщо не я за себе, — то хто ж тоді ?

І якщо не тепер, — то коли ж тоді ?

Єврейський Самвидав.
« Чому я сіоніст? »

Перепис населення 1970 року виявив 2 мільйони 150 тисяч євреїв у СРСР. Можна гадати, і це підтверджено в Самвидаві, що фактична кількість набагато більша — близько трьох мільйонів. Справа в тому, що багато євреїв з метою уникнути принизливого статусу в радянському суспільстві різними шляхами домагаються зміни запису в паспорті, де вказано національність 184).

Єврейський Самвидав, що почав більш-менш *регулярно* з'являтися приблизно, з 1968 року, нараховує нині багато сотень різноманітних документів. Дуже багато з них містять цікаву й глибоку аналізу як становища радянських євреїв, так і взагалі становища в СРСР. Документам єврейського Самвидаву властивий високий рівень у будь-якому сенсі — фактичному, публіцистичному, літературному, ба навіть науковому. Це пов'язане з високим рівнем освіти радянських євреїв, які досі ще є найосвіченішою нацією в СРСР, хоча останніх років, у зв'язку з обмеженням вступу євреїв до вищих навчальних закладів, становище змінюється на гірше для євреїв.

Безперечно, єврейський Самвидав — надзвичайно цінне й драматичне зібрання документів щодо радянської дійсності взагалі та щодо радянського єврейства — зокрема. Фактично, єдина тема єврейського Самвидаву — становище євреїв та боротьба за виїзд до Ізраїлю, але цю тему висвітлюють на такому широкому тлі, що це дає величезну кількість відомостей щодо становища в Радянському Союзі.

184) У СРСР паспорт не є документом, який дає право виїздити за кордон, а лише посвідченням особи та підставою для проживання в тій чи тій місцевості. Нечисленним радянським громадянам, яким дозволяють виїздити за кордон, видають спеціальний «закордонний паспорт».

Прагнучи пізнати себе, свій народ, його проблеми й завдання, автори єврейських самвидавних документів звертаються до єврейської та світової історії, до соціології, психології та філософії. Деякі аналізи, що вперше з'явилися в єврейському Самвидаві, надзвичайно глибокі й змістовні. Як на приклад, можна послатися на статтю професора Олександра Воронеля «Соціальні передумови національного пробудження євреїв» з першого числа самвидавного журналу «Євреї в СРСР», що його датовано жовтнем 1972 р. 185). До речі, в цій статті дано, зокрема, відомості щодо рівня освіти радянських євреїв та щодо проблем, які виникли в зв'язку з обмеженнями в наданні освіти євреям в СРСР.

Враховуючи, що кількість відомих на Заході документів єврейського Самвидаву набагато перевищує тисячу, неможливо навіть у загальних виразах переповісти зміст бодай найцікавіших із них. Одначе, можна виділити найчастіше повторювані мотиви, теми або найхарактерніший хід думок. Це може виглядати так:

1. Огляд останніх кількох десятиріч історії євреїв у царській Росії та в СРСР з одним, як правило, висновком: масове захоплення євреїв комунізмом та взагалі «лівими» ідеями — фатальна помилка, яка призвела до відмови від єврейської релігії та більшості національних традицій, до втрати рідної мови, до відриву від рідного ґрунту задля утопічних ідей «всесвітнього братерства». Щоправда, радянські євреї одержали взаміну масову освіту, але нині радянські чинники повільно, але невпинно закривають євреям шляхи до освіти. Крім того, ціна, заплачена за освіту, занадто висока. У некомуністичних країнах євреям

185) Див. Додаток 10, де з деякими скороченнями наведено цю статтю.

не треба було заради цього відмовлятися від своєї національної самобутності.

2. Аналіза взаємин між радянською владою та євреями. Як правило, ця аналіза примушує авторів самвидавних документів дійти такого висновку: становище євреїв у СРСР не лише безперспективне, а й вкрай небезпечне. Виїзд євреїв з СРСР, як підкреслено в цілій низці документів, — це шлях до врятування народу від фізичного винищення. Дуже багато авторів єврейського Самвидаву не сумніваються, що врешті-решт настане масова катастрофа радянського єврейства внаслідок катастрофічного розвитку подій в усьому Радянському Союзі. Вони доходять висновку щодо можливості такої катастрофи на підставі аналізу радянської дійсності, народних настроїв та характеру нинішнього режиму. Усе це обґрунтовують посиленнями на гіркий досвід кількох останніх десятиріч.

3. Аналіза процесу відродження єврейської національної свідомості та причин, що викликали цей процес. Тут самвидавні автори звичайно підкреслюють, що сіонізм молодшої та середньої генерацій радянських євреїв — природна реакція на очевидний крах ідеології їхніх батьків, які відмовилися від традиційного єврейства заради фальшивих ідеалів.

4. Значну кількість документів єврейського Самвидаву присвячено історії єврейського народу, єврейській релігії, сіонізмові, державі Ізраїль. На початку, наприкінці шістдесятих років, тексти з описом ізраїльського суспільства були цілковито апологетичні, але пізніше вони стали набагато критичніші. Очевидно, це сталося внаслідок докладнішого ознайомлення з ізраїльською дійсністю та політикою ізраїльського уряду стосовно нових репатріантів з СРСР. Однак, це анніскільки не впливає на сіоністські ідеали авторів: вони й далі залишаються віддані своєму народові та державі Ізраїль, хоча й критичніше ставляться до політики ізраїльського соціалістичного уряду.

5. Багато документів єврейського Самвидаву мають « юридичний » характер. Це — записи перебігу судових процесів проти євреїв, які бажають виїхати до Ізраїлю, тексти їхніх заяв та протестів до радянських або міжнародних органів, індивідуальні та колективні листи та петиції, заяви неєврейських діячів на оборону переслідуваних євреїв або на підтримку єврейського національного руху тощо.

6. Нарешті, в єврейському Самвидаві досить багато літературних творів: вірші, поеми, оповідання тощо. Розмножують самвидавним способом також твори деяких закордонних авторів, наприклад, книгу Леона Юріса « Вихід », підручники з івриту, книжки з єврейської історії, релігійні твори. Навіть Біблія, як в її єврейському, так і християнському варіанті, стала в СРСР самвидавним документом. Мабуть, важко знайти переконливіший доказ життєздатности деяких засад нашої цивілізації.

Цікаво, що єврейський Самвидав, написаний поросійськи і часто — найдосконалішою російською мовою, зберігає, попри це, деякий єврейський колорит, іноді ледь помітний, іноді — цілком явний. Це й сумний гумор, прихований чи відвертий сарказм, іноді — підкреслено єврейські мовні звороти, схильність до деякої парадоксальности думки й вислову. Але найвластивіша, мабуть, риса — незнищенний нахил до критичної аналізи й самоаналізи.

З іншого боку, в багатьох документах можна зустріти надзвичайну наполегливість, вимогливість і навіть таку рішучість, яка за радянських умов загрожує авторові неабиякими неприємностями.

Як на приклад дуже відважного за тих умов звернення до влади, можна послатися на заяву москвича Давида Драбкіна радянському « президентові » Підгорному. Слід врахувати, що заяву датовано квітнем 1969 року, коли сучасний єврейський рух в СРСР переживав ще перший невпевнений час свого існу-

вання, й навіть подати заяву про бажання виїхати до Ізраїлю вважалося за ознаку надзвичайного героїзму. Давид Дабкін раніше від інших у досить безкомпромісній формі схарактеризував той своєрідний, прихований стан протистояння, що склався у взаєминах між режимом та єврейським населенням. Позиція автора заяви та висловлені ним настрої досить типові. Ось текст цієї заяви з деякими скороченнями :

« 17 грудня 1968 року я звернувся до ОВІР МВД м. Москви із заявою, в якій просив дозволити мені та моїй родині (дружина та дочка віком 12 років) виїхати до Ізраїлю до родичів.

15 квітня 1969 року я одержав листівку, в якій стояла... фраза « Просимо подзвонити до ОВІРу... » Та, що відповіла по телефону, ще раз запитала мою адресу й повідомила, що нам з дружиною відмовлено у виїзді. У відповідь на висловлене мною незадоволення та, що розмовляла зі мною, додала, що « вас, євреїв, забагато, ми вас не випустимо, ми вас тут прикінчимо ».

Та, що зі мною говорила, є, мабуть, Архиповою Катериною Павлівною — офіцером МВД СРСР...

Я не можу знати, якою мірою погроза прикінчити євреїв у СРСР відповідає під сучасну пору дійсності, але цю погрозу висловлено в підрозділі МВД СРСР, і це примушує поставитися до неї з цілковитою поважністю, оскільки дії офіцера на службі є (або можуть бути) продовженням політики уряду.

Отже, мене з дружиною та дитиною насильно затримують в СРСР і погрожують знищити. За цих умов я не можу жодного дня далі вважати себе за громадянина СРСР.

Цим заявляю, що вважаю себе за громадянина єврейської держави Ізраїль.

Прошу якнайшвидше юридично оформити позбавлення мене радянського громадянства, перебувати в якому нині не є для мене можливе.

З почуттям відрази до расизму. — Підпис ». (Підкреслення в оригіналі). 186).

Листа Д. Дрбакіна опублікували за кордоном (зокрема, в газеті « Таймс »), і цей лист став одним із перших документів, що привернув увагу світової громадськості до сучасного єврейського руху в СРСР.

Для порівняння можна навести один із *найновіших* відкритих листів радянських євреїв, у якому рішучість висловів досягає, як здається, ще небувалого рівня. Цього відкритого листа, підписаного тридцять одним радянських євреїв, написано з приводу смерті полковника Єфима Давидовича — кавалера вісімнадцятьох радянських військових орденів та медалей, єврейського активіста, який протягом багатьох років домагався дозволу на виїзд до Ізраїлю, але незмінно одержував відмови від радянських чинників. Його смерть, імовірно, прискорено внаслідок постійних переслідувань та цькування, організованих проти нього радянськими офіційними органами та пресою.

Ось частина з « Відкритого листа євреїв СРСР з приводу передчасної смерті полковника Єфима Давидовича » :

« Те, чого не спромоглася зробити куля гітлерівців, холоднокрівно вчинили кати з КГБ. Так відплатили вони за кров, пролиту Давидовичем у боях за Росію, Україну, Біло-

186) Див. збірку « Еврейский Самиздат », видання Єрусалимського Університету, 1974, том 2, стор. 18.

русію... За те, що він, єврей, хотів поїхати туди, де побудовано єврейську державу, де його дочки та онуки, де близьким та рідним не довелося б зазнавати нахабного й підступного знуцання з боку можновладних антисемітів.

Убивство вчинено без побиття, без голок, що їх встромляють під нігті, без карцерів та іншого приладдя сталінської доби.

Сучасні нащадки Берії та Єжова 187) вміють вбивати, не залишаючи явних слідів злочину. Вони вбивають людей диявольськими методами, за добре розробленою системою психологічного терору, погрозами та шантажем. Вони руйнують здоров'я людини, завдають смертельних ран серцю, нервовій системі, загальній життєстійкості, і люди начебто самі викидаються з вікон, гинуть від інфарктів чи інших смертельних хвороб, що швидко розвиваються. Таке саме сталося з Давидовичем...

Кати знають, що роблять... » 188).

Важко, далекі, знайти в неєврейській самвидавній літературі документ, в якому застосовано таких різних виразів стосовно *нинішнього* радянського керівництва, включно зі словом «кати». І хоча в СРСР у багатьох випадках людей жорстоко карали й за багато стриманіші виступи, єврейським активістам їхня надзвичайна різкість, хоч і не завжди, а часто минає безкарно. Той факт, що це стало можливо —

187) Берія, Єжов — найбільш одіозні з колишніх керівників КГБ — Комітету Державної Безпеки (Комитет Государственной Безопасности).

188) Оpubліковано в тель-авівській російськомовній газеті «Наша страна», число 1493, 28 квітня 1976 р.

ще одна перемога єврейського руху та доказ того, що вибрана ним тактика досить ефективна.

Лист з приводу смерті полковника Давидовича закінчено такими, також дуже характерними, словами :

« Героя-мученика забито жорстоко й безглуздо. Ті, що люблять називати себе « обронцями прав людини », « прихильниками міжнароднього відпруження » « борцями за мир і справедливість », вбираються в тогу миротворців — це такі самі вбивці, лицеміри й демагоги.

Прекраснодушні панове на Заході ! Ось воно — ваше « відпруження » в дії ! Ось дух Гельсінки ! Хто буде їхньою наступною жертвою ? Якщо сьогодні не зупинити катів, то завтра багатьом і багатьом не уникнути їхніх рук.

Вічна пам'ять героєві-мученикові Єфимові Давидовичу ! »

Як бачимо, в листі міститься досить різкий виступ проти політики детанту. Виходячи за рамку чисто національних проблем, можна зазначити, що аналогічні, хоча й не завжди такі різкі, виступи можна зустріти в самвидавних документах майже всіх опозиційних рухів у СРСР. Як правило, ці виступи спрямовано не проти *принципів* детанту, а проти *тієї форми*, в якій це здійснюють тепер. Автори самвидавних документів вважають, що детант перетворено на невпинну низку поступок з боку Заходу і в такій формі він служить виключно цілям радянської політики.

Два документи, частини з яких наведено, — це зразки найрішучіших заяв. Значення їх полягає в тому, що розбираючи всеохопну « змову мовчання », вони створюють поважний тиск на офіційні органи

режиму. З іншого боку, такі виступи сприяють ерозії тієї загальної гіпнози страху, що під її впливом перебуває радянське населення ще з часів сталінського масового терору.

Ці приклади вказують на значення самвидавних публікацій, які стали *засобом боротьби*, а також, певною мірою, *засобом організації*. Це слушно стосовно до всіх опозиційних рухів у СРСР, але особливо це стосується саме єврейського руху, бо йому властиві гостра цілеспрямованість, масовість і рішучість.

З іншого боку, єврейський Самвидав дуже багато зробив для пробудження й зміцнення єврейської національної свідомості й масового прагнення до Ізраїлю. Характерно, що дуже багато документів містять у тій чи тій формі відповідь на запитання «Чому я відчуваю себе євреєм?», «Чому я сіоніст?», «Чому я хочу жити в Ізраїлі?» або просто «Хто я?».

Очевидно, *конечність самоусвідомлення й самоствердження* стала для радянських євреїв, такою *нагальною*, що саме це насамперед виливається на папір. Але у кожному такому випадку негайно виявляється *неминуча й нерозривна пов'язаність єврейського питання* зі загальними політичними та соціальними проблемами імперії. У дуже типових для єврейського Самвидаву виразах висловив це один із перших засуджених радянським судом активістів неосіоністського руху в СРСР киянин Борис Кочубієвський. У самвидавній статті «Чому я сіоніст?» він писав 1968 року:

«У нашій свідомості сьогодні не може бути місця споконвічному єврейському *всеперпінню*. Мовчання *рівнозначне загибелі*. Адже *терпіння породило Гітлера та подібних до нього*. Якщо сьогодні ми мовчатимемо — завтра буде запізно.

Про те, що антисемітизм, насаджуваний згори, розквітає, що є ще уряди, які прагнуть перекласти провину за свої помилки та прорахунки на євреїв і знову, як протягом багатьох сторіч, зробити з нас «козлів відпущення», про це всьому світові заявив Гомулка 189).

Антисемітизм не загинув разом з третім райхом, йому не досить шести мільйонів знищених єврейських життів. Він ще чекає на свій час! Змінилася лише назва. Антисемітизм пристосувався до нових часів. Цей нео-антисемітизм — антисіонізм. Зміна вівіски не змінила суті.

Знову з'явилися такі, що бажають збудити темні інстинкти найвідсталішої частини росіян, поляків, українців».

Б. Кочубієвській так закінчив свою статтю :

« Ми — не отара баранів. Щораз більше євреїв розуміють, що нескінченне терпіння й мовчанка — прямий шлях до Освенциму. Ось чому влада Радянського Союзу оголошує сіонізові анатему.

Ось чому я сіоніст » 190).

Досліджуючи процес самоусвідомлення й самоствердження радянського єврейства, самвидавні твори часто доходять висновку, що саме антисемітизм влади в поєднанні з антисемітизмом частини неєврейського населення вперше вказують цілковито готовій асимі-

189) Йдеться про антиєврейську кампанію, влаштовану в Польщі 1968 року за ініціативою керівника польської компартії Гомулки.

190) Борис Кочубієвський, « Чому я сионіст ? », АС 334, 1968 р.

люватися єврейській дитині на її походження. Таким чином радянський єврей з дитинства починає знайомитися з соціальним кліматом цієї держави. Саме таким шляхом до душі радянського єврея потрапляють перші крихти національної свідомости в її конкретнішій формі. Цю форму називають сіонізмом, але автори єврейського Самвидаву доводять, що це — лише бажання скинути з себе кайдани пригнічення й національного приниження.

Чудово висловив це відомий кінорежисер Михайло Калик в його самвидавному зверненні « До російської інтелігенції » .

« Хлопчика звали Мойсей. Він цього не знав, бо всі називали його Міша. Хлопчик пішов до школи й там вперше дізнався від учителя про своє справжнє ім'я. Він не хотів вірити. А коли повірив — заплакав. Це ім'я асоціювалося в нього з чимось образливим : Мосейка, Моська...

Він не знав, що Мойсей — ім'я найвеличнішого з людей, ім'я людини, яка дала світові Кодекс Моралі.

Склалося так, що у великій і багатонаціональній країні протягом останніх десятиріч не знайшлося місця для єврейської культури » 191).

Далі Калик змальовує свої поневіряння внаслідок скромних спроб використати в творчості бодай щось із творчої спадщини свого народу. Після того, як відкинули його сценарій про польського гуманіста Януша Корчака, бо ця тема має стосунок до євреїв,

191) Михайло Калик, « К русской интеллигенции ». Збірка документів « Национальный вопрос в СССР, видавництво « Сучасність », 1975, стор. 356, а також АС 1014, 1971 р.

Калик дійшов висновку щодо неможливості здійснити в СРСР свої творчі пляни. Він зробив єдиний за такого становища вибір (з того ж таки документу) :

« Єдиний вибір для себе, як для мистця я бачу в єднанні з моїм народом, який за доби національної катастрофи, на межі цілковитого зникнення знайшов сили відродити себе в своїй державі.

Це держава мого народу, відтворена після тисячоліть мук та блукань, і тут я бачу для себе місце ».

Як бачимо, Михайло Калик, який посідав, за радянськими нормами, чудове суспільне становище, не зміг витримати морального конфлікту з радянським суспільством. Подібно до Б. Кочубієвського, він міг би заявити « Ось чому я сіоніст ! »

У кожному разі, радянським євреям властивий стан, що його докладно проаналізував самвидавний автор у статті « Хто я ? ». Ось одне з влучних визначень з цього документу :

« Радянський єврей перебуває в досить своєрідному становищі. Він є водночас і об'єктом процесу виштовхування із середовища, і суб'єктом, який ототожнює себе з цим середовищем і намагається з його (середовища — І.К.) позицій раціоналістично аналізувати цей процес ». (Підкреслення в оригіналі) 192).

Цей процес « виштовхування » в багатьох випадках призводить до таких драматичних душевних зой-

192) Е. Любов, « Кто я ? », збірка « Еврейский Самиздат », видання Єрусалимського Університету, 1975, том 7, стор. 156.

ків, яким був, наприклад, відкритий лист російського письменника, єврея Григорія Свирського. Ось характерний уривок з цього листа :

« Час уже перестати жити з відчуттям хлопчика в автобусній товчії. Ніс хлопчика — на рівні ліктів. Хто б не посунув ліктем, скривавить йому носа...

Я не бажаю бути ані найвищим серед рівних, ані найнижчим серед рівних.

Я бажаю бути рівним.

І досить мені літературних чорносотенців з їхніми відвертими книжками або висловлюваннями...

Досить мені й п'яних трамвайних хуліганів з прислів'ям : « Гітлер вас не дорізав ! » та « Забирайся до свого Ізраїлю ! »

Нехай вони не становлять навіть і дуже незначної долі народу, можна навіть сказати, що вони нетипові. Людині не легше, коли їй в обличчя плює нетиповий. Плювок зате типовий » 193).

Далі Г. Свирський порівнює становище радянського єврейства зі становищем собаки, описаного в одному з творів клясика єврейської літератури Шолом-Алейхема. Собаку затискають дверима, щоб не міг втекти, й б'ють ногами. Саме таку ситуацію, на думку Г. Свирського, створила влада в СРСР для євреїв, позбавивши їх людських прав і водночас перешкоджаючи їм виїхати до Ізраїлю. Свирський зі сарказмом підсумовує : « Який високий гуманізм ! Природно, як і кожне інше діяння, він має ім'я, по-батькові та прізвище. Про це подбає час ».

193) Григорій Свирський, « Чому ? », АС 1082, 1971 р.

Як бачимо, в останніх словах Г. Свирський нама-
гається передбачити майбутній вирок історії.

Передбачення й попередження, але цього разу ад-
ресоване не владі, а самим євреям, міститься в дуже
популярному в СРСР вірші російського самвидавного
та магнетвидавного поета О. Галича, єврея за похо-
дженням. Висловлена в цьому вірші думка настільки
типова для настроїв у численних єврейських колах у
СРСР, що цей вірш варто тут навести, попри можливу
недосконалість перекладу:

Ой, не шийте ви, євреї, лівреї,
Не бувають вам в камергерах, євреї,
Не скигліть ви і дарма не волайте,
Не сидіти вам в Синоді та в Сенаті.

А сидіти в Соловках та в Бутирках 194),
І ходити без шнурків на патинках 195),
Й не робити по суботах « лехаїм »,
А на допит шкандибати з вертухаєм 196).

Це все правда, це все правда, це все правда,
Це було, і я боюсь, що буде завтра.
Доля грізна, й не втекти вам від неї,
Тож не шийте ви лівреї, євреї 197).

Отже, О. Галич висловлює думку, що за радянсь-
ких умов нема й не буде для євреїв гідного місця в
суспільному житті, але існує загроза страшних пере-
слідувань.

194) Соловки, Бутирки — відомі місця ув'язнення в СРСР.

195) у СРСР у місцях ув'язнення в'язням забороняють
мати шнурки чи поворозки на взутті.

196) Вертухай — на в'язничному жаргоні — охоронець
у тюрмі.

197) Переклад з одного з варіантів цього вірша, що має
назву « Попередження ». Збірка віршів Олександра Галича
« Поколение обреченных », видавництво « Посев », 1972, стор. 54.

Такими думками та настроями просякнено ту частину радянського єврейського Самвидаву, яку можна назвати аналітичною, тобто, такою, що аналізує становище євреїв у СРСР, їхні проблеми, психологію, історію та можливе майбутнє. Ці документи досить вичерпно висвітлюють не лише становище євреїв та причини, що привели до відродження сіонізму в СРСР, а й багато рис політичної ситуації в державі.

Методи діяльності й боротьби.

Самвидав — це лише одна (хоча, можливо, й найважливіша) форма діяльності національно-визвольного руху радянських євреїв. Оскільки вся діяльність руху відбувається за умов невинних репресій, вона набирає форми безперервної й напруженої боротьби. Таким чином, поняття «діяльність» та «боротьба» стають у цьому випадку синонімами. Але треба підкреслити, що застосовують виключно таких методів боротьби, які на підставі радянського та міжнародного права є цілковито законні. Нещастя полягає в тому, що влада в СРСР не поважає власних законів, вважаючи винним кожного, хто їй не подобається.

Активісти єврейського руху використовують найрізноманітніших методів боротьби, а багато методів вперше застосували саме євреї, а вже потім ці методи наслідували представники інших рухів. У практиці єврейського руху широко застосовують весь арсенал відомих методів: листи, петиції, демонстрації, групові та одиночні голодні страйки, групові походи до офіційних установ, масові церемонії в дні національних свят, передання документів до закордонної преси, відмова від радянського громадянства, організація гуртків для вивчення єврейської мови — івриту, історії єврейського народу тощо. Звичайно, використовують усіх форм Самвидаву та Магнетвидаву.

Єдиною формою боротьби, яку з погляду радянського права можна вважати за незаконну, є застосовувана іноді відмова служити в Радянській Армії. Але з погляду міжнародного права відмова єврея служити в армії, де антисемітизм є повсякденним явищем¹⁹⁸), ледве чи є незаконною.

Цілковито новим явищем є організація наукових семінарів для вчених, яких звільнено з праці за бажання виїхати до Ізраїлю. На ці семінари іноді запрошують і закордонних вчених, але, як правило, цим вченим не вдається одержати візи на в'їзд до СРСР.

Мабуть, західньому читачеві видасться дивним, що вивчення мови або науковий семінар можуть бути методом боротьби, а не лише освітньою чи науковою діяльністю. Характеристика, що її Олександр Солженіцин дав умовам у радянському суспільстві, роз'яснює справу. В інтерв'ю агентству «Асошіейтед Прес» та газеті «Монд» 23-го серпня 1973 р. він сказав :

«Наша країна подібна до густої глейкої речовини : навіть малі рухи зробити тут неймовірно важко, зате ці рухи тягнуть за собою все оточення. Демократичний Захід подібний до розрідженого газу або майже пустоти : легко можна вимахувати руками, стрибати, бігати, перекидатися, — але це ні на кого не впливає, всі інші хаотично роблять те саме »¹⁹⁹).

198) Свідчення багатьох радянських громадян, як у Самвидаві, так і поза ним, доводять, що в Радянській Армії національна дискримінація особливо сильна.

199) Оpubліковано також російською мовою в додатку до книги О. Солженіцина «Бодался теленок с дубом», видавництво ІМКА-Пресс, Париж, 1975, стор. 593.

Саме завдяки такій «глейкості оточення» — став нові, що є наслідком всеохопного психологічного та фізичного терору, — буд-яка не контрольована владою діяльність, навіть якщо це групове вивчення іноземної мови або науковий семінар, перетворюється на акцію політичного значення. Влада вважає кожен таку діяльність за небезпечну для збереження її позицій, бо таким чином створюється прецедент поведінки, не підвладної терористичному тиску з боку режиму.

Стосовно до активістів єврейського руху режим вдається до рутинної тактики: найзухваліших намагаються під різними приводами ув'язнити, іншим дозволяють виїхати. Як протидію цій тактиці єврейські активісти, як і активісти інших рухів, застосовують контртактику: намагаються домогтися такого розголосу за кордоном, який зробив би їхній арешт незручним для влади через неминучі протести світової громадськості. У багатьох випадках такий метод оборони виявився досить ефективним. Хоча до Ізраїлю виїхало вже кілька «генерацій» активістів, замість них завжди з'являються нові.

Єврейський рух у СРСР висунув велику кількість видатних імен, відомих своїм внеском в розвиток руху, в створення й поширення Самвидаву тощо. Деякі з цих осіб перебувають в ув'язненні, деякі виїхали до Ізраїлю, інші ще перебувають в СРСР «на волі», але часто — в постійному чеканні на арешт. Невпинно з'являються нові й нові імена.

Попри це, єврейський рух не висунув таких видатних і загально визнаних лідерів, як А. Сахаров — у російському демократичному русі, В. Мороз — в українському або М. Джемілев — у кримськотатарському. Єврейському рухові порівняно менше властивий той індивідуалістичний дух, який народжує жертвоних героїв. Але зате єврейський рух користується тією підтримкою з боку більшості або, принаймні, значної частини свого народу, якої так бракує російському

демократичному рухові. Можна твердити, що лише кримські татари за масовістю та одностайністю свого руху перевершили євреїв. Але кримські татари — дуже невеликий народ, закинений до віддалених районів імперії, євреї ж живуть по найбільших містах. Саме через це їхній рух викликає найбільший резонанс і суттєво впливає на внутрішньополітичне становище.

Коли йдеться про вплив на внутрішньополітичне становище, треба мати на увазі, що активісти єврейського руху завжди підкреслюють: ми не втручаємося до радянської політики, наша єдина мета — виїзд до Ізраїлю. Але, як вже було зазначено, всі опозиційні рухи, включно з єврейським, неминуче впливають на внутрішню ситуацію в імперії, сприяючи повільному, але неухильному процесові духовного розкріпачення й політичного прозріння мільйонів людей.

Одним з постійних методів боротьби є кампанії проти несправедливого судового переслідування. Таку боротьбу провадять активісти всіх опозиційних рухів у СРСР, але кампанії, проваджені євреями, мабуть, найактивніші. Підтримувані єврейськими та неєврейськими громадськими діячами за кордоном, ці кампанії часто дають позитивні наслідки. Так, наприклад, вдалося домогтися скасування смертних вироків після так званого «першого ленінградського процесу», достроково звільнити з ув'язнення відому активістку Сільву Залмансон, вінницького лікаря Михайла Штерна.

У документах протесту тон, як правило, дуже наполегливий, іноді навіть патетичний. Ось, наприклад, цитата із заяви на оборону засудженого єврея з міста Свердловська Валерія Кукуя, надісланої до газети «Известия» п'ятьма його товаришами з того самого міста:

«Хвиля антиєврейських судових процесів,

що прокотилася протягом останнього півріччя Радянським Союзом, не може залякати народ, що пройшов крізь століття переслідувань і відвертого геноциду, який зберіг великі моральні й духовні ідеали своїх предків та віру в національне відродження на своїй історичній батьківщині. Наше бажання жити й працювати в Ізраїлі є святе й непорушне. І ніколи беззаконня й репресії, хоч би які суворі вони були, не зламують нас, тих, які вважають себе за громадян єврейської держави.

Ми не ставимо жодних запитань і не чекаємо відповіді на них. Ми вимагаємо звільнити нашого незаконно засудженого товариша Валерія Кукуя. Ми вимагаємо припинити всі переслідування євреїв... які бажають виїхати на батьківщину, до Ізраїлю. Ми вимагаємо гарантувати нам здійснення законних національних прав і насамперед — права на національне самовизначення.

Сьогодні, через тридцять п'ять сторіч після початку Виходу, ми знову повторюємо слова, які стали трагічною суттю й вічним символом нашої історії: «Відпусти нарід мій» 200).

Тут наведено одну з найхарактерніших цитат, але подібні тексти можна було б цитувати без кінця. Надзвичайна однотайність або подібність цих текстів, які походять з різних кінців величезної імперії, свідчить про згуртованість, яка існує в єврейському русі, як також і про добрий зв'язок між активістами цього руху.

200) Збірка «Єврейский Самиздат», видання Єрусалимського університету, 1974, том 3, стор. 109-110.

Хоча серед активістів єврейського руху існують розбіжності з деяких питань, у практиці повсякденної діяльності їм вдалося домогтися дивовижної узгодженості. Коли йдеться про рух, що охоплює тисячі людей на величезній території, цей факт можна вважати за надзвичайний, особливо якщо врахувати, що рух не має жодної формальної організації чи дисципліни.

За умов, коли єдиною гарантією особистої безпеки кожної людини та передумовою успіху будь-якого політичного виступу, не інспірованого владою, є реакція з боку закордонної громадськості, передання інформації за кордон та підтримка з боку світової громадськості набирає першорядного значення. Припинення такої підтримки внаслідок будь-яких причин (наприклад, внаслідок політики детанту) означало б розв'язування всередині імперії терору таких масштабів, який зробив би неможливим будь-який опозиційний рух.

Єврейський рух в СРСР здобув широку підтримку з боку різних кіл закордонної громадськості. Насамперед, це сталося завдяки зусиллям світового єврейства, і саме ця підтримка зробила єврейський рух порівняно успішним. Якщо з СРСР змогли виїхати понад 130 тисяч євреїв (на кінець 1976 року), то це — успіх, що про нього десять років тому можна було хіба що мріяти. Але єврейські активісти (як і активісти багатьох інших рухів) вперто продовжують закликати громадську думку демократичного світу посилити підтримку євреїв у СРСР. Ось, наприклад, цитата зі звернення до єврейських громад світу, до всіх організацій та осіб, які обороняють права євреїв у СРСР:

« Ми хочемо довести до свідомості всіх, кому не байдужа наша боротьба за виїзд, що майбутнє багатьох євреїв у СРСР залежить

від вашого почуття солідарности, від вашої рішучости й відповідальности за наші долі. Від вас залежить, чи будуть і в майбутньому стосовно нас безкарно потоптувати закони, чи кожний, хто чинить сваволю супроти євреїв, щохвилини відчуватиме, що ведеться рахунок його злочинів. Лише рішуча відсіч у всьому примусить кожного усвідомити, що жодна незаконна дія не минеться безкарно, що доведеться відповідати за страждання кожного єврейського в'язня, за кожен пролиту сльозу матерів, дружин та дітей.

ПАМ'ЯТАЙТЕ, що від вас залежить, чи підніметься знову завіса чергового акту трагедії єврейського народу!

Пам'ятайте!

ПАМ'ЯТАЙТЕ

ПАМ'ЯТАЙТЕ!» (Усі вирізнення слів — в оригіналі) 201).

Методи діяльності активістів єврейського руху в СРСР постійно вдосконалюються. Дуже цікавою формою діяльності є піврічні звіти під назвою «Виїзд євреїв з СРСР та еміграційна політика радянської влади». Чудово аргументовані, ці звіти змальовують драматичну картину протистояння режиму та єврейського національного руху. Велика кількість докладних відомостей зі всіх кінців держави, що містяться в цих звітах — це один доказ наявности налагодженого зв'язку між активістами.

Починаючи з 1974 року, відбувається поступове зменшення кількості євреїв-емігрантів з СРСР. Радянські чинники пояснюють це зменшенням числа тих, що бажають емігрувати. Автори звіту за друге півріччя 1975 року пояснюють це цілком інакше, наводячи

201) Повний текст звернення — див. Додаток 11.

численні докази на обґрунтування своєї тези. Ось уривок з цього звіту :

« Стрімке збільшення кількості немотивованих відмов, влаштовані в багатьох містах країни судові процеси над євреями, які бажають емігрувати, широка пропагандна кампанія в пресі з численними погрозами на адресу євреїв-активістів, переслідування навіть найскромніших започаткувань, спрямованих до відродження національної єврейської самосвідомості, використання кожної можливості одержувати матеріальну допомогу від родичів та друзів з-за кордону для тих євреїв, які залишилися без засобів до існування через своє бажання емігрувати — ось що характерно для обговорюваного періоду. Ми впевнені, що без урахування всього цього неможливо правильно зрозуміти причини такого стрімкого зменшення еміграції з СР СР » 202).

Отже, автори звіту — московські активісти — твердять, що причиною зменшення еміграції є посилення переслідувань, а не зменшення кількості тих, які бажають виїхати.

Хоч би як розвивався далі єврейський національний рух в СРСР, досягнені ним досі успіхи дозволяють твердити : цей рух протягом кількох років був і залишається нині важливим фактором внутрішньо-політичного становища в Радянському Союзі. Понад те, він спромігся стати фактором міжнародного значення.

202) Див. тель-авівську газету « Наша страна », 20 квітня 1976 р.

Єврейський національний рух та неєврейська громадськість у СРСР.

Єврейський Самвидав приділяє досить мало місця проблемам не-євреїв. Національні проблеми СРСР цікавлять його лише в зв'язку з єврейською проблемою. Якщо й згадують про інші народи, то лише для того, щоб порівняти їхнє становище за становищем євреїв або підкреслити спільність інтересів або доль. У єврейському Самвидаві багато разів стверджують, що любов євреїв до свого народу та до своєї національної держави жодним чином не суперечить їхній повазі до інших народів, а єврейський патріотизм цілком аналогічний патріотизмові інших націй. Такі заяви мають значення в зв'язку з постійними твердженнями радянської пропаганди про те, що сіонізм — ворог усіх народів, а єврейський патріотизм та національна свідомість — явища мало не злочинні.

Заслуговує на увагу питання щодо ставлення єврейського національного руху до інших опозиційних рухів. Тут, судячи з матеріалів Самвидаву, існують дві протилежні тенденції, яким, щоправда, вдається мирно співіснувати, не порушуючи єдності всього руху.

Перша тенденція — політика «блискої ізоляції». Вважаючи, що участь у внутрішньополітичній боротьбі в імперії завжди завдавала лише шкоди євреям, і будучи впевнені, що слід зосередитися на головному завданні — виїзді до Ізраїлю, прихильники ізоляції виступають проти участі євреїв у будь-яких неєврейських рухах чи акціях. При цьому висувають ще й той аргумент, що співпраця з неєврейськими опозиціонерами збільшує можливість переслідувань з боку влади.

На відміну від цього, існує й протилежна думка: боротьба за права єврейського народу невіддільна від боротьби за загальну лібералізацію політичної систе-

ми і через це співпраця з різними рухами інакодумців можлива й бажана. Обидві ці думки віддзеркалено в Самвидаві, але в практиці, очевидно, кожний має право вільно обирати — співпрацювати чи не співпрацювати з дисидентами нееврейських рухів.

Щодо ставлення нееврейського населення до єврейського національного руху, то це ставлення також має розмаїті варіанти.

Дійсність в СРСР така, що від кожного єврейського активіста і навіть від кожної особи, що подає прохання про дозвіл виїхати до Ізраїлю, обставини вимагають неабиякої мужності. Історія сучасного єврейського руху в СРСР дає багато прикладів такої мужності. Але значна частина нееврейського населення сприйняла прояви мужності з боку євреїв з почуттям безмежного здивування. Справа в тому, що стереотип єврея, який існує в свідомості значної частини населення (включно з багатьма тими, які щиро вважають себе за друзів євреїв), невіддільний від поняття про боягузство та певне духовне убозство, хоча історія, включно з історією найновішого часу, не дає жодних підстав для такої думки.

Той факт, що поведінка радянських євреїв, так само, як і перемоги Ізраїля у війнах, жодним чином не відповідають цьому стереотипові, несподівано дійшов до свідомости багатьох неевреїв. Це сталося після Шестиденної війни 1967 року і викликало майже шок. Далі з'явилася реакція: деяка частина населення почала виявляти повагу до єврейського народу, інша ж частина дійшла « висновку », що така поведінка євреїв лише свідчить про їхню шкідливість. Такий « висновок » активно підтримують радянські таємні органи за допомогою їхньої мережі дезінформації, ширення чуток та нацьковування. Отже, події останніх десятих років призвели до певної поляризації громадської думки в СРСР у ставленні до єврейського народу.

Олександр Солженіцин у книзі « Буцалося теля

з дубом» зазначив, що євреї, які виїждять до Ізраїлю, «чужі цій країні» (тобто, Росії). Ця думка водночас і правильна, і неправильна. Справді, Росія (а потім Радянський Союз), зробивши життя євреїв майже нестерпним, відштовхнула їх і викликала відчуження. Але з іншого боку, євреї, які виростили в середовищі російської, української, грузинської або кожної іншої культури і які, через знищення єврейської культури в СРСР, не знають жодної іншої культури, зберігають у своїй масі тисячі зв'язків з Росією та іншими частинами СРСР. Аж ніяк не всі євреї покидають СРСР з ідейних причин. Більшість з них імперія викидає, зробивши їхнє життя нестерпним. Російський письменник (нині емігрант) Андрій Синявський (який пише під характерним псевдонімом Абрам Терц) навіть наважився написати з цього приводу: «Росія-Мати, Росія-Суко, ти відповиси й за це чергове, вигодоване тобою й викинене потім на смітник, з ганьбою — дитя!..» 203) Цей вислів Синявського викликав досить злісні напади з боку різних російських кіл в СРСР та в еміграції.

У зверненні М. Калика «До російської інтелігенції», що про нього мовилося раніше, є дуже характерне визнання щодо зв'язку автора з російською культурою та любові до неї. Водночас автор визнає неможливість для євреїв нормально існувати за умов російської імперії й закидає сучасній російській інтелігенції, що вона дозволила звести свою країну та її культуру до такого стану.

Проте, твердження щодо зв'язку євреїв з російською культурою слухне лише для євреїв власне Росії — тобто, РРФСР, а частково також — для євреїв України та Білорусії. Зв'язок з російською культурою євреїв Прибалтики й Західньої України значно слаб-

203) Абрам Терц, Литературный процес в России. Журнал «Континент», число 1, 1974, стор. 183.

ший, а євреї Кавказу та Середньої Азії мають з російською культурою надзвичайно мало спільного.

Національно свідомі представники деяких народів іноді закидають євреям, що вони сприяють процесам русифікації, поширюючи російську мову та культуру на неросійські терени. Треба визнати, що ледве чи євреї свідомо винні в цьому. Було б навіть смішно, якби євреї Києва, Мінська чи інших неросійських міст розмовляли по-українськи або по-білоруськи, в той час, коли величезна більшість українців та білорусів у цих містах розмовляє по-російськи. Не можна від євреїв вимагати, щоб вони були більшими українцями, ніж самі українці. Для порівняння подивимося, як виглядає справа, наприклад, у Грузії, де місцеве населення вперто тримається грузинської мови. Понад 50 відсотків грузинських євреїв, які виїхали до Ізраїлю, зовсім не знають російської мови, а інші знають її погано, вважаючи грузинську мову за свою рідну. Отже, в тих частинах імперії, де місцеве населення тримається рідної мови, місцеві євреї також розмовляють цією мовою. Це саме стосується євреїв з Бухари та із Західної України. Коли ж місцеве населення русифікується, то русифікуються і євреї.

Однак, русифіковані євреї, коли вони переїздять жити до менш зрусифікованих теренів, справді виконують там русифікаторську роллю. Але в цьому випадку вони також не є винятком із загального правила. Українці та білоруси, які переїжджають до Прибалтики, Казахстану чи Кавказу, також виконують там роллю русифікаторів, і щодо цього у Самвидаві є численні свідчення. Отже, євреї, з кожного огляду, так само причетні до процесів русифікації, як і інші народи.

Залишається фактом, що євреїв Росії, України та Білорусії дуже сильно зрусифіковано. Але інакше й не могло бути, бо євреї не мають власної території, де вони могли б жити компактно, не мають освіти

рідною мовою і живуть по зрусифікованих великих містах. Таким чином, зрусифікованість євреїв — це радше їхня біда, ніж провина.

У зв'язку зі ставленням до Росії перебуває проблема, яка протягом кількох років викликає дискусії серед активістів єврейського національного руху в СР СР. Дискусія стосується ставлення до перспектив розвитку єврейського культурно-національного та релігійного життя в СРСР. Хоча всі згодні, що під сучасну пору нема жодних можливостей для такого життя, але виникло питання: чи мають активісти єврейського руху боротися за створення в СРСР умов для існування єврейської культури й релігії?

Одна група активістів вважає, що відмовитися від боротьби за національні права євреїв у СРСР — значить відступити без бою й залишити напризволяще тих євреїв, які з тих чи тих причин не виїдуть до Ізраїлю. Інша група впевнена, що СРСР (або, принаймні, — Росія) ніколи не зможе стати таким місцем, де євреям забезпечено бодай мінімально пристійне національне існування. Через це ця група наполягає, що єдиною метою єврейського національного руху має бути виїзд до Ізраїлю, а висування будь-яких інших цілей лише відвертає увагу від головного завдання й поширює шкідливі ілюзії.

Ці два протилежні погляди на проблему існування в СРСР єврейського національно-культурного життя відзеркалено в багатьох документах єврейського Самвидаву, але вони мають радше теоретичний характер і не відбиваються на узгодженості дій єврейського національного руху (204).

Щодо ставлення до єврейського руху з боку інших опозиційних рухів, то про це було згадано в інших

204) Див., наприклад, дві петиції, надіслані двома групами радянських євреїв Брюссельській Конференції на оборону радянських євреїв у 1976 р. Газета «Наша страна», 18 та 19 лютого 1976 р.

розділах. Залишається фактом, що це ставлення коливається в дуже широких межах: вкрай прихильне ставлення з боку українського руху, стримано-прихильне з боку російських ліберал-демократів, зовні коректне, але несхвальне з боку російських неокомуністів типу Р. Медведева, нарешті, ворожість до єврейського народу з боку крайніх російських націоналістів.

Що ж до ставлення до євреїв та їхнього національного руху з боку радянської керівної верхівки, то воно завжди й незмінно — найнегативніше. Тимчасом, питання щодо виїзду євреїв до Ізраїлю було, за багатьма свідченнями, причиною значних розбіжностей та боротьби поміж різних груп у радянському керівництві. Цю боротьбу висвітлено в багатьох самвидавних документах, з яких найкращим, як здається, є стаття М. Агурського «Радянський єврей як об'єкт суперництва в радянському керівництві» 205).

Відзначивши, що боротьба в радянському керівництві скінчилася, очевидно, перемогою групи, яка заперечувала проти виїзду євреїв до Ізраїлю, Агурський, проте, вважає, що така боротьба може кожної миті відновитися, бо існують сили, які прагнуть позбутися євреїв. В. Агурський дає таку загальну характеристику становища в СРСР у зв'язку з єврейською проблемою:

«Єврейська еміграція вже стала dokonаним фактом у СРСР, який багато в чому заснований на прецедентах. Ба більше, виштовхування євреїв було небезпечно для ідеологічної орієнтованої групи (в радянському керівництві — І. К.) лише тоді, коли його використовували проти неї.

205) М. Агурський, «Советский еврей как объект соперничества в советском руководстве». Газета «Наша страна», 4 квітня 1976 р.

Слід врахувати, що всю систему наладжано проти євреїв, і вже ніхто не в стані змінити хід її розвитку. Антисіоністську гістерію в СРСР спрямовано, головню, проти внутрішніх євреїв, і кожна людина в СРСР знає, що «сіоніст» — це лише нове прізвисько єврея...

Єврейське питання в СРСР перетворилося на одну із зовнішніх ознак різких внутрішніх конфліктів, які загрожують сталості тоталітарного режиму в країні».

Феномен національного відродження народу

Якщо спробувати коротко сформулювати поняття «сіонізм» у тому вигляді, як його розуміють учасники єврейського руху в СРСР, то це — ідеологія та практична діяльність національно-визвольного руху єврейського народу. З цього погляду сіонізм цілком аналогічний ідеологіям усіх інших національно-визвольних та патріотичних рухів. Крім того, на одностайну думку радянських неосіоністів, їхній рух — природна й навіть єдино можлива реакція на внутрішньо-політичне становище в СРСР та на антисемітську політику режиму.

Займаючись виключно питаннями, пов'язаними зі становищем євреїв та еміграцією до Ізраїлю, неосіоністський рух в СРСР за його суттю *не є антирадянський*. Одначе, цей рух, будши порівняно успішним, створює прецедент і є багато в чому взірцем для інших опозиційних рухів, і саме через це радянський режим трактує єврейський національний рух як свого ворога число один.

Але феномен національного відродження народу, який вже втратив майже всі національні риси — мову, національну культуру, релігію тощо, — цей феномен

існує попри всі перешкоди. Разом з іншими опозиційними рухами він уже породив ланцюгову реакцію у вигляді послаблення «інерції страху» серед мас радянського населення, а також у вигляді численних протестів світової громадськості проти порушування громадянських та національних прав у СРСР.

О. Солженіцин в одному зі своїх інтерв'ю заявив, що західна громадськість приділяє непропорційно багато уваги радянським євреям за рахунок уваги до інших народів. Проте, не менш обґрунтованою є думка, що саме єврейський рух найбільше сприяв заохочуванню уваги Заходу до потоптування людських прав у СРСР. У цьому — одна із заслуг єврейського національного руху перед іншими народами СРСР. Це також заслуга в справі оборони свободи й гуманізму в усьому світі.

Але чи для всіх євреїв, які бажають виїхати з СРСР, ідейні спонуки є головними? Очевидно, не для всіх. Для багатьох це пов'язано лише з бажанням покинути СРСР, і в цьому випадку проблема набирає дещо іншого відтінку. Але у кожному разі перебіг боротьби радянських євреїв за виїзд з СРСР — ще одне віддзеркалення фантастично ненормального стану суспільних взаємин у радянській імперії.

Розділ 8.

РОСІЙСЬКИЙ ІМПЕРІЯЛІЗМ І РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

Видатний російський філософ Микола Бердяєв такими словами розпочав свою найвідомішу працю « Джерела та сенс російського комунізму » :

« Російський комунізм важко зрозуміти внаслідок подвійного його характеру. З одного боку він є явище світове й інтернаціональне, з іншого боку — явище російське й національне. Особливо важливо для західних людей зрозуміти національне коріння російського комунізму, його детермінованість російською історією » 206).

І далі :

« Більшовизм набагато традиційніший, ніж це прийнято вважати, він узгоджений зі своєрідністю російського історичного процесу. Сталася русифікація й орієнтація марксизму ».

206) Микола Бердяєв, « Истоки и смысл русского коммунизма », ІМКА-Пресс, Париж, 1955, стор. 7, далі — стор. 89.

Хоча праці М. Бердяєва вважаються серед російської еміграції та серед деяких кіл російських дисидентів у СРСР за класичні, в цих колах відбуваються запеклі полемічні битви довкола питання: чи вважати комунізм за органічне явище російської історії, чи за випадкову для Росії ідею, запозичену із суспільств з цілком іншими історичними умовами. Про цю проблему вже мовилося в попередніх розділах.

Ця полеміка доводить, власне, лише дві речі: поперше, проблема є складною, а по-друге, в багатьох російських колах, вражених апокаліптичною картиною російського комунізму, з'являється бажання зректися його, відмовившись визнати за продукт російського суспільного розвитку. Взагалі, прагнення бачити Росію лише «в білих незаплямованих ризах» дуже властива деяким верствам російського суспільного руху, особливо крайнім російським націоналістам, але не лише їм.

Думку, протилежну бердяєвській, намагалися обґрунтувати численні російські діячі. Зокрема, її рішуче обстоює в багатьох своїх творах О. Солженіцин, який вважає комунізм чисто західною політичною течією, яка штучно потрапила на російський ґрунт внаслідок зловмисної діяльності більшовиків і без жодного зв'язку з російськими національними традиціями.

Як було вже зазначено, неросійські дисиденти в СРСР цілковито не згодні з таким трактуванням більшовизму і поділяють в цьому питанні наведені думки М. Бердяєва. Ось як висловив це, наприклад, український дисидент-неомарксист Леонід Плющ:

«Мені здається, що сталінське варварство є прямим продовженням варварської історії Росії. Адже Росія має дуже трагічну історію. Це й татарсько-монгольське ярмо, й дика московська держава, й дике цивілізаторство

Петра І, який насаджував лише окремі сторони західньої цивілізації з метою зберегти й посилити кріпосницький лад. Сталін не випадково повернувся до дуже багатьох старих, традиційних російських форм... Мені здається, що одне з найголовніших національних завдань, які стоять перед російським народом, — це звільнення інших народів від «братерської» опіки й справді вільна співпраця різних національностей, якщо вони захочуть залишитися в якомусь державному зв'язку з Росією. І друге завдання — це перехід до цивілізації, до демократії!» 207)

Це не лише теоретична, наукова дискусія. Це питання вирішальної ваги для дальшого розвитку російської суспільної думки. Йдеться про те, хто винний у сучасному трагічному стані російської держави зі всіма народами, які опинилися в її межах. Чи винні лише більшовики, і тоді досить змінити нинішній політичний режим, залишивши недоторканими традиційні імперіялістичні засади російської політики, чи винні самі ці засади, і тоді треба докорінно змінювати всі основи російського політичного мислення.

Це питання не байдуже й для зовнішнього світу. М. Бердяєв не дарма писав ще в тридцяті роки, що для західних людей особливо важливим є зрозуміти національне коріння радянського комунізму. З не меншими підставами можна твердити, — і це щоденно підтверджує хід світової історії, — що для Заходу життєво важливо зрозуміти комунізм в усіх його аспектах, формах та виявах.

207) Збірка «Демократические альтернативы», видавництво Ахберг, ФРН, 1976, стор. 23-24.

На Заході існує багата й різноманітна література про Радянський Союз та комунізм. Попри це, для значної частини населення демократичних країн знання Росії обмежене побіжним знайомством з російським самоваром, балалайкою та кількома російськими мелодіями на тлі досить фантастичного уявлення про «загадкову російську душу». При цьому часто ще й вважають, що росіяни становлять величезну більшість населення СРСР, а неросійські народи не дуже вже сильно відрізняються від росіян.

Ось кілька вражаючих, як здається, заяв, почутих автором від західних людей, причому всі вони мають університетську освіту, а останній — навіть журналіст, який спеціалізується на радянських проблемах:

— Ви говорите про грузинську мову? Але ж це — діалект російської мови! (Почуто в Мюнхені від викладачки гімназії).

— Але ж українська мова нічим, крім акценту, не відрізняється від російської! (Почуто від австрійського лікаря).

— Звичайно, СРСР, як і кожна країна, має свої проблеми, але їм вдалося досягти дивовижної єдності народу! (Почуто від американського економіста).

— Жодний єврей в СРСР не в стані пояснити, що таке сіонізм. (Почуто від американського журналіста, який спеціалізується на радянських проблемах).

Безперечно, самовар та російські мелодії можуть розповісти про Росію рівно стільки ж, скільки кухоль баварського пива — про Німеччину.

На жаль, поряд з поважною літературою на Заході друкують також книги й статті, які не лише допомагають, а навіть заважають правильному розумінню Росії та СРСР. Але навіть у деяких досить поважних дослідженнях можна зустріти твердження не лише помилкові, а й такі, що свідчать про глибокі прогалини в розумінні цієї держави та її суспільства.

Ось, наприклад, цитата з однієї дуже цікавої, на загал, книги в якій подано багато цінних думок та відомостей :

« В Алма-Атинському університеті представлено 34 національності. Але жодній групі не утруднено прийняття до університету через расу чи національність. Великоросійські переселенці не одержують переваг, і студенти-туземці не мусять для вступу до університету очікувати доки прийде їхня черга » 208).

Як здається, це — типовий зразок інформації про СРСР, яка, не будши цілковито неправильною, все ж рішуче викривляє картину.

Мабуть, в університеті Алма-Ати — столиці Казахської радянської республіки, справді можна знайти студентів кількох десятків національностей. Найскорше, студенти-казахи при вступі до університету справді не відчують (або скорше — майже не відчують) національної дискримінації. Проте, в цій республіці є інші етнічні групи, насамперед — німці, кримські татари, месхи та євреї, які зазнають найбрутальнішої і нелюдської дискримінації. Не згадати про це — значить створити цілковито фальшиве уявлення про стан речей.

Кажучи про становище в Казахстані, слід було б, очевидно, підкреслити той першорядного значення факт, що політика переселення туди росіян та представників інших народів вже призвела до витиснення казахів на одне з останніх місць в усіх ділянках громадського життя. Дійшло до того, що казахи — хазяї цієї землі, становлять у Казахстані за переписом 1970 р. лише 32 % населення.

208) Barbara Ward, *Five Ideas That Change the World*, W.W. Norton & Co, New York, 1959, стор. 115.

Але навіть і це — ще не найголовніша риса дискримінаційної політики супроти неросійських народів. Справа в тому, що казахський студент, який разом зі своїм російським одноліткою потрапив до Алма-Атинського університету, слухає лекції російською мовою, вивчає історію російської держави, в якій приєднання Казахстану до Росії названо величезним благо-діянням для казахського народу. Цей студент-казах у стінах університету, який зветься офіційно «казахським», приєднується не до казахської, а до російської культури і готується стати вірним слугою російської держави. Його негайно викинуть з університету, якщо він наважиться виявити завелике зацікавлення своєю національною культурою або історією свого народу не в її офіційному варіанті. Те саме станеться, якщо він висуне вимогу, щоб навчання провадили казахською мовою. Африканський негр, який навчається в європейському університеті, може дістати набагато більше *правдивих* відомостей щодо історії та культури свого народу, ніж казах, який навчається в університеті в столиці «своїї власної» формально суверенної республіки.

Саме в цьому полягає найхарактерніша риса радянської національної політики. Не важко помітити, що ця політика — продовження й розвиток найгірших рис національної політики керівників старої Російської імперії.

Ми додали лише один приклад інформації про СРСР, яка не так з'ясовує, як викривляє картину. І це написано в книзі, яка з деяких інших поглядів є цілком доброю.

Не важко зрозуміти, що мають рацію ті, які твердять про важливість розуміння Радянського Союзу, його особливостей, проблем та політики для всього світу. За всіх етапів холодної війни та пізнішого міжнародного детанту завжди залишалося безперечним, що Радянській Союз має далекосяжні цілі поши-

рення сфери свого впливу. Історія п'ятьох сторіч російського імперіялізму доводить, що Росія ніколи не обмежувалась лише культурним впливом, а домагалася фізичної, насамперед — військової присутності й політичного поглинення величезних просторів.

Таким чином, вивчення СРСР — це дещо набагато більше, ніж лише одна з галузей знань. Нині це стало життєвою konieczністю в ім'я оборони цивілізації.

У тій таки книзі, що її цитовано раніше, міститься й така очевидна думка :

« В Європі імперіялізм помер або перебуває в цілковитому занепаді. В Америці він ніколи не був дійовим. Держави, здебільшого, розквітають. Вони бажають торгувати. Вони не хочуть панувати. В засаді, найглибший інстинкт цих врівноважених, задоволених держав — « сидіти вдома й не зазнавати зовнішніх занепокоєнь » 209).

Безперечно, це саме так. Але, як здається, період відносного спокою не може тривати занадто довго. Радянські дисиденти, що їм аж ніяк не можна відмовити в знанні особливостей радянської державної політики, у величезній кількості своїх виступів перестерігають : наближається час, коли Радянський Союз може спробувати вирішити свої внутрішні труднощі шляхом зовнішньої експансії. За такого становища політика « сидіти вдома й не зазнавати зовнішніх занепокоєнь » нагадує поведінку людини, яка не бажає підводитися з теплого ліжка й переривати солодкі сни тоді, коли її до зубів озброєний сусіда вдирається в двері.

Однаке, цей сусіда має внутрішні хвороби, які

209) Barbara Ward, Five Ideas That Change the World, стор. 161.

роблять його не таким страшним, як це здається іззовні. Його зброю викувано у відсталій і нерентабельній майстерні, а його військо складається з понад сотні народів, які ненавидять своїх імперських вождів і справу, за яку їх примушують воювати. Безперечно, серед причин, які протягом понад тридцятьох років утримують радянське керівництво від великих військових акцій, одне з чільних місць посідає свідомість ненадійности багатонаціонального війська.

Таким чином, національні проблеми Радянського Союзу — один із найголовніших, якщо не найголовніший, складник цього феномену. Як здається, Захід намагається не помічати цих проблем або, у кожному разі, не приділяти їм багато уваги. Така позиція цілком відповідає політиці «сидіти вдома й не зазнавати занепокоєнь». Звичайно, Росія дає досить підстав, щоб її любити або не любити, захоплюватися нею або боятися її. Але вона не дає жодних підстав применшувати значення породжуваних нею світових проблем.

Нині Росія — остання з існуючих за нашого часу імперій. Але оскільки вона, звичайно, не перша велика імперія світової історії, то порівняння її історії з історією великих імперій минулого дозволяє встановити певні паралелі

Чи можна уявити, що наприклад, Римська імперія могла б перетворитися на мононаціональну державу, надати самостійности своїм колоніям і при цьому зберегти свої національно-державні інституції та засади своєї національної свідомости й самобутности? Знаючи особливости того історичного періоду, ледве чи це можна уявити. Не лише Римська, а й інші рабовласницькі імперії давнини за самою їхньою суттю були загарбницькі, і не лише тому, що під час завоювань можна було захоплювати рабів, які були основою тогочасного економічного устрою, а й тому (і це — найголовніше), що деспотизм і рабовласництво органічно пов'язані з концепцією зовнішнього поши-

рення сили. (Високий розвиток правосвідомости в Римській імперії не заважав їй, як і іншим імперіям стародавнього світу, залишитися деспотичною й рабовласницькою).

Психологічно внутрішнє безправ'я та насильство викликають потребу компенсуватися чи врівноважитися зовнішньою величчю й помпезністю, яких можна досягти шляхом переможних загарбницьких воєн. Але досягнена таким шляхом рівновага нестійка й ілюзорна, і може підтримуватися лише новими й новими війнами, за умови, що ці війни будуть, як працювало, переможними.

Народ, який в такій імперії є панівним, набуває з часом певних психологічних рис, які роблять для нього майже неможливим існування за будь-яких інших політичних умов, крім тоталітарної загарбницької імперії. Отже, така імперія може або існувати шляхом імперіялістичних воєн, або загинути, коли вичерпає свої сили в боротьбі або коли розмір захоплених теренів перевищить її здатність утримувати їх у покорі. Такою була доля всіх великих імперій стародавнього світу.

Іншою була доля західних імперій нещодавнього минулого. Розвиток емансипаційних теорій та плюралістичного світогляду, розвиток громадської свідомости в поєднанні з економічним розвитком, який зробив підневільну працю економічно не вигідною, — усе це настільки змінило свідомість панівних народів західних імперій, що дозволило їм добровільно й порівняно безболісно розлучитися з ідеями своєї імперіяльної величі та світового покликання, не втративши при цьому національної гідности та державної життєздатности.

Порівняння російської імперії з цими двома типами імперського розвитку дає підставу вважати, що Росія має більше подібности до стародавніх рабовласницьких імперій, ніж до імперій новішого часу. (До

речі, можна вважати, що горезвісний Третій Райх також належав до типу тоталітарних рабовласницьких імперій).

Тоталітаризм, тісно пов'язаний з мілітаризмом, є в російській державі абсолютним, економіку базовано на праці, яка в ґрунті речі є рабською, і це протягом п'ятсотрічної історії Російської імперії витворило в російському народі певні психологічні особливості, які вкрай утруднюють йому пристосування до умов нетоталітарного, плюралістичного суспільства. Таким чином, сучасна російська імперія може або існувати шляхом дальшого підкорення неросійських народів і нових завоювань, або мусить загинути внаслідок зростання опору з їхнього боку, або... російський народ знайде в собі сили змінити власну ментальність і стати на шлях демократичного розвитку.

Якщо російський народ справді стане на цей шлях, то збережеться надія, що він вийде зі свого глухого імперіялістичного кута не внаслідок руйнівної катастрофи, як це сталося із стародавніми римлянами, а внаслідок більш-менш мирної еволюції, як це сталося із сучасними англійцями.

У цій праці зроблено спробу дати огляд позицій різних кіл російських та неросійських дисидентів у СРСР до національних проблем їхньої батьківщини. Хоч які промовисті їхні виступи, й надалі існує занадто відчутний розрив між тим, як сприймають радянську дійсність та її проблеми *радянські дисиденти* і як це сприймають *на Заході*.

Щоправда, один аспект становища в СРСР здавна широко відомий в світі. Цей аспект — політичне безправ'я, яке в СРСР сягає рекордного рівня. Ця риса, проте, завжди була звичайною і традиційною в російській дійсності. Що це справді так, засвідчив, зокрема, один із найбільших гігантів російської культури Олександр Пушкін, який писав ще, приблизно, півтора сторіччя тому :

Здесь тягостный ярем до гроба все влекут,
Надежд и склонностей в душе питать не смея... 210)

На Заході за різних часів, починаючи з пізнього середньовіччя, з'являлися свідчення очевидців, які описували становище на території, що нині належить до Росії. Як правило, в цих описах приділяли багато уваги безправному, рабському стані, в якому перебувало протягом сторіч населення цих земель.

Характерно, що більшовики на початку свого руху були рішучими викривачами безправ'я в царській Росії, а Ленін гучно викривав цю за його словами, « тюрму народів ». Сучасним радянським громадянам, які з науковою метою або з цікавості вивчають становище в Росії наприкінці 19-го початку 20-го сторіччя, ця « тюрма народів » здається мало не ліберальною країною. Як відомо, все слід пізнавати в порівнянні.

Якщо ж звернутися до літератур неросійських народів імперії, то виявиться, що в минулому, як і тепер, неросійські інтелектуали жахалися перед наступом російського імперіялізму й обурювалися з його методів. Ось, наприклад, як понад сторіччя тому описав позицію Росії в зв'язку із захопленням нею Кавказу клясик української літератури Тарас Шевченко, який займає в українській культурі таке саме місце, як Пушкін — в російській :

Просвітились ! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям !!
Все покажем ! тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми мурувати,

210) З вірша « Деревня », 1819 р.

Кайдани кувати,
Як і носить !.. і як плести
Кнути узлувати, —
Всьому навчим; тільки дайте
Свої сині гори
Остатні... бо вже взяли
І поле і море 211).

Такими ж словами, хіба що викинувши згадку про море, можна характеризувати сучасну радянську політику стосовно, наприклад, Чехословаччини. Спадковість політики й методів здається безперечною. Важко не погодитися з М. Бердяєвим, який твердив (у цитаті, наведеній на початку цього розділу), що в Росії «сталася русифікація й орієнтація марксизму». Іншими словами, з інтернаціональної доктрини марксизм в Росії перетворено на *нове ідеологічне обґрунтування традиційного російського імперіялізму*.

Одначе, російський комунізм доповнив імперіалістичну політику Росії одним дуже важливим елементом: державна форма й ідеологія царської Росії не могли претендувати на охоплення *всього світу*, а радянський комунізм на це претендує. Відкинувши занадто підкреслену російську зовнішність, цілком заперечивши ідеологію східнього православ'я, яка ставила певні рамки, російська імперіалістична ідея набула тієї універсальності, яка дозволяє під прикриттям демагогічних фраз про «пролетарську солідарність» виправдати підкорення або захоплення будь-якої країни в кожній частині світу.

Врешті-решт, перед нашим поглядом розгортається картина не лише протистояння двох політичних чи військових блоків, а й двох цивілізацій. Європейська цивілізація, попри всі її численні вади, визнає і з певним успіхом намагається здійснити на практиці

211) З поеми «Кавказ», 1845 р.

організацію суспільства, заснованого на гуманізмі. Демократичні суспільні інституції — це лише форма для здійснення гуманістичних принципів.

Росія — джерело цілком іншої цивілізації, яка не визнає ані гуманізму як основи світогляду, ані демократії як методу. На це можна було б відказати, що радянське керівництво голосно й наполегливо декларує гуманність і демократичність своєї політичної системи. Але ми говоримо про факти, а не про слова. Безперечно, радянська пропаганда — найдосконаліший зразок системи слів, призначених для приховування справжньої мети, тобто, для дезінформації.

Брак у Росії гуманності як частини політичного світогляду відзначено всіма іноземними очевидцями, які відвідували Росію впродовж сторіч. Правлячі класи Росії в душі завжди зневажали гуманізм, а простий народ просто не був знайомий з цим поняттям. Це, звичайно, не означає, що в Росії не було або нема добрих, шляхетних або жалісливих людей. Але гуманність, якщо вона й була з народження властива якійсь частині російських людей, ніколи не була піднесена в принцип. Як принцип, як світогляд, в якому людина посідає місце лише на один східець нижче від Бога, де людська особа недоторканна, а свобода — невідчужувана — такий світогляд завжди сприймався в Росії як чужий, запозичений із Заходу.

Прийнявши християнство, Росія, начебто, сприйняла західну цивілізацію, а реформи Петра I ще наблизили Росію до Заходу. Але вплив Сходу був сильніший. Російське християнство організаційно й духовно завжди перебувало під контролем тиранічної держави. Духовно воно також досить далеке від західного християнства. Недарма в Росії влада, а значною мірою — і різні верстви населення, вороже ставилися до всіх різновидів західного християнства; нині це іноді виявляється в писаннях сучасних росій-

ських слов'янофілів, які протиставляють російське християнство західньому.

Для розуміння стану й психології цього суспільства важливо відзначити одну характерну рису: в Росії завжди, а в СРСР — особливо, відбувається постійне протистояння двох недружніх, ба навіть ворожих сил. Ці сили — влада в особі державного апарату, верхівки армії та поліції, а з іншого боку — «народ» в особі більшості населення. За всіх часів помітна частина інтелігенції, що вийшла, здебільшого, з привілейованих клас, перебувала в опозиції супроти влади, тобто, десь між владою й «народом».

У Росії люди, що керують державою, не відчують себе ані приналежними до «народу», ані делегованими ним до керування державою, ані зобов'язаними дбати виключно про його інтереси. З іншого боку, «народ» ставиться до влади не як до кінцевої інституції, яка репрезентує інтереси суспільства, а як до ворожої сили. З цією силою доводиться миритися або через необхідність навіть співпрацювати, але цілком припущенне обдурювати її задля власного добробуту. Мабуть, багато європейців так само ставилися до окупаційної влади за часів гітлерівської окупації. Але, очевидно, лише небагатьом народам доводилося жити за умов, що нагадують умови окупації, впродовж багатьох сторіч.

Таке становище заіснувало, імовірно, тоді, коли на території теперішньої Росії встановилося монгольське панування. Монголи не знищили місцевих князівств, а лише підпорядкували їх собі й зробили знаряддям у своїх руках. Князі за одягом та методами керування стали монголами, а їхня влада за погляду народу була тією самою окупаційною монгольською владою.

Протягом сторіч, що минули відтоді, з народньої пам'яті майже зник спогад про монгольську навалу, але ставлення до влади як до ворожої сили збереглося донині.

Здесь тягостный ярем до гроба все влекут,
Надежд и склонностей в душе питать не смея... 210)

На Заході за різних часів, починаючи з пізнього середньовіччя, з'являлися свідчення очевидців, які описували становище на території, що нині належить до Росії. Як правило, в цих описах приділяли багато уваги безправному, рабському стані, в якому перебувало протягом сторіч населення цих земель.

Характерно, що більшовики на початку свого руху були рішучими викривачами безправ'я в царській Росії, а Ленін гучно викривав цю за його словами, « тюрму народів ». Сучасним радянським громадянам, які з науковою метою або з цікавості вивчають становище в Росії наприкінці 19-го початку 20-го сторіччя, ця « тюрма народів » здається мало не ліберальною країною. Як відомо, все слід пізнавати в порівнянні.

Якщо ж звернутися до літератур неросійських народів імперії, то виявиться, що в минулому, як і тепер, неросійські інтелектуали жахалися перед наступом російського імперіялізму й обурювалися з його методів. Ось, наприклад, як понад сторіччя тому описав позицію Росії в зв'язку із захопленням нею Кавказу клясик української літератури Тарас Шевченко, який займає в українській культурі таке саме місце, як Пушкін — в російській :

Просвітились ! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям !!
Все покажем ! тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми мурувати,

210) З вірша « Деревня », 1819 р.

Кайдани кувати,
Як і носить !.. і як плести
Кнути узлувати, —
Всьому навчим; тільки дайте
Свої сині гори
Остатні... бо вже взяли
І поле і море 211).

Такими ж словами, хіба що викинувши згадку про море, можна характеризувати сучасну радянську політику стосовно, наприклад, Чехословаччини. Спадковість політики й методів здається безперечною. Важко не погодитися з М. Бердяєвим, який твердив (у цитаті, наведеній на початку цього розділу), що в Росії «сталася русифікація й орієнтація марксизму». Іншими словами, з інтернаціональної доктрини марксизм в Росії перетворено на *нове ідеологічне обґрунтування традиційного російського імперіялізму*.

Одначе, російський комунізм доповнив імперіялістичну політику Росії одним дуже важливим елементом: державна форма й ідеологія царської Росії не могли претендувати на охоплення *всього світу*, а радянський комунізм на це претендує. Відкинувши занадто підкреслену російську зовнішність, цілком заперечивши ідеологію східнього православ'я, яка ставила певні рамки, російська імперіялістична ідея набула тієї універсальності, яка дозволяє під прикриттям демагогічних фраз про «пролетарську солідарність» виправдати підкорення або захоплення будь-якої країни в кожній частині світу.

Врешті-решт, перед нашим поглядом розгортається картина не лише протистояння двох політичних чи військових бльоків, а й двох цивілізацій. Європейська цивілізація, попри всі її численні вади, визнає і з певним успіхом намагається здійснити на практиці

211) З поеми «Кавказ», 1845 р.

організацію суспільства, заснованого на гуманізмі. Демократичні суспільні інституції — це лише форма для здійснення гуманістичних принципів.

Росія — джерело цілком іншої цивілізації, яка не визнає ані гуманізму як основи світогляду, ані демократії як методу. На це можна було б відказати, що радянське керівництво голосно й наполегливо декларує гуманність і демократичність своєї політичної системи. Але ми говоримо про факти, а не про слова. Безперечно, радянська пропаганда — найдосконаліший зразок системи слів, призначених для приховування справжньої мети, тобто, для дезінформації.

Брак у Росії гуманності як частини політичного світогляду відзначено всіма іноземними очевидцями, які відвідували Росію впродовж сторіч. Правлячі класи Росії в душі завжди зневажали гуманізм, а простий народ просто не був знайомий з цим поняттям. Це, звичайно, не означає, що в Росії не було або нема добрих, шляхетних або жалісливих людей. Але гуманність, якщо вона й була з народження властива якійсь частині російських людей, ніколи не була піднесена в принцип. Як принцип, як світогляд, в якому людина посідає місце лише на один східець нижче від Бога, де людська особа недоторканна, а свобода — невідчужувана — такий світогляд завжди сприймався в Росії як чужий, запозичений із Заходу.

Прийнявши християнство, Росія, начебто, сприйняла західну цивілізацію, а реформи Петра I ще наблизили Росію до Заходу. Але вплив Сходу був сильніший. Російське християнство організаційно й духовно завжди перебувало під контролем тиранічної держави. Духовно воно також досить далеке від західного християнства. Недарма в Росії влада, а значною мірою — і різні верстви населення, вороже ставилися до всіх різновидів західного християнства; нині це іноді виявляється в писаннях сучасних росій-

ських слов'янофілів, які протиставляють російське християнство західньому.

Для розуміння стану й психології цього суспільства важливо відзначити одну характерну рису: в Росії завжди, а в СРСР — особливо, відбувається постійне протистояння двох недружніх, ба навіть ворожих сил. Ці сили — влада в особі державного апарату, верхівки армії та поліції, а з іншого боку — «народ» в особі більшості населення. За всіх часів помітна частина інтелігенції, що вийшла, здебільшого, з привілейованих клас, перебувала в опозиції супроти влади, тобто, десь між владою й «народом».

У Росії люди, що керують державою, не відчують себе ані приналежними до «народу», ані делегованими ним до керування державою, ані зобов'язаними дбати виключно про його інтереси. З іншого боку, «народ» ставиться до влади не як до конечної інституції, яка репрезентує інтереси суспільства, а як до ворожої сили. З цією силою доводиться миритися або через необхідність навіть співпрацювати, але цілком припущенне обдурювати її задля власного добробуту. Мабуть, багато європейців так само ставилися до окупаційної влади за часів гітлерівської окупації. Але, очевидно, лише небагатьом народам доводилося жити за умов, що нагадують умови окупації, впродовж багатьох сторіч.

Таке становище заіснувало, імовірно, тоді, коли на території теперішньої Росії встановилося монгольське панування. Монголи не знищили місцевих князівств, а лише підпорядкували їх собі й зробили знаряддям у своїх руках. Князі за одягом та методами керування стали монголами, а їхня влада за погляду народу була тією самою окупаційною монгольською владою.

Протягом сторіч, що минули відтоді, з народньої пам'яті майже зник спогад про монгольську навалу, але ставлення до влади як до ворожої сили збереглося донині.

За таких умов влада традиційно вважає за своє головне завдання збереження й зміцнення своїх позицій, розширення меж свого панування, а не турботу про інтереси вороже настроєного населення. Основною функцією влади стало *придушування*, що призвело до гіпертрофії каральних органів. У «народі» ж не лише не розвинулися громадянські почуття, а навпаки, міцніють асоціальні нахили. Після заперечення режимом основ християнської моралі для розвитку таких нахилів створилися особливо сприятливі умови. Ледве чи таких громадян можна назвати громадянами в повному розумінні цього слова, тобто, свідомими членами суспільства, які розуміють корисність суспільного організму й свою роль в ньому.

Отже, якщо західні демократичні суспільства існують завдяки підтримці з боку більшості населення, то порядок в старій Росії та в сучасному СРСР зберігається лише завдяки тому, що владі за допомогою її каральних та контрольних органів вдається тримати народ у покорі. Очевидно, такий суспільно-політичний клімат у державі виключає можливість демократичних перетворень доти, доки, не змінено характер взаємин між владою й населенням.

Можна навести такий показовий приклад. Радянські солдати, потрапивши наприкінці Другої світової війни на територію Німеччини, з величезним здивуванням переконалися, що, попри тимчасове безвладдя, крамниці та покинені біженцями будинки стоять незаторкані. Населення, яке залишилося, не виявляло жодних спроб громити або грабувати ці крамниці й житла.

У СРСР за аналогічних умов населення поводитися цілком інакше. У тих місцях, де був якийсь проміжок часу між відступом радянських військ і вступом окупаційної армії, населення з надзвичайною одностайністю кинулося грабувати крамниці, комори, залишені житла та винні заводи. Масові натовпи, чавлячи

один одного, з криками виламували витрини, трощили двері, розбивали торговельні прилавки й тягли нагробовані речі додому. Таку картину описано, зокрема, в книзі російського письменника А. Кузнецова «Бабий Яр» 212), але існує й багато інших свідоцтв та описів.

Це — аж ніяк не свідоцтво загальної природженої злочинності населення; це — наслідок багатовікового перебування під пресом ворожої й безжалісної влади, коли кожен може оборонити свої особисті інтереси не так завдяки суспільному правопорядкові, як усупереч йому.

Як уже було підкреслено, тоталітарна імперіялістична влада не може не бути агресивною. Величезний апарат придушування, включно з військовим апаратом, лише сприяє загущенню атмосфери агресивності. Крім того, за умов війни або підготовки до неї легше провадити каральні заходи й масовий терор. З іншого боку, набута внаслідок військових перемог уявна або справжня велич сильно впливає на свідомість значної частини населення. Це призводить до якоїсь подоби тимчасового примирення між владою та частиною « народу ». З метою спорудити фасад імперської величі влада створює й підтримує міти щодо світового покликання, месіанізму, « третього Риму » або, в радянському варіанті, — щодо інтернаціональних завдань, все-світньої класової боротьби, в якій СРСР є вирішальною силою тощо.

У всьому цьому комуністична влада не вигадала нічого нового. Вона лише вдосконалила старі методи й пристосувала до них відповідну ідеологію. При цьому марксистську ідеологію так ґрунтовно перекроено й пристосовано до нових для неї російських умов, що можна говорити навіть не так про зміну в СРСР тра-

212) А. Кузнецов, « Бабий Яр », видавництво « Посев », 1970.

диційної імперіялістичної ідеології, як про зміну фразеології.

Мабуть, найсуттєвішим ідеологічним нововведенням була зміна релігії. Від православ'я відмовилися, але запровадили замість нього нове релігійне вчення під назвою « марксизм-ленінізм ». Ерзацрелігійний характер ленінізму в СРСР досить досліджений працями багатьох авторів, і нема потреби повторювати тут їхні докази.

Але з погляду російських імперіялістичних інтересів ленінізм має величезні переваги. Він, завдяки своїй універсальності, може служити основою для все-світніх політичних авантур і для поширення влади в світовому масштабі.

Однак, ленінізм не виглядає таким органічно російським національним явищем, як російське православ'я. Зв'язок ленінізму із західним марксизмом і той факт, що біля колиски більшовицької революції стояли представники різних народів, викликає напади на більшовицьку владу з боку різних російських прихильників імперії — « слов'янофілів », « місячників » тощо. Водночас інші російські націоналісти усвідомили свою ідеологічну близькість до ленінізму й вигідність його для « російської ідеї ». Ці кола закликають до примирення або об'єднання з ленінізмом. Ми наводили такі виступи російських націоналістів.

У межах такої імперії мусять жити численні народи, багато з яких мають цілковито інші традиції й нахили. Що спільного з ідеологією російського імперіялізму можуть мати такі типово західні народи, як литовці, латиші, естонці? Або вірмени — народ давньої, високої й своєрідної культури? Або мусульманські народи, що мріють повернутися до традицій ісламу? Навіть порівняно близький до росіян східнослов'янський народ — українці відчайдушно намагаються вирватися з пазурів російського імперіялізму. Зазнавши дуже незначного монгольського впливу й будучи

духовно ближчим до Заходу, український народ відчуває свою чужість великодержавницьким ідеям цієї імперії.

У цій праці наведено багато прикладів, які характеризують вимоги й боротьбу народів радянської імперії за їхні національні інтереси. Без жодного сумніву, з часом з'являться нові факти й документи, а наведені тут відомості застаріють. Але важливе не це. Важливе те, що доводить поява в СРСР національно-визвольних рухів: російська імперія поглинула такі території й таке величезне неросійське населення, що перебуває на межі своїх сил і можливостей втримати такі величезні колонії. Важливе також те, що національно-патріотичні спрямування виявилися, як і в інших частинах світу, з набагато більшою силою, ніж це здавалося ще два-три десятиріччя тому. Нарешті, важливим є те, що ми є свідками відродження й розвитку в СРСР численних неофіційних суспільно-політичних рухів.

Чи знайдуть народи СРСР можливості вирішити свої проблеми й суперечності без кривавих конфліктів? Чи знайде російський народ у собі сили, щоб знайти історичний шлях, який не обмежує свободи інших народів? Цього ми покищо не знаємо.

Але симптоматичним є те, що деякі сучасні російські опозиційні діячі висловлюють прагнення зрозуміти інтереси й вимоги неросійських народів і рушити їм назустріч. Не менш симптоматично, що дедалі частіше російські дисиденти висловлюють думку щодо шкідливості російської імперіялістичної політики для правильно усвідомлених інтересів російського народу. Це свідчить про важливі зсуви, що відбуваються в російській свідомості. З іншого боку, наведені в цій праці факти відвертого висловлювання шовіністичних настроїв з боку крайніх російських націоналістів свідчать про поляризацію сил та ідей, що відбувається в російському суспільстві.

У кожному разі, російський народ, при всій своєрідності його історії, культури й ментальности, народ талановитий, активний і життєздатний. Бувши носієм російської месіянської ідеї, він водночас поряд з іншими народами страждає від тоталітаризму й нелюдськості, породжуваних імперіялізмом його держави. Саме ця двозначність становища російського народу — як гнобителя і як жертви гноблення — джерело трагедії цього народу та його батьківщини.

Тепер російський народ перебуває, як твердять численні радянські дисиденти, перед вирішальним поворотом своєї історії. Чи встане він в оглядному майбутньому на шлях гуманізму й демократії чи залишиться в лещатах тоталітаризму й нелюдськості? Очевидно, обидва ці шляхи відкриті перед ним.

З кіл радянських дисидентів чутно численні похмурі передбачення щодо долі Росії. У вступі до цієї праці наведено, зокрема, досить песимістичні передбачення російських дисидентів А. Амальрика та І. Шафаревича. Але якщо ці передбачення з'явилися, якщо з'явилося в досить широких колах громадськості бажання усвідомити реальний стан речей і знайти шлях до виходу з російської трагедії, — то це ознака, яка викликає надії. І це — надія не лише для народів СРСР. Це також надія для всіх, для кого не байдужа доля гуманістичної цивілізації.

Поява цієї надії — заслуга ліберальних, демократичних і національно-визвольних рухів народів СРСР. За нашої доби, коли світ звузився до розмірів одного континенту й далі звужується до розмірів поля однієї-єдиної битви, Радянський Союз не можна розглядати як далеку, екзотичну й загадкову країну. Події, що відбуваються там, стукають у двері всіх країн і всіх людей світу.

ДОДАТКИ

До Додатків включено таблицю народів СРСР, а також десять оригінальних документів Самвидаву. Оскільки навести зразки документів Самвидаву всіх головних народів СРСР означало б надмірно збільшити обсяг книги, вибрано обмежену кількість документів, які, однак, репрезентують найголовніші напрямки опозиційної думки в СР СР. Наведено п'ять документів різних напрямків російської опозиційної думки, спільний лист політв'язнів Прибалтики, України та Кавказу, два документи українського Самвидаву, що репрезентують найбільший національний рух серед рухів народів, які мають в СРСР свої республіки, і, нарешті, два документи єврейського Самвидаву, що репрезентують найактивніший національний рух серед народів, які домагаються повернення до своїх історичних територій.

Уявлення про Самвидави інших народів дають численні цитати, наведені в основному тексті цієї праці.

ДОДАТОК 1

ТАБЛИЦЯ НАЙБІЛЬШИХ НАРОДІВ СРСР

(що нараховують понад 400 тисяч осіб).

Таблиця 1. Статистичні дані про найбільші народи СРСР за переписами населення 1959 і 1970 років.

Джерела : « Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. », Госстатиздат, Москва, 1962 р. « Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. », видавництво « Статистика », Москва, 1974 р.

Кількість населення за переписами 1959 та 1970 років подано округлено, тому цифри відсоткового приросту населення не точно відповідають наведеній кількості населення.

ТАБЛИЦЯ 1. Статистичні дані про найбільші народи СРСР за переписами 1959 і 1970 років

Народ	Кількість цього народу в СРСР, млн.		Мова (до якої мовної групи належить)	Основна релігія	Примітки
	1959	1970			
росіяни	114,1	129,0	13,9 російська (слов'янська група індо-європейських мов)	православ'я	Очевидно, росіянами назвали себе багато мішанців і зрусифікованих осіб.
українці	37,2	40,7	9,4 українська (слов'янська група)	православ'я та греко-кат.	
білоруси	7,9	9,1	14,4 білоруська (слов'янська група)	православ'я та греко-кат.	
узбеки	6,0	9,2	52,9 узбецька (тюркська група)	іслам	
татари	5,0	5,9	19,4 кілька діалектів татарської (тюркська гр.)	іслам	Існує кілька груп татар, (возькі, кримські, сибірські та ін.). Рад. статистика подає їх разом.
казахи	3,6	5,3	46,3 казахська (тюркська група)	іслам	

ТАБЛИЦЯ 1. (Продовження)

Народ	Кількість цього народу в СРСР, млн.	Приріст Мова (до якої мовної групи належить)	
		населення 1959-70,	відс.
азербайджанці	2,9	4,4	49,0 (азербайджанська (тюркська група)
вірмени	2,8	3,6	27,7 вірменська (становить окрему підгрупу індо-європейськ. мов)
грузини	2,7	3,2	20,6 грузинська (іберо-кавказька група індо-європейськ. мов)
молдавани (румуні)	2,2	2,7	21,9 румунська (романська група індо-європейськ. мов)
литовці	2,3	2,7	14,6 литовська (прибалтійська група індо-європейськ. мов)
євреї	2,3	2,15	-5,2 ідиш (германська група індо-європ. мов). Понад 78% євреїв називали рідною російську

Основна релігія

Примітки

іслам

вірмено-
григоріянство

Значна частина вірменського народу розсіяна по всьому світі.

православ'я

православ'я

Молдавани є частиною румунського народу, а т. зв. молдавська мова - діалектом румунської.

католицизм

іудаїзм

Вважають, що фактична кількість євреїв у СРСР не менше 3 млн.

ТАБЛИЦЯ 1. (Продовження)

Народ	Кількість цього народу в СРСР, млн.	1959	1970	Приріст населення 1959-70, відс.	Мова (до якої мовної групи належить)
таджики	1,4	2,1	52,9	таджицька (діалект перської мови, іранська група індо-європ. мов)	
німці	1,6	1,8	14,0	німецька (германська група)	
чуваші	1,5	1,7	15,2	чуваська (тюркська група)	
туркмени	1,0	1,5	52,3	туркменська (тюркська група)	
киргизи	1,0	1,5	49,9	киргизька (тюркська група)	
латиші	1,4	1,43	2,2	латиська (прибалтійська група індо-євр. мов)	
башкири	1,0	1,25	25,3	башкирська (тюркська група)	
мордва	1,3	1,26	-1,7	мордовська (фінсько-угорська група)	

Основна релігія

Примітки

іслям

лютеранство
та баптизм

Складаються з різних груп німецького походження, що за різних епох потрапили на терен СРСР

православ'я

іслям

іслям
лютеранство
і католицтво

іслям

православ'я

ТАБЛИЦЯ 1. (Продовження)

Народ	Кількість цього народу в СРСР, млн.		Приріст Мова (до якої мовної групи належить)
	1959	1970	
поляки	1,4	1,2	1959-70, відс. -17,5 польська (слов'янська група)
естонці	1,0	1,0	1,9 естонська (фінсько-угорська група)
удмурти	0,6	0,7	12,7 удмуртська (фінсько-угорська група)
чеченці	0,4	0,6	46,3 чеченська (іберо-кавказька група)
марійці	0,5	0,6	18,7 марійська (фінсько-угорська група)
осетини	0,4	0,5	18,3 осетинська (іранська група)
комі	0,43	0,48	10,3 комі (фінсько-угорська група)

Основна релігія

Примітки

католицизм

Очевидно, під час перепису багато поляків назвали себе не-поляками.

лютеранство

православ'я

іслам

православ'я

іслам та
православ'я

православ'я

Поділяються на комі та комі-пермяків.

ТАБЛИЦЯ 2. Терени поселення найбільших народів СРСР (За переписом населення 1970 р.)

Народ.	Територіально-адміністративна одиниця в складі СРСР, що має назву цього народу	Столиця	Населення цього терит.-адм. одиниці, млн.	Інші народи в територіально-адміністративній одиниці, що становлять понад 1% населення	Примітки
росіяни	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР)	Москва	130,0	82,8	Деякі неросійські етнічні групи (напр. - кубанські українців) переписом подано як росіяни. Татари та чуваші, як і деякі інші народи, мають у РРФСР автономні республіки.
українці	Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР)	Київ	47,1	74,9	Поляки 1970 р. становили 0,6% населення УРСР
білоруси	Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (БРСР)	Мінськ	9,0	81,0	росіяни-3,7 українці-2,6 чуваші-1,3
					росіяни-19,4 євреї-1,6
					росіяни-10,4 поляки-4,3 українці-2,1 євреї-1,6

ТАБЛИЦЯ 1. (Продовження)

Народ.	Територіально-адміністративна одиниця в складі СРСР, що має назву цього народу	Столиця	Населення цього терит.-адмін. одиниці, млн.	Інші народи в територіально-адміністративній одиниці, що становлять понад 1% населення	Примітки
узбеки	Узбецька Радянська Соціалістична Республіка (УзРСР)	Ташкент	11,8	росіяни-12,5 татари-4,9 казахи-4,0 таджики-3,8 каракалпаки-2,0	До УзРСР переселено найбільшу частину кримських татар та месхів. Каракалпаки мають в УзРСР автономну республ.
татари	Татарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (в Поволжі, в складі РРФСР)	Казань	3,1	росіяни-42,4 чуваші-4,9	
казахи	Казахська Радянська Соціалістична Республ. Алма-Ата	13,0	32,6	росіяни-42,4 українці-7,2 німці-6,6 татари-2,2 узбеки-1,7 білоруси-1,5	До Казахстану переселено переважну частину поволзьких німців, а також деяку частину кримських татар та месхів
азербайджанці	Азербайджанська Радянська Соціал. Респ. Баку	5,1	73,8	росіяни-10,0 вірмени-9,4 лезгини-2,7	

ТАБЛИЦЯ 2. (Продовження)

Народ.	Територіально-адміністративна одиниця в складі СРСР, що має назву цього народу	Столиця	Населення цього терит.-адм. одиниці, млн.	Відсоток народу в населенні терит.-адм. одиниці.	Інші народи в територіально-адміністративній одиниці, що становлять понад 1% населення	Примітки
вірмени	Вірменська Радянська Соціалістична Респуб.	Ериван (або Єреван)	2,5	88,6	азербайджанці-5,9 росіяни-2,7 курди-1,5	
грузини	Грузинська Радянська Соціалістична Республ.	Тбілісі	4,7	66,8	вірмени-9,7 росіяни-8,5 азербайдж.-4,6 осетини-3,2 греки-1,9 абхази-1,7 українці-1,1	Євреї становили в Грузії 1970 р. 1,2%/о, але після того близько половини їх виїхало до Ізраїлю.
молдаванни (румунни)	Молдавська Радянська Соціалістична Республіка	Кишинів	3,6	64,6	українці-14,2 росіяни-11,6 гагаузи-3,5 євреї-2,7 болгари-2,1	
литовці	Литовська Радянська Соціалістична Респуб.	Вільнюс	3,1	80,1	росіяни-8,6 поляки-7,7 білоруси-1,5	

ТАБЛИЦЯ 2. (Продовження)

Народ	Територіально-адміністративна одиниця в складі СРСР, що має назву цього народу	Столиця	Населення цього терит.- адм. населенні одиниці, м.лн.	Відсот. цього народу в адм. населенні терит.-адм. одиниці.	Інші народи в територіально-адміністративній одиниці, що становлять понад 1% населення	Примітки
євреї	Єврейська Автономна область (на Далекому Сході, в складі РРФСР)	Біробіджан	0,17	6,7	росіяни-83,8 українці-6,0	Фактично нема підстав вважати цю обл. за єврейську, оскільки євреї становлять лише 6,7% населення.
таджики	Таджицька Радянська Соціалістична Респуб.	Душанбе	2,9	56,2	узбеки-23,0 росіяни-11,9 татари-2,4 німці-1,3 киргизи-1,2 українці-1,1	
німці						Автономну Республіку німців Поволжя скасовано 1941 р., німців виселено до Казахстану Сибіру та Середньої Азії.
чуваші	Чуваська Автономна Радянська Соціалістична Респуб. (в Поволжі, в складі РРФСР)	Чебоксари	1,2	70,0	росіяни-24,5 татари-3,0 мордва-1,7	

ТАБЛИЦЯ 2. (Продовження)

Народ.	Територіально-адмініс- тративна одиниця в складі СРСР, що має назву цього народу	Столиця	Насе- лення терит.- адм. одини- ці, млн.	Відсот. цього народу в населенні терит.-адм. одиниці.	Інші народи в територіально- адміністратив- ній одиниці, що становлять понад 1% на- селення
туркмени	Туркменська Радянсь- ка Соціал. Республіка	Ашхабад	2,2	65,6	росіяни-14,5 узбеки-8,3 казахи-3,2 татари-1,7 українці-1,6 вірмени-1,1
киргизи	Киргизька Радянська Соціалістична Республ.	Фрунзе	2,9	43,8	росіяни-29,2 узбеки-11,3 українці-4,1 німці-3,1 татари-2,4
латиші	Латиська Радянська- Соціалістична Республ.	Рига	2,4	56,8	росіяни-29,8 білоруси-4,0 поляки-2,7 українці-2,3 литовці-1,7 євреї-1,6
башкири	Башкирська Автономна Радянська Соціалістич- на Респуб. (на Півд. Уралі, в складі РРФСР)	Уфа	3,8	23,4	росіяни-40,5 татари-24,7 чуваші-3,3 марійці-2,9 українці-2,0 мордва-1,1
мордва	Мордовська Автономна Радянська Соціал. Рес- публіка (в Поволжі, в складі РРФСР)	Саранськ	1,0	35,4	росіяни-58,9 татари-4,4

Примітки

Мова башкирів дуже мало відрізняється від мови казанських татар. Деякі джерела подають їх як частини одного народу.

ТАБЛИЦЯ 2. (Продовження)

Народ.	Територіально-адміністративна одиниця в складі СРСР, що має назву цього народу	Столиця	Населення цього терит.- адм. одиниці, млн.	Відсот. цього народу в населенні терит.-адм. одиниці.	Інші народи в територіально-адміністративній одиниці, що становлять понад 1% населення	Примітки
поляки						Поляки розкидані по всій території СРСР. Більші скупчення поляків - у Прибалтиці, в Білорусії та в Захід. Україні.
естонці	Естонська Радянська Соціалістична Респуб.	Таллін	1,0	68,2	росіяни-24,7 українці-2,1 білоруси-1,4 фінни-1,4	
удмурти	Удмуртська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (в Заволжі, в складі РРФСР)	Іжевськ	1,4	34,2	росіяни-57,1 татари-6,1	
чеченці	Чечено-Інгуська Автономна Радянська Соціалістична Респуб. (в складі РРФСР, на Північному Кавказі)	Грізний	1,1	47,8	росіяни-34,5 інгуші-10,7 вірмени-1,4 українці-1,2	

ТАБЛИЦЯ 2. (Продовження)

Народ	Територіально-адміністративна одиниця в складі СРСР, що має назву цього народу	Столиця	Населення цього терит.-адм. одиниці, млн.	Відсот. цього народу в населенні терит.-адм. одиниці.	Інші народи в територіально-адміністративній одиниці, що становлять понад 1% населення	Примітки
марійці	Марійська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (в Поволжі, в складі РРФСР)	Йошкар-Ола	0,7	43,7	росіяни-46,9 татари-5,9 чуваши-1,3	
осетини	Північно-Осетинська Автономна Радянська Соціал. Республіка (в складі РРФСР) та	Орджонікідзе	0,6	48,7	росіяни-36,6 інгуші-3,3 вірмени-2,4 грузини-1,9 українці-1,7	Осетини в Півн. Осетії - переважно мусульмани, а в Півд. - переважно православні.
коми	Південно-Осетинська автономна обл. (в складі Грузинської РСР).	Цхинвалі	0,1	65,0	грузини-28,0 росіяни-1,5 євреї-1,4 вірмени-1,1	
	Комі Автономна Радянська Соціал. Респуб. (в складі РРФСР)	Сиктивкар	1,0	28,6	росіяни-53,1 українці-8,6 білоруси-2,6 татари-1,2	

ДОДАТОК 2.

До Комітету прав людини
від члена Комітету Сахарова А. Д.

ПРО ПРОБЛЕМУ ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВ ОСІБ ТА НАРОДІВ, ПОРУШЕНИХ ПІД ЧАС НАСИЛЬНИЦЬКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ 213)

До Комітету надійшли документи від представників народу кримських татар і народу месхів-турків, в яких увагу Комітету звертають на важливе завдання відновити права осіб та народів, порушені під час переселення. Комітетові відомо, що становище, яке вимагає відновлення прав, існує також стосовно народу німців Поволжя.

Я пропоную Комітетові обговорити такі питання :

1. Обставини насильницького переселення народів — німців Поволжя, калмиків, черкесів, карачаївців, балкарців, кримських татар, месхів, а також корейців, переселених перед війною.

2. Аналізу порушень законности й гуманізму під час насильницького переселення.

3. Обставини насильницького утримання переселених в місцях поселення, наявність спецкомендатур та інших позазаконних обмежень прав, які погіршують і без того страхотливе становище переселених і які вже призвели до масової смертності.

4. Аналізу становища, що існує під сучасну пору, зокрема, дискримінаційних обмежень у прописці, у влаштуванні на працю, в освіті, в праві придбати майно тощо стосовно народів кримських татар, німців Поволжя, месхів.

213) Переклад з тексту з книги « А. Сахаров в боротьбі за мир », видавництво « Посев », 1973, стор. 181-182. Також АС 1251.

5. а) Аналізу причин, що привели сталінську адміністрацію до злочинів геноциду, згаданих у пунктах 1, 2, 3.
- б) Аналізу причин, що призвели до затримок у відновленні прав переселених народів під сучасну пору.

Я пропоную обговорити роль таких факторів: роля загальноідеологічного курсу великодержавного шовінізму; видиме насильство, як засіб політичної гри на упередженнях та низьких інстинктах; роля економічних та соціально-політичних факторів; роля загальної політичної й психологічної ситуації воєнного часу.

6. Переслідування осіб, що виступають за відновлення прав переселених народів.

7. Які виступи й документи Комітету могли б сприяти вирішенню проблеми?

А. САХАРОВ

Москва, 16 березня 1972 р.

ДОДАТОК 3.

Голові Раді Міністрів Косигіну — Відкритий лист.

ЩЕ РАЗ ПРО РУСИФІКАЦІЮ І НАЦІОНАЛІЗМ 214)

Громадянине Голово Раді Міністрів! Конкретні факти недавнього минулого, які стали мені відомі цими днями, примушують мене відмовитись від мого власного принципу і звернутися до Вас, хоч я заздальгідь свідомий, що практичної користи з цього не буде. Ніхто ні разу не зумів наблизити Ваше трансцендентальне існування на кремлівських висотах до долі політичних в'язнів СРСР, яких Ви називаєте особливо небезпечними державними злочинцями. Ні голодівки, ні хвороби, ні самогубства. Але я не політик. Що ж, нехай мої слова й нічого не змінять. Сьогодні я зобов'язаний висловитися. Це мій обов'язок, обов'язок росіянина.

У квітні 1975 року в Уральському концтаборі ВС-389/35 відбулася розмова заступника начальника установи ВС-389, капітана Шарікова з моїм товаришем Чекаліним. Шаріков недвозначно вмовляв в Чекаліна шовіністичні настрої, вимагав від нього, як від росіянина, піврати взаємини з жидами, українцями і т. п.

Я — росіянин. І мені боляче за мою країну, в якій офіційні особи відкрито проповідують шовінізм, де русифікація піднесена до рангу державної політики. Цивільний шлюб радянської влади з електрифікацією показався лезбійським; він не дав народам інтернаціоналізму.

За що мають любити мене, росіянина, студенти Чехословаччини і Польщі, селяни Литви і України?

Можна здеморалізувати Івана Дзюбу, але ж не Дзюба породив русифікацію України, а вона — Дзюбу.

214) Передрук з журналу «Сучасність», січень 1976 р., стор. 117-118.

Мені боляче, що Росія є тюрмою народів у більшому масштабі, ніж це було 60 років тому, а в тюрмі люди не живуть з власної волі.

Я - росіянин за національністю, культурою, мовою, заявляю: в СРСР існує національна дискримінація і примусова русифікація. У цьому переконали мене роки таборів і тюрми.

Ось так впродовж одного року ув'язнення в таборі ВС-389 я став свідком багатьох прикладів цього. Ваші опричники в голубих пагонах із Скальпінського ОКГБ Афанасов, Крапавичук і Утиро неодноразово поширювали через свою агентуру у зоні антисемітську дезінформацію, батогом і медівником насаджуючи у зоні міжнаціональну ворожнечу. А в грудні 1974 року вони пробували фізично розправитися з в'язнями-євреями руками своїх агентів з поліцаїв, вбивців і пройдисвітів. У лютому 1975 року капітан Утиро відкрито висловив Ягманові свої антисемітські переконання, пробуючи при тому навіть теоретично їх обґрунтувати.

Насильна русифікація провадиться не тільки самим фактом вивозу українців, вірмен, литовців і інших на «перевиховання» до Росії, але й свідомим «перевиховуванням» в дрібницях: в затримці листів на національних мовах, в забороні інших, крім російської, мови під час побачень і т. п. Принцип «діли і пануй» — основна практика «перевиховання» політв'язнів СРСР. Постійні намагання нацькувати росіян на українців, вірмен і т. д., усіх на росіян, а євреїв — на українців...

А все ж таки інтернаціоналізм існує. Якраз тут, в середовищі т. зв. «буржуазних націоналістів», яких є більшість серед політв'язнів. І якщо націоналістами є Будагян, Альтман, Калиниченко, Світличний, Шахвердян, Лук'яненко, Глузман, Антонюк — то і я націоналіст. Український, вірменський, єврейський, литовський, чеський, польський, новозеляндський, перу-

анський, бо демократія — це свобода і людини і поодиноких народів. На жаль, я примушений закінчити, бо мене підганяють.

Володимир Буковський.

Червень-липень 1975

(Володимирська тюрма).

ДОДАТОК 4.

СЛОВО НАЦІЇ 215)

I. Оцінка світової ситуації

Історія народів розвивається за циклами. Слідом за підготовчим періодом і часом розквіту неминуче йде доба занепаду. Найяскравіший приклад такого циклу ми бачимо в античному світі, де блискуче піднесення Греції, що супроводжувалося суперництвом різних її частин (Атени, Спарта), закінчилося поглиненням її Римською державою й протиборством двох великих імперій — Римської і Парфянської (Перської), які поступово хилилися до занепаду й, нарешті, зникли.

Дещо подібне ми спостерігаємо й за нового часу. Європа, яка була осередком світового розвитку й роздиралася суперечностями своїх провідних держав, що претендували на гегемонію (Франція, Німеччина), сьогодні затиснена між двома надвелетнями, саму назву яких чомусь зашифровано.

Хоч би якими взаємними докорами обмінювалися системи, що нині протистоять одна одній, скільки б вони не вважали ті чи ті вади виключно властивістю протилежної сторони, головна загроза, мало ким ще усвідомлена, залишається спільною: виродження, викликане причинами біологічного порядку, що діють щораз з більшою силою, що менше на них звертають уваги, вперто жуючи заяложену істину про першість так званих «соціальних» факторів перед біологічними.

Ознаками цього виродження є: падіння народжуваності, зростання суспільної інертності, як в так званих «вільних», так і в так званих «тоталітарних» країнах, втеча людей в особисте життя, в побудову власного добробуту, їхнє взаємне відчуження, атоміза-

215) Переклад з газети «Русская мысль» (Париж) з 26 листопада 1971 р., також АС 590.

ція суспільства, зникнення духовних інтересів, виникнення вакууму в душах людей і, внаслідок цього, — безглузді страхітливі злочини, пияцтво, наркоманія. Суспільство, яке вироджується, — це Янус, що його два обличчя — це обиватель і злочинець. Перший не може жити без другого, не дарма такою величезною популярністю користуються детективні романи. Якби злочинців не було, обивателі вигадали б їх.

Демократія в її егалітарному варіанті є один із наслідків виродження і водночас її стимул. Демократи виходять з абсолютної цінності кожної особи, незалежно від того, чи йдеться про святого чи про вбивцю-садиста. Сенс отруйної ідеї рівності між людьми — рівні права для чесних людей і для бандитів (яскравий приклад такого гуманізму, що переходить в ідіотизм — горезвісний закон про межу необхідної оборони, що охороняє дорогоцінні тіла гвалтівників). Якісні критерії цілковито викинено з обігу і внаслідок цього торжествує або пряме зло, або пересічна безликість. Тому абстрактне гасло «правової держави» без конкретних уточнень, про які саме права й для кого йдеться — лише порожня фраза.

Егалітаризм не є, знов-таки, вада лише демократичних, у західньому розумінні, режимів. Диктатура й монархії також можуть бути егалітарними й вироджуватися з таким самим, як не з більшим, успіхом, приклад чого — та сама Римська імперія. Демократія небезпечна своїм потуранням виродженню, але ще небезпечніша диктатура, що виступає його активним помічником.

Протистояти цьому процесові виродження здатний лише сильний уряд, що спирається на національні традиції.

Такий уряд колись існував у Росії. Величезну кількість найрафінованіших зусиль докладено до того, щоб, під прапором кінечности змін, підважити самі засади російського способу життя й переробити нетипову Росію за західним зразком. Але таке пере-

роблення було неможливе через наявність у народі певних політичних ідей, що не вміщалися в прокрустове ліжко лібералізму. Ці ідеї вимагали, щоб у країні була сильна централізована влада, здатна охоронити незалежність Росії від всіляких на неї зазіхань. Збіговисько базик не задовольняло народ, і не дивно, що, осягнувши на якусь історичну мить свою мету, воно не довго протрималося. Сильну централізовану владу було відновлено на новій основі. Ліберали можуть скільки завгодно голосити з цього приводу, клянуци «відсталість» та «нездатність» Росії, кричати, що нова форма ще гірша від старої, але самі вони сприяли появі саме цієї нової форми, несуть за неї свою частку відповідальності і, можливо, саме тому так чутливі до її недоліків. Можна викручуватися, відрікатися, посилатися на добрі й зовсім інші наміри — від цього суть справи не змінюється. Вийшло за прислів'ям: «Що маємо — не оберігаємо, а втративши — плачемо».

Переламним моментом історії була Перша світова війна. Питання щодо її причин та щодо винних залишається досі не вирішеним, а породжена вона була попереднім періодом ліберально-демократичного «розквіту» за чужий рахунок з такою самою закономірністю, з якою обиватель породжує злочинця. Виявилось правильним геніяльне спостереження Достоевського — саме тривалий мир озвіряє людей, розвиває в них тваринний егоїзм, низькі власницькі інстинкти. «Доба війн закінчилася», — добросердо кумкали ситі жаби, але журавлі, ладні проковтнути їх, вже летіти.

Війна виявилася не схожою на паради, вона набула затяжного характеру, почалися незадоволення й ремство. Незадоволення охопило й придворні кола, де склалися дві партії: одна виступала за енергійніше провадження війни, друга — за укладення сепаратного миру. Нерішучість і хитання Миколи II призвели до того, що він став жертвою змови, організованої військовою партією. Але змова не обмежилася цього разу,

на відмінну від 1801 року 216) спальнею палацу. З ним збіглася так звана «Лютнева революція», на яку не чекали самі революціонери. Але події швидко вийшли з-під контролю тих, що збиралися ними керувати. Бачачи це, генерал Л. Г. Корнілов намагався врятувати становище, але уряд Керенського звернувся по допомогу до більшовиків, зробивши тим перший крок до своєї загибелі. Він фактично не так був скинений, як просто віддав владу. Він мав лише один вибір: кому її віддати. І він вибрав.

Із заворушень виросла нова суспільна організація. Протягом якогось часу нею намагалися керувати сіячі перманентного хаосу, але їх швидко викинула з сідла й нещадно знищила сила, походження якої вони так і не зрозуміли. Але зрозумів це В. В. Шульгін, 217) який відзначив такі позитивні, з його погляду, факти, як відновлення дисципліни у війську, відновлення майже в повному обсязі старих кордонів, і передбачив відновлення, врешті-решт, і одноосібної влади.

Тимчасом важливі події відбувалися на Заході. За всіма канонами детективних романів злочинця мусять викрити. Винуватцем світової війни оголосили саму лише Німеччину, і спільні гріхи приписали їй. Ображена національна гідність породила Гітлера.

Новий режим оголосив нещадну війну виродженню. Але виконати це завдання він не був у змозі, бо керувався аж ніяк не расовими принципами, які проголошував, а вузьконаціональним егоїзмом, оголошуючи неповноцінними навіть народи, які стоять на тому самому рівні розвитку, що й німці. Відповідна

216) Ледве чи можна провадити паралелі між вбивством російського імператора Павла I, що сталося 1801 року, і Лютневою революцією 1917 року, бо ці події відбувалися за цілком інакших умов і з інакших причин. (Примітка перекладача).

217) Шульгін В.В. (1878-1976) — російський політичний діяч правого крила. Після революції вітав імперіялістичні тенденції, що їх виявляли більшовики. 1945 р. опинився в СРСР, де пізніше виступав з прорадянськими творами, визнаючи спадковість комуністичного режиму від царату. (Прим. перекладача).

хвиля справедливої загальної ненависти поглинула Німеччину.

Ліберали дуже люблять засуджувати деспотію взагалі, скидаючи на одну купу царизм, фашизм, комунізм. Але та чи та диктатура породжується конкретними обставинами й виконує конкретне історичне завдання. Часто завданням однієї диктатури є запобігти чи протидіяти іншій. І часто таке завдання під силу лише диктатурі. Демократи сновигають між Сцїлою та Харібдою, але, чи вони того хочуть, чи ні, мусять робити вибір.

Прихильники західньої демократії в своєму невгамовному захопленні доходять сьогодні до апології капіталізму. Вони впевнені, ніби «вади капіталізму не мають органічного характеру, не є ознаками перестарілости й агонії, не зростають, а усуваються й вирівнюються». Йдеться, мовляв, лише про «дитячі хвороби, хвороби зростання», а через це «боротьба проти капіталізму є, мовляв, злочинною й безцільною». Ліберали самі не помічають, якою мірою їхня аргументація схожа на аргументацію їхніх супротивників. Можна доволі волати про вищість тієї чи тієї системи, але жодна з них не є ідеальною, а сьогодні, за умов, коли в світі існує рівновага сил і жодна зі сторін не має вирішальної переваги перед іншою, вартість шляхів, ідучи якими кожна з них нарощувала й нарощує свою силу, можна оцінювати лише в перспективі. Та й самий підхід з погляду економічної системи накинений певною ідеологією, яка виходить з примату економіки, примату, на наш погляд, не доведеного і нами не визнаного.

Найжахливіше слово для обивателя й ліберала — це революція. Як протягом шістдесятьох років добросерді слиньки проголошували «на землі мир і в чело-вечех благоволеніє», так і сьогодні вони замружують очі й проголошують: «Ніде в сучасному світі ми не бачимо радикальної революції. Світ в цілому не хоче революції, відкидає її. Світ віддає перевагу еволюції.

Кожний заклик до кривавої насильницької революції є безвідповідальним, злочинним і історично не виправданим». Яка далека ця рожева картина від дійсності!

Революція — перехідний стан. У математиці такий стан позначають нулем, і він не має ані позитивного, ані негативного позначення. Тому так часто люди категоричних поглядів мають труднощі в оцінці революційних кульмінацій і не можуть вловити, де закінчується революція й починається контрреволюція, ким були, наприклад, Кромвель, Наполеон, Сталін. Самі такі виверження життєвої енергії народів — природні явища, що їх не можна викликати штучно за будь-чим бажанням у будь-який момент історії або запобігти їм за будь-чим бажанням. Вони супроводжують, як правило, періоди найбільшої життєвої діяльності нації. Якщо в якійсь невеликій частині сучасного світу, що деякі сприймають її за весь світ, ми не бачимо таких вибухів, це свідчить лише про те, що вона перейшла через свій кульмінаційний період і хилиється до занепаду. Через революцію пройшли й Англія, і США, і Німеччина, не кажучи вже про Францію. Самі демократичні інститути створено революцією, чому ж прихильники цих інститутів відхрещуються від своїх батьків?

Гендлярі клацають рахівницею й засмучуються: досягнені успіхи замалі й незначні, жертви не рентовні. А якби успіхи були трохи більші, були б рентовні? Та й що вважати за успіх? Герцен²¹⁸), наприклад, був дуже засмучений тим, що бурхливі потоки революції течуть на Заході до марем міщанства. Якщо Росія уникне такої долі — а вона має всі задатки, щоб уникнути — то ще постане питання, чиї жертви виявилися не рентовні.

²¹⁸) Герцен, Олександр (1812-1870) — російський суспільний діяч революційного напрямку, більшу частину життя — в еміграції, де видавав революційні журнали. (Прим. перекладача).

Діячів перехідних періодів докоряють у тому, що вони не знають, як будувати нове суспільство. Про це, мовляв, навіть мудреці сперечаються. Бажали б ми знати, хто ці мудреці, щоб схилитися перед їхньою мудрістю. Але доки тривають марні суперечки мудреців, людям справи мимоволі доводиться діяти на свій страх і ризик.

Ліберали ж поки що шукають квадратури кола або, інакше кажучи, способів «могутнього масового нена- сильницького впливу на недемократичні уряди», які (способи — І. К.), як самі вони в хвилини просвітлення визнають, роблять мирний шлях розвитку неможливим. Що ж! Дай Бог нашому теляті вовка спіймати!

Але якщо в європейських народів вичерпуються життєві сили, зате «третій світ» вирує. Укrapлені в американське суспільство його представники вчиняють погроми й підпалення, ставлять ноги на стіл, люб'язно підставлений їм лібералами, й твердо проводять лінію на те, щоб стати пануючою клясою в Америці. Коли англосакси остаточно втратять почуття національної гордості й потонуть у ліберальному багні, весь величезний промисловий потенціал США може перетворитися на засіб для досягнення світового панування чорної раси, якщо ця загроза не буде своєчасно усвідомлена.

Ліберали спливають щасливими сльозами з приводу звільнення колоніальних народів, вбачаючи в цьому добру волю колоніальних держав. Ці люди ніколи, мабуть, не чули про війну в Алжирі, В'єтнамі, Індонезії, Малайї та в десятках інших місць. Випадки ж надання незалежності з невідомих причин свідчать лише про те саме звиродніння могутніх колись народів. Звільнені ж народи одержали цілковиту можливість зайнятися своєю улюбленою ще з передколоніальних часів справою й бадьоро заходилися різати один одного (Конго, Нігерія, Руанда). Чи припустимо надавати цим країнам, що явно не доросли до незалежності, такі самі права в ООН, що й культурним

націям? Уряди великих держав провадять ганебну політику запобігання перед новими країнами, а ті нахабніють, протистують направо й наліво і плюють і на тих, і на тих. Китай — лише найяскравіший приклад того, до чого призводить таке загравання.

Доброзичливіці пропонують і Радянському Союзові, що його вони називають колоніяльною державою, наслідувати приклад звироднілих, саморозпуститися, розвести мобутівщину на окраїнах, для запобігання якій висувають гасло: « Не використовувати одержану свободу для історичних поражунків ». Але кого зупинить це бовкання? Що це: недоумство чи підступний розрахунок когось, кому потрібний всесвітній розклад?

Ідеологічний стан світу сьогодні набагато складніший, ніж це уявляють ті, що бачать лише кольори: демократія, соціал-демократія, комунізм. Так звані національні відтінки є відтінками лише у сприйманні лібералів. Для нас нація первинна, а все інше — похідне від неї. Нація для нас — не лише біологічний різновид, а й особлива духовна спільнота, своєрідність якої має глибокий містичний сенс. Кожна релігія, кожна ідеологія неминуче модифікується на різних національних ґрунтах до невпізнанности. Так сталося з християнством, так тепер стається з марксизмом. Національна основа має, нарешті, бути звільнена від усіх нашарувань і з'явитися в справжньому своєму значенні, в світлі ідеології, що впливає з її первинности.

Які основні ознаки нації?

По-перше, — расовий тип. Людина може змінити мову, релігію, але вилізи з власної шкіри нездатна. Часто кивають на змішаність сучасних рас, одні з підтримкою, інші — з жахом. При цьому забувають, що змішування само по собі не обов'язково призводить до появи гібридних типів: риси однієї з ліній можуть цілковито переважати серед нащадків.

Расовий тип визначає психологічну будову, що тут її розуміємо дуже широко, не лише як темперамент, а й як здатність до суспільних зв'язків певного

типу. Такими є джерела особливостей політичної організації. Наприклад, завоювання Іспанії давніми ібе-рами, які прийшли з Африки, а потім — маврами може вважатися за першоджерело подібних явищ суспільного життя країн іспанської та арабської культури. Слід зазначити, що расові особливості як такі ще не можуть бути якісним критерієм для порівняльної оцінки.

Інша справа — властиві народам особливі способи думання. Наочним свідомством досконалості цих способів є ступінь розвитку мови. Вищість арійських (індо-європейських) мов над всіма іншими — доведений факт для всіх сумлінних учених. Доведено також, що мова, яка зупинилася на порівняно низькому ступені розвитку, вже не здатна до вдосконалення, навіть коли й усунуто причину цієї зупинки — тимчасова ізоляція народу за часів його становлення. Проте, ця нерівність у розвитку не може й не має бути причиною дискримінації. Нею може бути лише небезпечний, агресивний характер.

Окремі особи й цілі народи, що відмовилися від своєї мови на користь досконалішої, іноді вважають, що вони піднесли вище від її створювачів. У цьому разі доречно згадати чудове порівняння Штирнера: якщо людина не звільнилася сама, а її звільнили, то вона схожа на віслиюка, запханого до левиної шкіри. Результатом стає лише спадкова дезорганізація психіки.

У середовищі вчених лібералів з цього приводу існують найбезглуздіші упередження. Має обіг казочка, начебто дитина з джунглів, вихована в європейській родині, нічим не відрізнятиметься від європейських дітей. Цю архінісенітницю лібералів, які поринають у ідеалізм де не треба, нісенітницю, що виходить ще від Гельвеція, спростовував ще Радіщев на прикладі бурятських дітей, вихованих у російських родин.

Крім расового типу (психічної будови) та мови (способу думання), могутнім фактором об'єднання лю-

дей є ідеологія. Добре відомо, що деякі ідеології претендують на універсальність, а їхні прихильники розглядають їх як щось найвище, загальнолюдське, а на національне кидають погляд згори донизу, як на якийсь клопіт, як на кайдани, від яких слід звільнитися. Появу таких ідей викликано деякими загальними особливостями людської свідомости, її зорієнтованістю на зовніше сприйняття за допомогою мови. Зовніше, тобто об'єктивне, сприймають як дещо вище порівняно з суб'єктивним. Особливо властива ця риса способів думання народів, які втратили свою мову.

Але людське мислення — не така чиста дошка, як припускають деякі. Не на кожному матеріалі однаково зручно писати. Народи мають схильності, що сприяють виробленню або сприйняттю тієї чи тієї ідеології. Прихильники ж універсальних вчень вважають їх за прийнятні й обов'язкові для всіх. Проголошує примат загальнолюдського над національним, суспільного над особистим, хоча загальнолюдське поза національним і суспільне поза особистим — порожні абстракції, не виповнені жодним змістом, крім того, що його тягнуть за собою люди, деякі — потай, а деякі — самі того не помічаючи, а тягар цей — національний та особистий егоїзм. Природа, що її виганяють через двері, повертається через вікно.

Життя — це різноманітність. Одноманітність — це смерть. Абстрактні ідеї — мертві покидьки людської свідомости; люди, що перебувають під їхньою владою, заражені трупною отрутою, і не випадково вони сіють довкола себе смерть. Боротьба за національну своєрідність проти мертвих абстракцій — частина великої битви сил життя та смерти у Всесвіті.

II. Становище суспільства

Основна претенсія, що її висувають існуючому в нас устроєві — його недемократичність. Сліз із цього приводу пролили немало, але ось біда — народ вперто залишається байдужий до панацеї, що її йому пропону-

ють. Чутно ремствування щодо «зневажання думки кращих розумів». Але знов таки: хто вони, ці кращі розуми? Звідки вони: з того самого синедріону, що й вже знайомі нам мудреці, чи з іншого? Хто оголосив ці розуми найкращими? Де критерій того, що вони справді найкращі? Усі ці запитання залишаються без відповіді. Ми намагаємося скласти собі уяву про ідеї нещадно придушуваних «кращих розумів» за тими уривками, що долітають до нас від їхніх шанувальників. І що ж ми знаходимо?

Найбільше місця посідають бутафорські громи й блискавки на адресу бюрократичної еліти. Водночас подають найглибокодумнішу аналізу її суті. Виявляється, ця еліта «не репрезентує ані народу, ані будь-якої класи суспільства, вона репрезентує лише сама себе». Але дозвольте! Адже такі думки висловлював колись один, щоправда, аж ніяк не найкращий розум — П. Н. Ткачов (219). Це йому належить гідне Коперника відкриття, начебто російська держава «висить у повітрі» й спирається лише сама на себе. Відкриття це свого часу було справедливо осміяне Енгельсом, але, можливо, тепер становище змінилося й недійсне стало дійсним? Та ба! цього не сталося. У аналізі наших мудрагелів, як і раніше, гордо зяють дірки. Як і раніше, говорять про робітничу класу взагалі й цілком впускають з думки, що вона давно перестала бути чимось єдиним, що з неї давно вже виділився прошарок робітничої аристократії, не дуже, щоправда, значний, відсотків п'ять, не більш, але часто одні навмисно видають його за робітничу класу взагалі, а інші помилково сприймають його за таку.

Багато журяться й з приводу вузькодогматичної обмежености представників правлячої класи, що заважає їм своєчасно помітити нові явища, правильно їх

219) Ткачов, Петро (1844-1883) — російський революціонер, прихильник крайніх тоталітарних метод революційної боротьби. Вважається за попередника лєнінізму. (Примітка перекладача).

оцінити й розумно на них реагувати. Але чи лише в цьому полягає справа? Невже правителі не розуміють чогось лише через те, що жоден мудрець не спромігся розтлумачити їм усе як слід? Тоді до Ткачова приєднується ще одне світило — Ш. Фур'є 220), який вкрай дивувався, що правителі не бажають його вислухати. Можна подумати, що люди з тих часів так і не втямили, що справа не лише в здатності розуміти, а й ще в інтересах, які примушують діяти всупереч чужому розумінню. І далеко не завжди «розуміння» правильніше, ніж дії.

Ті, що уявляють, ніби все розуміють, бажали б перетворити цю свою коштовну якість на шори для державних діячів, це вони волають в разі будь-якого, часто конечного, втручання до справ інших країн «руки геть», на зразок дружини, яка, почувши на вулиці зойк про допомогу, хапається за свого чоловіка, не даючи йому вийти з дому. Вона розуміє, що її чоловік ризикує, розуміє, що без його допомоги, можливо, когось уб'ють, але «хтось» для неї байдушкий, і через це друге розуміння не діє. Яка вартість такого розуміння? У чому ідейний ліберал відрізняється від пересічного обивателя? Сміливістю дезертира!

На протигагу доктрині клясової боротьби проголошують відмову від принципу клясового егоїзму й деяке, невідомо яким чином досяжне, гармонійне єднання всіх ворожих нині сторін: суспільства й правлячої еліти (очевидно, коли ця остання почне прислухатися до свистіння рака на горі та до думки «кращих розумів»), міського й сільського населення (після того, як зникнуть усі рецедиви первинного соціалістичного накопичування, що його Сталін здійснював за троцькістськими рецептами, чим поставив селянство на

220) Фур'є, Шарль (1772-1847) — французький соціаліст, автор теорії гармонійної організації суспільства на засадах кооперування. Надсилав численні листи до впливових осіб з проханням вислухати його й прийняти його ідеї. (Примітка перекладача).

межу знищення й призивів до хронічної кризи сільського господарства), робітників та інтелігенції (коли перші тісно згуртовуються довкола інтелігенції, за передбачуваною «кращими розумами» звичкою обов'язково згуртовуватися довкола когось, й триматимуться її духовного керівництва, пояснюючи своїм голодним родинам перевагу демократичних ідеалів перед економічним добробутом). Чи не чудові фантастичні картинки?

Насправді ми маємо:

1. Сильну централізовану державу. Лише така держава відповідає народним вимогам і традиціям, такою вона була, є, буде й мусить бути (маємо на увазі, звичайно, не конкретну форму, а суть). Але що значить сильна? Чи можна назвати сильною державу, яка гатить з гармат по горобцях й здригається від кожного шереху? Ні. Такі ознаки ніколи не свідчили про силу. Справді сильна влада докладно знає, коли, як і проти кого застосувати силу. Адже вся справа полягає лише в цьому. І демократія, і диктатура — порожні слова, й те, й друге може бути й добрим, і поганим — усе залежить від конкретних обставин. Ніщо не треба підносити до абсолюту й поширювати свободу до права на взаємну різанину, а боротьбу з наркотиками — до заборони газованої води.

2. Привілейована верства. Така верства, знов таки, завжди існувала, існує й існуватиме в державі, і питання полягає лише в тому, яким змістом вивопнене це поняття. По-перше, про наявність такої верстви має бути чітко й виразно оголошено, з поясненням, хто, чому й яким привілеями користується. Егалітарні теорії позбавлено якісних критеріїв; будши призначені для знищення аристократії, вони лише замінюють її на охлократію. По-друге, за самим характером привілеїв можна судити про якість верстви: справжня аристократія ніколи не розглядатиме привілеїв, особливо матеріяльні, як самоціль.

Сьогодні з поняттям привілейованої верстви плутають поняття правлячої кляси. Цю роль вже відіграє буржуазія та робітнича аристократія, на неї починає претендувати інтелігенція. Але представництво в привілейованій верстві не може бути монополією однієї кляси. Та й за сучасної атомізації суспільства й спеціалізації виробництва й науки важко чекати, що будь-яка кляса виступить як єдина сила, бо внутрішня подрібненість робить це щораз менш імовірним. Клясова основа об'єднання суспільних сил вичерпалася, так само, як і творчі можливості, що випливали з такого принципу ідеології.

3. Централізоване економічне плянування. На адресу цієї системи кидають найбільше закидів, але ще невідомо, що принесе децентралізація, чи буде вона кращою, чи гіршою. Експерименти з виробничим самоврядуванням можуть і мусять провадитися, але різкий перехід за наявних обставин може не призвести до бажаних результатів.

Поширення прав підприємств сьогодні вже поставлено на порядок денний. Але чомусь ці права на практиці виявляються не так правами підприємств (тобто, робітничих колективів), як правами самих лише директорів. Проте, навіть за умов диктатури можливе найширше робітниче самоврядування, що доведено на прикладі робітничих рад у Югославії, або інакші форми участі робітників у керуванні виробництвом. Катастрофічна низька продуктивність праці зростає лише в тому випадку, якщо робітники одержать можливість брати безпосередню участь у керуванні підприємствами і в розподілі прибутків, якщо робітники відчують себе господарями й справді стануть ними.

Надмірні претенсії держави в галузі економіки мають коріння в теорії, яка надає їй (економіці — І. К.) вирішального значення. Держава забирає до своїх рук економіку, вбачаючи в цьому джерело своєї влади. Проте, політичні форми не залежать від економіч-

ного устрою, а визначаються цілком іншими факторами, насамперед — національними традиціями, що склалися внаслідок тривалих однотипних взаємодій з народами оточення. Сильній « думкою народною » державі нема сенсу створювати складну систему приводних пасів, щоб забезпечити одноманітний рух рук під час усіх виробничих процесів.

Інше питання, що стоїть на порядку денному, — перетворення держави клясової диктатури на загальнонародну державу. Жертвою доктрини виявилися не лише « експлуататорські кляси », глибока розколина пролягла між робітничою клясою та селянством. Ворожі селянству погляди Троцького, який оголосив село « внутрішньою колонією », з якої треба черпати кошти на індустріялізацію країни, попри офіційне засудження їх Сталіним, фактично лягли в основу його політики в цій галузі, звідси так звані « перегиби » колективізації, звідси « ножиці », звідси символічні ціни на сільськогосподарські продукти, що призвело до цілковитого розорення села. Привид голоду примушує поступатися, але такі вимушені поступки робилися вже не раз. Варто становищу бодай трохи поліпшитися, як знову починаються старі вихватки. Міський обиватель у своїй незмірній тупості з тугою згадує про щасливі часи періодичного зниження цін, не розуміючи, як свиня під дубом, що саме через ці щасливі часи він, можливо, завтра їстиме зубчасті колеса замість хліба.

Колись громаду вважали за одну з непорушних засад російського способу життя. Замахи на неї багато хто розглядав як підважування підвалин. До інакшого способу думання дійшли лише після заворушень, але реформи П. А. Столипіна 221) безнадійно спізнилися.

221) Столипін, Петро (1863-1911) — російський політичний діяч, кілька років перед смертю був прем'єр-міністром імперії. Намагався зруйнувати громадське землекористування, яке в Росії було традиційним. Вбитий у Києві революціонером.

Сьогодні так само вперто тримаються колективної форми власності в сільському господарстві, вважаючи її за невід'ємний складник соціалізму. Проте, суть соціалізму не в тому, щоб за будь-яких обставин зганяти народ до купи, а в тому, щоб висувати наперед загально-народний інтерес, а не інтерес вузького прошарку. Квітуче сільське господарство — загально-народна власність, і якщо для цієї мети треба дозволити існування сильних особистих господарств — треба піти на це, не зважаючи на жодні догми. Ніж купувати хліб у Канаді, краще влаштувати власну Канаду.

4. Апарат придушування. Обивателі від демократії не уявляють суспільства без поліції. Одначе, жодній поліції ніде не пощастило впоратися зі злочинністю. Таке завдання їй просто не під силу. Його можна вирішити лише організованими діями всього суспільства, яке володіє засобами самооборони. Єдиний вихід — заміна найманої поліції добровільними народними формуваннями, на зразок тих, які існували в Росії з найдавніших часів до початку 18-го сторіччя.

III. Національне питання

Національне питання — головне питання сучасності, але для прихильників егалітарних вчень воно ніколи не буде головним і ніколи не буде ними правильно усвідомлене.

Національне питання сьогодні — проблема не лише країн, що розвиваються. З ним стикаються й такі високорозвинені країни, як Англія, Канада, Бельгія, і навіть вихвалена всерятівна демократія не знає, як його вирішити.

Особливо складним є національне питання в нашій країні. Невідомо звідки виплила й посилено роздмухується версія, начебто росіяни є привілейованою нацією. Насправді все як раз навпаки, але поки що зусиллями доброзичливців усю провину скидають на Росію. Її оголошують країною, якій «завжди були

властиві відстала економіка, напівдикі суспільні взаємини та культурний застій». Єдиним врятуванням від внутрішніх заворушень для Росії завжди була, начебто, зовнішня експансія, яка триває ось уже 500 років, починаючи з 15-го сторіччя. Безглуздість таких тверджень ясна кожній неупередженій людині. У період Київської Русі ми аж ніяк не були відсталішими від Західної Європи. Тяжкого удару Росії завдало татарське ярмо, але після його повалення починається відродження російської культури. Політичну систему, що історично складалася, не можна, зрозуміло, вважати за досконалу: вона була й причиною важких внутрішніх криз, як за Івана Грізного, так і бурхливого піднесення, як за Петра I. Але жодна інша система не могла того часу виникнути, не могла забезпечити національного буття Росії.

На цілі сторіччя затягнулася боротьба з метастазами Золотої Орди. Ліквідація Казанського, Астраханського і Кримського ханств була історичною konieczністю, а ніяк не «експансією». А хіба можна назвати цим словом, наприклад, вчинені в 19-му сторіччі військові експедиції проти середньоазійських ханств, де російське військо звільнило тисячі рабів, включно з багатьма нашими співвітчизниками?

Сьогодні нам ставлять у провину, що росіяни, які становлять 57% населення країни 222), відіграють непропорційно велику роль. Ми б сказали навпаки — непропорційно малу. Почати хоча б з того, що всі так звані союзні республіки мають свої комуністичні партії — крім Росії. Наслідком є справді непропорційне посилення наймогутнішого з регіональних угруповань — українського.

Нам кажуть, що кількість росіян перебільшено коштом «етнографічно особливих» груп, на зразок козацтва. Але докір спрямовано не на ту адресу. Якщо вже хто й займається таким приписуванням, то,

222) Див. примітки 58 і 59 на стор. 73.

наприклад, грузини, які зарахували до своєї чисельності мінгрелів, так само відмінних від них, як українці від росіян.

До речі, про ці відмінності. Колись українці та білоруси вважалися лише частинами російського народу, а не окремими народами. Сьогодні ж чомусь штучно підтримують існування «білоруської нації», хоча самі білоруси себе такою не відчують, а «білоруська мова» являє собою лише зібрання західньоросійських діалектів. Проте, територію Білорусії збільшили 1924-26 років удвічі.

Не відповідають етнографічним і сучасні кордони України. У межах України живе 7 мільйонів росіян і, мабуть, не менша кількість обрусілих українців, отже, цілі райони України правильніше було б зарахувати до Росії. Ми вже не кажемо про таку кричущу несправедливість, як передання Україні Криму, переважне російське населення якого тепер примушують вивчати українську мову.

Як відомо, на Україні існує сильний національний рух. Одначе, він ставить собі цілковито нереальні цілі. Якби справді постало питання про самостійне буття України, неминуче треба було б переглянути її кордони. Україна мусила б віддати: а) Крим, б) Харківську, Донецьку, Луганську та Запорізьку області з переважним російським населенням²²³), в) Одеську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську та Сумську області з населенням, досить русифікованим, — області, історично освоєні російською державою. На що могла б розраховувати решта, що залишилася, без виходу до моря й без головних промислових районів — хай подумают самі українці. Хай подумают також про претенсії, що їх можуть висунути поляки на західні області, населення яких настроєне полонофільськи. Наслідком може бути, ми вважаємо, лише повернення блудного сина. Що ж до українських зазіхань

²²³) Див. примітку 60 на стор. 74.

на Кубань та на області Чорноземного центру, то вони цілком сміховинні й взагалі не беруться нами до уваги, так само, як і іноземні апетити на наші території (мається на увазі так зване «бесарабське питання»).

Цілковито не відповідає Конституції статус Казахстану як союзної республіки, тоді, як його корінне населення становить лише третину. Киргизія також обрусіла майже наполовину. Спроби загальмувати природний історичний процес, надавши кожному малому народові «право обмежити число іноземців прийнятною для його етнічного існування нормою» є реакційними й приречені на невдачу. З якого це часу ми стали іноземцями на власній землі? А якщо ми самі встановимо таку квоту? Наскільки тоді зменшиться кількість «російських демократів»?

Висувають звинувачення щодо нееквівалентного обміну, у випомповуванні багатств республік. Але хто з кого випомповує? Хто не знає, що закавказькі республіки перетворилися на потворні паразитичні наросні на тілі країни? Надзвичайне черезсмузжя та взаємна ворожнеча вимагають врівноважуючого фактору. Незалежна Вірменія не могла б існувати на неплодючому плоскогір'ї, серед ворожого оточення, не може вмістити всіх розсіяних вірменів. У Грузії мільйон росіян та вірменів плюс меншості на зразок абхазів та осетинів, які страждають від грузинських великодержавних замашок. Цим малим народам важко буде під владою «бідних та пригночених». Ось уже кілька десятиріч абхазі благають, щоб їх позбавили грузинів і зарахували до складу Росії. Але чомусь виявляється безсилим привілейований народ!

До самої РРФСР входять кілька чисто фіктивних автономних республік (Мордовія, Башкирія, Карелія).

Багато галасують про антисемітизм у Росії. Євреї також претендують на ролі пригноченої росіянами меншості, а вміжчасі, провадячи політику національного кумівства, вони мало не монополізували галузь науки та культури. Російська земля ще не втратила

здатности народжувати Ломоносових, але їм сьогодні загороджують шлях чергові німці, а бідні «привілеювані» росіяни боязко товпляться іззаду. І не приведи Господь їх зачепити! Що вже казати про життєвий рівень — народ про це говорить досить. Любітелям викривати вади інших націй не завадило б зайнятися й самокритикою.

Нам пропонують два виходи: або «братерський союз справді вільних народів», або «батьківська опіка». У першому випадку потім занадто часто починають з'ясовувати: «А чи справді?» А другий термін занадто розпливчатий. Наше гасло — Єдина Неділима Росія.

Неділимість означає в нашому розумінні територіальну цілість держави за цілковитої свободи розвитку культури всіх народів, що населяють нашу країну, але без величезних витрат на розкішні атрибути неіснуючих культур, що байдужі тим народам, яким вони начебто належать. Жоден представник будь-якої іншої нації або раси ніколи не буде трактований в Росії як істота другого ґатунку, якщо тільки він сам не дасть приводу до такого до нього ставлення. Народи Росії — рівноправні господарі в своєму спільному домі.

А ті, хто з піною на губах відстоюють сьогодні горезвісне «право на відокремлення», хай замисляться: куди вони ведуть свої народи? Ми можемо заздалегідь сказати, куди: або до обивательського болота шведського типу, або до стану перманентної анархії, як в арабських країнах. Багато народів після одержання незалежності, часто внаслідок тривалої й славної боротьби, поринули до історичного небуття або перетворилися на посміховисько для всього світу. Але ж мусить, нарешті, збудуватися вал на шляху всесвітнього розкладу. Народи Росії мусять зрозуміти, по якому боці цього валу їм слід перебувати заради їхніх власних інтересів. Помиляються ті, що наївно вірять, ніби позбавлення від Росії є позбавленням від зла.

Зло завжди всередині, хоча між нашими націями іноді й ставався обмін покидьками — якесь зло ми принесли їм, якесь вони експортували до нас. Зло зацарювало завдяки нашим спільним зусиллям, і лише спільними зусиллями ми зможемо його подолати.

IV. Релігійна проблема

Самих матеріялістів починає занепокоювати криза в галузі етики. Раціоналістична мораль неминуче призводить до егоїстичних висновків. Без ідеалізму нема ідеалів.

Твердять, начебто етичні норми розвинулися в людському суспільстві самі по собі, без жодного Божественного втручання. Це «саме по собі» — взагалі улюблене формулювання прихильників вкрай плаского примітивного світогляду, що з'явився (але аж ніяк не «сам по собі») за часів сп'яніння від перших успіхів науки. Наука з того часу зробила великі кроки вперед й давно відкинула ті гіпотези, що за них матеріялісти сьогодні гарячково чіпляються, як колись церква за Птоломея. Науковість, яку видають за найвищий критерій, означає насправді спробу спертися на хиткий ґрунт, який невинно змінюється в процесі пізнання.

Абсолютне знання, що його сама ж таки наука оголошує для себе недосяжним, дає лише релігія. Без неї в світі, який, мовляв, виник «сам по собі», людина, що розвинулася «сама по собі» з амеби, може лише покладати надію, що життя зміниться на краще «саме по собі» без її посильної участі. Особиста відповідальність, честь, гідність перетворюються на деренчливі кімвали. Життя людське — іграшка безликих, неподоланних сил, душа — лише ускладнений собачий рефлекс.

Нам заперечать: раб Божий, який в усьому покладає надію на Господа, на його безпосереднє втручання навіть до кухонних чвар, виглядає аж ніяк не привабливіше. Але не будемо порівнювати пагорбки та най-

вищі гори за тією ознакою, що й ті, і ті мають підніжжя. Розрізнявальною ознакою тут є вигляд з вершини. В одному випадку перед нами величезний доцільний світ, тріумф добра, безсмертя, а в іншому — лише світла плямка, вихоплена ліхтариком з темряви, з якої виникають сонмища мошкари, що люто б'ються між собою, щоб знову зникнути в тій таки темряві.

Не зі страху перед громом та блискавкою й не заради обдурювання народних мас доходить людина ідеї Бога, вона неминуче доходить її в процесі пізнання світу, пізнання не лише емпіричного, а потім наукового, а й інтуїтивного. Різні люди й різні народи по-своєму пізнають Бога, звідси походять різні трактування Божої суті та її виявів. Одначе, ніхто не може сказати про себе: я найкраще від усіх пізнав Бога, моє пізнання — єдино істинне й вам належить лише погодитися з ним. Потреба спільного поклоніння вигадана Великим інквізитором Достоевського, але деякі люди і народи мають неподоланну потребу володарювати над іншими людьми й народами, накидати їм свої ідеї й свою волю 224). Не Божественна мудрість, а сатанинська гордість є рушієм таких людей і народів, хоча вони часто й прикриваються іменем Божим. Але Бог не з ними, і їхній сумний кінець неминучий. Слугами диявола, а не Бога, були ті, що посилали людей на вогнище, слугами диявола, а не Бога завжди будуть ті, що перетинають шлягбавмами всі шляхи до Бога, крім свого власного.

Характер народу накладає незгладний відбиток на образ познаного ним мірою даних йому здібностей Бога, тому таким злісним, нетерпимим, таким, що знищує всіх конкурентів, був Бог в уявленні євреїв. І саме до царства найжорстокішого Бога на землі, для

224) Ці слова, як здається, можна віднести до самих авторів цього тексту. Взагалі, розділ щодо релігійних проблем за змістом та стилем настільки відрізняється від усього тексту, ба навіть суперечить йому, що можна вважати, що цей розділ написано іншим автором. (Примітка перекладача).

протиборства з ним послано Справжнього Сина Божого — Христа.

Явління Христа було лише початком боротьби зі злом. Зло вчиняло шалений опір, воно намагалося висадити зсередини й сами Христову Церкву. Одні її представники гинули за віру, інші душили (людей) за неї ж. Але недарма сказано! «І врата адові не подолають Її». Церква встояла. Усі так звані розколи Церкви — не головне. Єдиний, головний розкол, як всередині Церкви, так і поза нею — розкол між служителями Церкви й слугами сатани.

Сьогодні дух зла, замаскувавши свої роги бітлівською зачіскою, намагається провадити свою розкладницьку діяльність всередині окремих галузок Християнської Церкви іншими засобами, проповідуючи ідеологію єврейської діаспори — егалітаризм і космополітизм, посилюючи процес всесвітнього кровозмішування й деградації.

Однак, Християнство, як і кожна ідеологія, поділяється на національні варіанти, які заслуговують на різний підхід. В історії Росії Православна Церква відіграла величезну позитивну роль в справі згуртування нації, в звільненні її від іноземного ярма й відродженні російської культури, невіддільною часткою якої Православ'я залишалося аж до революції. Дикий антицерковний шабаш, який настав потім, був складовим елементом походу сил хаосу на російську національну культуру. У національній державі, що її відтворення ми висуваємо за нашу мету, традиційна російська релігія має посідати належне їй почесне місце.

V. Зовнішня політика

У галузі зовнішньої політики нашими завданнями є:

а) На Заході — кінець військового протистояння між Росією та Заходом. (Це можливо лише в разі визнання Заходом політичної та духовної самобутності Ро-

сії. Про жодну « конвергенцію », про жодну ідейну капітуляцію Росії не може бути й мови). Ліквідація Північно-військових бльоків : Північно-Атлантичного пакту і Варшавської угоди. Виведення російського війська з території інших країн за умови аналогічних дій з боку США. Об'єднання Німеччини. Визнання недоторканності післявоєнних кордонів. Створення Ліги Слов'янських держав на засадах рівноправ'я й невтручання до внутрішніх справ. Укладення угоди із західними країнами про взаємне незастосування атомної зброї.

б) На Сході :

Спільні превентивні дії Росії, США та Індії з метою запобігти китайській загрози.

в) У третьому світі :

Здійснення в країнах третього світу політики, взаємно узгодженої між Росією та західними державами, без суперництва й претенсій на домінуюче становище. Неприпущення таких явищ, як різанина племені ібо в Нігерії (2 мільйони жертв) або існування піратських центрів. Спільна опіка, контролю й право на втручання в разі порушень прав людини.

г) ООН. Ліквідація цієї безсилої організації, нездатної встановити порядок у світі, і заміна її на Союз цивілізованих країн на чолі з Росією та англо-саксонськими Сполученими Штатами.

Підіб'ємо підсумок.

Ми стоїмо перед загрозою біологічного виродження. Це загроза не лише для нас, а для всієї білої раси. Якщо не вдатися до своєчасних заходів, ми можемо дожити до того, що відіграватимемо роль пішаків або, в найкращому разі, пасивних спостерігачів у битві чорної та жовтої рас за світове панування.

Демократичні інституції не несуть одужання, радше навпаки, посилюють хворобу. Через це для нас

не так важлива перемога демократії над диктатурою, як ідейна переорієнтація диктатури, своєрідна ідеологічна революція. Така революція може статися й безкровно, як перемога християн у Римській імперії, але завдання цього разу буде протилежне. Античний світ загинув у хаосі внаслідок поширення космополітичних ідей. Ми ж прагнемо відродження національного почуття в світі, який перемішується, того, щоб кожний усвідомив свою особисту відповідальність перед нацією й перед расою. Національна революція починається з особи. Закінчитися вона мусить появою могутньої національної держави, яка буде центром притягання для здорових елементів усіх братніх народів. У цій державі російський народ насправді, а не за брехливим звинуваченням, має стати панівною нацією, не в розумінні пригнічування інших народів, а бодай в тому, щоб самі росіяни не ставали жертвами дискримінації й навіть терору в окремих частинах своєї власної країни. Коли ми кажемо: « Російський народ », — ми маємо на увазі справді руських людей, за кров'ю й за духом. Безладній гібридизації мусить бути покладено край. Хоча періоди занепаду й закономірні, але фатальної неминучости звиродніння немає, доки збережено здорове ядро нації, доки в людях є розуміння мети, що стоїть перед ними, й воля її домогтися.

ХАЙ ЖИВЕ ПЕРЕМОГА ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НАД ХАОСОМ, ЩО ЗБУНТУВАВСЯ ПРОТИ НЕЇ!

ХАЙ ЖИВЕ ВЕЛИКА, ЄДИНА Й НЕДІЛИМА РОСІЯ!

З НАМИ БОГ!

Російські патріоти.

ДОДАТОК 5.

В. Горський

РОСІЙСЬКИЙ МЕСІЯНИЗМ ТА НОВА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ 225)

Твердять підлесники Росії :
Ти — третій Рим, ти — третій Рим.
Вол. Соловйов.

Духовна та економічна криза, якою охоплено сьогодні радянську Росію, а також моральне й політичне банкрутство комуністичної системи в цілому, примушують багатьох щораз частіше замислюватися про вироблення іншого ідеалу державного та суспільного життя, ніж ідеал комуністичний. Безперечно, систематичне й докладне опрацювання цього ідеалу — справа майбутнього, але й сьогодні, далєбі, вже можна говорити про ті загальні принципи, що їх треба покласти в його засади. У цьому нема нічого штучного й передчасного : процес напружених пошуків досконаліших форм державного й суспільного життя є об'єктивний факт, що його можна різно тлумачити, але не можна ним нехтувати.

Ці пошуки незалежно від світогляду й політичних поглядів фарбуються в традиційні для російської думки слов'янофільські або західницькі барви, які означають сьогодні не так зв'язок з громадським рухом сорокових років минулого сторіччя, як психологічну орієнтацію у вирішенні принципових питань. Не заглиблюючись в їхню докладну характеристику, слід зазначити, що протиставлення двох основ — Росії й

225) «Вестник РСХД», число 97, 1970, Париж-Нью Йорк, стор. 33-68, а також АС 899. Наводимо переклад вступної частини та п'ятого, прикінцевого розділу статті.

Європи, Сходу й Заходу, — яке відбувається майже на всіх рівнях свідомості й культури, лише посередню заторкає ту основну проблему, від вирішення якої залежить багато інших питань (питання ідеології й тактики майбутнього руху або питання державного устрою й культурного відродження). Ця проблема — *проблема російської національної свідомості* і, насамперед, тієї форми її виявлення, яка відома під назвою «московського імперіялізму». Це специфічно російська проблема: у країнах комуністичного табору та в «союзних республіках» вона принципово вирішена шляхом ідеї національної незалежності й автономії, ідеї, яка легко об'єднує як неокомуністичні, так і антикомуністичні сили. У Росії ж, яка перша створила режим комуністичної диктатури й за допомогою зброї підтримує її в інших країнах, такого типу рішення принципово неможливе.

Свідомість російської людини, незалежно, чи то свідомість ортодоксального комуніста, чи опозиціонера, досі зачарована гордою проповіддю старця Філофея щодо особливого покликання Росії. Російська людина, якщо вона здатна самостійно мислити, досі мучиться над питанням: що таке Росія? у чому полягає сенс її існування? яке її призначення й місце у Всесвітній історії? Не політичні та правові симпатії, а непозбутий російською свідомістю максималізм і сьогодні примушує ставити дилему: або все — або нічого, або Росія остаточно загинула — або на неї чекає найвеличніше майбутнє. Жодної середини.

Гадана виключність місії Росії ось уже чотири сторіччя п'янить свідомість російської людини. Навіть П. Я. Чаадаєв (226), який заперечував самотність духовного життя в російській історії, вважав попри це,

226) Чаадаєв, Петро (1793-1856) — російський філософ, який спочатку висловлював дуже песимістичні погляди щодо Росії, але пізніше висловив думку про її велике майбутнє. Запроторений царем Миколою I до психіатричної лікарні. (Примітка перекладача).

що « Росії судилася велика духовна майбутність : вона має вирішити всі ті питання, про які сперечається Європа ». У слов'янофілів та « почвеників » ця думка набуває категоричної форми: « Європи та її призначення вивершить Росія, бо лише їй належить майбутнє », — писав Ф. М. Достоевський. Подібні висловлювання можна знайти в Хомякова й Герцена, у К. Аксакова та М. Данилевського, У Вол. Соловйова та М. Бердяєва.

Але що найважливіше : віра у виключне покликання Росії є доробок не лише художньої, філософської та релігійної думки, а й підстава соціального, політичного та релігійного життя як у Росії московській та імператорській, так і в Росії радянській. В останньому випадку ця віра набуває межово потворної й агресивної форми радянського імперіялізму.

Сьогодні перед всіма нами стоїть завдання глибокого й радикального перегляду всіх тих засад, на яких зросла наша національна самосвідомість, а також усіх тих сподівань та спокус, що в їх атмосфері вона перебувала досі.

5.

Подолання націонал-месіянської спокуси — першочергове завдання Росії. Росія не зможе позбутися деспотизму, доки не відмовиться від ідеї національної величі. Тому не « національне відродження », а боротьба за Свободу й духовні цінності мусить стати центральною ідеєю нашого майбутнього. Нова національна свідомість має виходити не з підсвідомої залежності від природно-історичних утворень чи традицій, з концепції національно-економічного відродження, а з духовної праги свободи, яка закорінена в універсалізмі християнського світовідчуття. Ось завдання, що стоїть перед нашою новою опозиційною інтелігенцією.

Нова опозиційна інтелігенція, яка народжується

в процесі перегляді ідеалів минулого десятиріччя, вичерпуючи свої нещодавні надії на повільне переродження комуністичного режиму в бік більшої його гуманізації, на відміну від інтелігенції партійної, технічної або орієнтованої на культуру, ще не являє собою єдиної соціальної групи чи касти. Її складають найрізноманітніші люди, які належать до різних соціальних верств та груп: студенти, службовці, інженери, робітники, діячі культури та мистецтва. Вони відрізняються як за віком, так і за своїми переконаннями: тут неокомуністи й християни, націоналісти й демократи, які об'єднані неприйняттям режиму та брехливої пропаганди.

Конечно відзначити також, що нова опозиційна інтелігенція, за всієї її відірваності від народних мас, є, попри це, репрезентантом мас, які її породили, є неначе органом їхньої самосвідомості. Це пояснює багато чого як в її характері, так і в її світогляді. Проте, треба зразу ж застерегти: *цілісного* світогляду нова інтелігенція поки що не має. На відміну від інтелігенції, яка збуржуазилася й майже паралізована страхом, вона має волю й прагнення діяти, хоча, можливо, ще до пуття не уявляє, як і куди цю волю спрямувати. Щоправда, вона вже усвідомила свою штучну відірваність від минулого й намагається відновити гвалтівно розірвану тяглість справжньої культурної та правової традиції: доплив нових людей до Церкви, захоплення старо-російською культурою, а також захоплення філософією та літературою російського ренесансу 20-го сторіччя, свідчать про те, що конечно сьогодні возз'єднання з украденим минулим уже почалося. Але минуле, разом з безліччю цінного, ховає в собі й багато спокус. Одній з них — націонал-месіанізму та його релігійно-моральному обґрунтуванню присвячено цю статтю. Сьогодні, в момент напружених пошуків і викристалізування нового світогляду, здатного дійсно протистояти диктатурі та загальному нігілізму, більш, ніж будь-коли потрібна

обережність та тверезість у ставленні до нашого минулого. Насамперед, мусить бути відкинене традиційне трактування призначення Росії як знаряддя для майбутнього всесвітнього щастя людства. Естетична привабливість такої ідеї не компенсує її релігійної неспроможности й моральної хибности. Це не означає, звичайно, відмови від вирішення проблеми. Навпаки, проблема має бути вирішена, але спочатку — усвідомлена, й усвідомлена по-новому. Насамперед, є конечним новий підхід до цієї проблеми, підхід, що мусить розпочинатися з нового пункту відрахунку. Тепер такий пункт відрахунку — не ніконівська чи петрівська реформи, а більшовицька революція, яка поклала початок ще не баченому досі поневоленню людства. Конечним є усвідомити всесвітній гріх цього злочину й свою відповідальність за нього. Справжнє завдання Росії полягає не в тому, щоб «рятувати» інші народи або дивувати світ своїми колишніми культурними досягненнями, а в тому, щоб глибоко й остаточно *викоринити вчинені злочини* — ось що має стати центральним пунктом нової свідомости, так само, як і відмова від будь-яких надій на «неминучу ерозію комунізму», «поступову демократизацію» або «лібералізацію» режиму. Демократизація — це ще не демократія. Демократизація таких стійких форм, як диктатура, свідчить не так про оздоровлення країни, як про процес дальшого її розкладу. Ісаак Дойчер, один із авторів теорії «ерозії комунізму», віддзеркалив у своїй концепції властиве широким колам на Заході нерозуміння специфіки комуністичного режиму. Популярність його оптимістичної теорії пов'язано з підсвідомим страхом затриматися на думці, що процес гниття може тривати ще сторіччя, захоплюючи як нові й нові країни, так і нові душі...

Точнісенько так само треба відмовитися від надій на можливий військовий катаклізм або на «варягів» із Заходу. Комунізм зробить усе, що зможе, щоб уникнути війни, бо війна викликає до життя ті стихійні,

іраціональні, отже — некеровані сили, що перед ними безсила тоталітарна система. Якби ядерна війна або зіткнення з Китаєм і сталося б, то це виявиться роковим не лише для комуністичного режиму, а й для країни в цілому. Що ж до Заходу, то не він, а ми, ми самі мусимо показати світові своє глибоке й щире каяття у вчинених злочинах. Каяття — єдиний шлях до народження нової свідомості, що на її підставі маємо будувати наше життя й національну самосвідомість. Справжнє каяття не є інтелектуальний рефлекс або моралізування щодо минулого, а є глибинний переворот, радикальний перегляд усього внутрішнього змісту, активна відмова від гріха й діяльний вступ на шлях нового життя. Такою є перша й головна умова майбутнього одужання.

Безперечно також, що такий перегляд треба розпочинати не з позасвідомого буття, а з правдивої аналізи особистої свідомості, наріжного каменя свідомості суспільної. Треба викоринити несвідому залежність від офіційної ідеології, зневіру в реальність духу й духовних цінностей, зачарованість поверховими, псевдофілософськими «істинами» діамату та істмату. Сьогодні більш, ніж будь-коли ясно, що невдача соціалізму в Росії не є невдача випадкова, що сталася, як гадають деякі, внаслідок неправильного трактування вчення Маркса, «порушень ленінських норм партійної демократії», «культу особи» Сталіна, війни тощо, а це є невдача докорінна й принципова, бо так само, як неможливо збудувати будинок на піску, так неможливо й побудувати здорове суспільство, виходячи з утопічного спрямування свідомості. Криза комуністичної ідеї, як і криза націонал-месіанізму, є кризою утопізму, тобто того самого джерела віри, що ним протягом довгого часу жила Росія. Йдеться не так про соціальний утопізм, як про той цілісний світогляд, що його симптомом є утопізм суспільно-політичний та національний. Утопізм аж ніяк не рівнозначний порожньому замріянню або фантазуванню про нездійсненне :

утопії не лише *можливо* здійснити, а й їх уже не раз здійснювали протягом історії. Так само помилково протиставляти утопізм науковості й науці. Технократична утопія, яка заступає сьогодні віру в соціалізм, за всієї своєї науковості не менш утопічна, ніж « Джерела » Платона чи « Місто Сонця » Кампанелли, отже, утопізм визначається не ступенем науковості своїх ідей, а тими метафізичними передумовами, сприйнявши які, свідомість фатальним чином виявляється втягнуеною в процес створювання проєктів споруди людського щастя, яка завжди розсипається.

Залишаючи осторонь аналізу природи утопічної свідомості, треба ще раз обговорити її основну метафізичну спрямованість — *принципову іманентність*. Патос утопізма і патос іманентности, сьогобічності, патос відмови від трансцендентности Абсолютного Буття. Але відмова від позамежовости Абсолютного Буття не означає відмови від властивих свідомості категорій абсолютности — стається лише перенесення їх на буття відносно, приписування йому характеру абсолютности. Абсолютизація відносного, яка перевертає ієрархічну структуру буття й підмінює вищі цінности цінностями нижчого порядку, неминуче призводить до трагічного завалу: абсолютизація людини перетворюється на ідею казармової держави або на загальний канібалізм, абсолютизація економіки — на духовне рабство, абсолютизація нації — на національне звирідніння тощо.

Усвідомлення прихованих небезпек утопізму має стати основою не лише для розуміння процесів, що сталися в Росії впродовж останніх п'ятдесятьох років, а й для вирішення тих проблем, що перед ними ми стоїмо сьогодні. Кожне питання, чи то питання щодо свободи політичних та суспільних рухів, чи питання щодо економічної реформи, може знайти справжнє вирішення лише на підставі тих *абсолютних* передумов, втрата яких призвела до викривлення або смерті усіх відносних форм. Лише з цих позицій можливо по-

долати утопізм у різних його варіантах : утопізм історіософський, національний або соціально-політичний.

Конечним є остаточно усвідомити, що ні абстрактні категорії, ані суспільство, ані нація, ані народ не являють собою тих вищих цінностей, заради яких можна пожертвувати людською особою. Інакше весь патос свободи й демократії не має жодного сенсу. Якщо в людині нема абсолютної цінності, якщо вона — лише засіб для майбутнього, то деспотія неподаланна. Але побачити й визнати в людині безвідносну цінність можна лише з позиції іншого світоспоглядання, ніж світоспоглядання марксистське або атеїстичне. Вироблення й обґрунтування цього нового світогляду і є нині першочерговим завданням російської інтелігенції.

Нині потрібні не політичні програми, не абстрактні ідеології, не сліпа ненависть супроти більшовизму, а цілісна свідомість, заснована на ствердженні абсолютних духовних цінностей. Лише така орієнтація є найпліднішою в процесі зароджування здорового суспільного руху й вироблення основ майбутнього державного устрою.

Шлях до створення нової свідомості, яка має стати духовно-моральною силою в боротьбі за Росію й свободу, пролягає не лише через відмову від більшовицької ідеології, а й через відмову від ідей національної виключності й месіянїзму.

Нова національна свідомість мусить базуватися не на несвідомому патріотизмі, а на глибокому усвідомленні тих завдань, які стоять тепер перед Росією. Справжня любов до вітчизни є усвідомлений творчий акт духовного самовизначення, а не інстинктивна залежність від природних чи родових стихій. Людина як істота духовна й душевно-телесна належить у своєму житті й творчості не лише до тваринного світу, до роду або до нації, а й до світу духовного. Завдяки своїй духовності, що є основою й змістом особистості, людина підіймається вище природних стихій буття, стає їхнім володарем і творцем. Але ця закоріненість

людини в божественному світі не скасовує ні історії, ні національності, бо людина покликана не заперечувати створений Богом, але занепалий світ, а просвітлювати й обожувати його. Ось чому релігія й культура, універсальні й національні за своєю суттю, розкриваються в цьому світі за допомогою його стихій та форм, хоча й долають їх: такі національні генії як Шекспір або Гете, не кажучи вже про святих, належать не лише своєму часові та народові, а й всьому людству. Саме тому нація є не лише етнічна, територіяльна й державна спільнота, а й — насамперед — спільнота релігійна й культурна. Про це добре знали ще за клясичної давнини, де еллінізм був широкою національною ідеєю, яка не вміщувалася в територіяльні та державні рамки. «Еллінами називаються радше ті, що беруть участь у нашій культурі, ніж ті, що мають спільне з нами походження», — писав Ісократ. З цього нація постає не лише як дата або факт, а як творче завдання й обов'язок, як *запрограмованість*. Ось чому духовна праця й культурна творчість, спрямовані до відродження християнства й справжньої культури в Росії, є наше першочергове *національне* завдання. У передреволюційній Росії цю ідею не усвідомлювали з належною ясністю й глибиною. Русифіковані православ'я й культура, що їх ототожнювали нерідко з державними й націоналістичними інтересами (особливо за періоду Московського царства і за другої половини 19-го сторіччя), були безсилі внутрішньо організувати й надихати тіло імперії. Комуністичний режим, що домігся зовнішнього об'єднання шляхом військово-державного втручання й терору, лише поглибив старі гріхи, тим самим прирікши Росію на неминучу національну катастрофу, бо процеси національної самосвідомості й національні рухи за незалежність, стиснені лецатами радянського імперіялізму й загнані до підпілля, є тими відцентровими силами, які під час свого звільнення неминуче призведуть до завалу радянської імперії. Не лише кра-

їни-сателіти, а Прибалтика, Україна, Кавказ, народи Середньої Азії обов'язково вимагатимуть права на відокремлення й на вихід з горезвісного «непорушного союзу»...

Сьогодні важко накреслити кордони майбутньої Росії, і так само важко уявити її взаємовідносини з народами, що відокремляться від неї. Можливо, що в основу буде покладено федерацію або якусь іншу форму мирного й дружнього співіснування. Але можливо також, що багатосотрічне придушування цих країн, а також зростання національної самосвідомости призведуть до складніших взаємин. Одне є незаперечним: розпад Радянської імперії не є ані принизливим, ані протиприродним для Росії. Позбавлена своїх колоній, Росія не збідніє економічно і не втратить свого політичного значення. Звільнена від окупаційних та насильницьких прагнень, вона опиниться перед справжніми своїми проблемами: побудовою вільного демократичного суспільства, релігійним відродженням і створенням національної культури.

Така перспектива у багатьох російських патріотів може викликати почуття гіркої образи й обурення. Невже вся російська історія — хрещення дикого народу князем Володимиром, Київська Русь, татарське ярмо, болісне піднесення Москви, справа Петра, розквіт культури 19-го й початку 20-го сторіч, пророцтва Хомякова й Достоевського, страхіття революції, кров і невимовні страждання народу — мусять скінчитися вибухом сепаратистських пристрастей або «демократією західного типу» з парламентом й боротьбою профспілок...

Гіркота й обурення цілком зрозумілі. Але не ці почуття мають володіти нами. Гріх злочинів наших батьків та дідів, що волає до неба, не викорінено; зрощений з нашими серцями, він паралізував волю й прагнення до морального очищення. Майже всі ми намагаємося не думати про це, заплющити очі, піти від відповідальности. Але ж є й межа падіння й без-

честя. Тому не усунувся, а ще з більшою силою звучить сьогодні заклик Хомякова :

За все, за всякії страждання,
За кожний зраджений закон
За чорні батьківські діяння,
За чорний гріх віків спокон,
За лихо батьківського краю, —
Під Богом мудрости і сил,
Моліться, — плач хай серце крає,
Щоб Він простив, щоб Він простив !

ДОДАТОК 6.

І. Шафаревич

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЧИ ЗБЛИЖЕННЯ ? 227)

(Національне питання в СРСР)

З усіх пекучих проблем, що накопичилися в нашому житті, питання щодо взаємин між націями, здається, *найбільш* болюче. На жодному іншому ґрунті не стикаємося з такими вибухами образи, злости й болю — ані в зв'язку з матеріальною нерівністю, ані з духовною несвободою, ані з утисками релігії. Ось два приклади.

Не раз уже — і не мені одному — доводилося чути в наших середньо-азійських містах вигук: «ось китайці прийдуть, вони вам покажуть!» Кажуть це звичайно не зовсім некультурні люди, які не можуть не знати, що *для них* означатиме прихід китайців, хоча б на прикладі киргизів які ще щасливо відбулися — були пограбовані й вигнані з Китаю. (Про тибетців, наприклад, радіо повідомляло, що їх піддають масовій кастрації). Знають — і попри це кажуть. Очевидно, напруження почуттів, які придушують навіть інстинкт самозбереження, тут такого ж рівня, як на Західній Україні 1941 року, коли загони ОУН нападали на радянське військо, яке відступало, а керівництво ОУН уклало угоду з німцями, хоча за прикладом Польщі не могло не передбачати того, що через 1,5 місяці й сталося — арешту *всього* керівництва й розгрому більшої частини загонів.

Таке саме враження залишається, якщо порівняти, як у самвидаві трактують національне питання та інші, здавалося б, менш гострі проблеми, чи то стано-

227) Переклад зі збірки «З-під брил», ІМКА-Пресс, 1974, стор. 97-113.

вище ув'язнених в таборах, чи то запроторення здорових людей до психіатричних лікарень. Уже багато хто звертав увагу на те, що в переважній кількості творів самвидаву автори добровільно підпорядковуються деяким заборонам, певні шляхи для них закрито: розпалювати злість, заздрість до тих, хто живе краще, закликати до насильства. Очевидно, деякі уроки минулого засвоєно так глибоко, що вони вже перетворилися на стійкі норми мислення. Але на ґрунті національного питання всі такі заборони зникають. Тут можна зустріти обурені описи того, що один народ живе краще від іншого або, хоча й гірше, але все ж таки одержує більше, ніж виробив. Самвидавні проекти вирішення національного питання звичайно охоплюють вимоги різних насильницьких переселень, прозорі натяки, що в іншому разі можна було б вчинити ще жорстокіше 228). З'являється враження, що, торкаючись цієї галузі, навпаки, забувають все, чого навчило минуле.

Хворобливість та гострота взаємин між націями не є виключною особливістю нашого, радянського життя, — тепер це видно в усьому світі. І ми можемо зробити спробу зрозуміти свої проблеми, лише усвідомивши їх як відбуття на нашому ґрунті спільних для всього людства закономірностей.

Цілком несподівано 20-те сторіччя виявилось сторіччям нечувано загостреного націоналізму. Минулого сторіччя існувало загальне переконання, що національна проблема закінчує свій вік, що малі нації поступово розчиняться у великих, різниці між великими поступово зникатимуть, і в недалекому майбутньому людство зіллється в загальносвітове єднання, можливо навіть з єдиною мовою. Дійсність виявилася як раз

228) Не ясно, про які самвидавні праці говорить автор. У відомих на Заході документах Самвидаву нема або майже нема згадок чи натяків на можливі в процесі національного звільнення жорстокості з боку неросійських народів. (Примітка перекладача).

протилежною. Країни, що протягом сторіч жили в національному мирі, раптом охоплено національною ворожнечою. З'явилися різновиди націоналізму, про існування яких раніше й не підозрівали, наприклад, бретонський, валлонський або вельзький. Національна ворожнеча досягла небаченого раніше ступеня взаємного розлючення, призвела до винищення цілих народів, наприклад, внаслідок війни в Нігерії.

Це не єдина помилка в прогнозах 19-го сторіччя, не єдиний випадок, коли панівна тоді ідеологія виявилася прямо протилежною тому майбутньому, яке це сторіччя готувало. Тоді здавалося, що перед людством відкривається ясна путь побудови життя, дедалі більше підпорядкованого принципам гуманності, поваги до прав особи, демократії. Здавалося, що Росія саме тому заступає дорогу прогресові, що її внутрішнє жуття не досить ліберальне й демократичне. Лише Достоевський, здається, передчував, що доля світу буде цілком іншою.

Історична роля 20-го сторіччя виявилася саме в тому, що величезні частини людства підпали під ідеологію максимального придушення особистості. Соціалізм, що протягом сторіч був лише вченням, почав матеріялізуватися у формі соціалістичної держави. Цей процес з початку 20-го сторіччя йшов із зупинками, але майже монотонно поширюючись, і немає жодних підстав вважати, що він закінчився. У світлі цієї основної тенденції 20-го сторіччя й слід намагатися зрозуміти національне питання як у всьому світі, так і в нашій країні.

На початку 20-го сторіччя картину світу визначала роля, яку в ньому відігравали «великі держави» — найсильніші держави, керовані народами, що їх надихала віра в ту особливу роль, яку вони покликані відігравати в світі. Соціалістичні течії могли вибирати в цій ситуації між двома стратегіями: використання прагнень великих націй, їхньої віри в свою місію, або придушення цих прагнень. Обидві стратегії було ви-

пробовано. Досвід показав, що коли використання національних почуттів може виявитися корисним для зміцнення стійкості вже зформованої соціалістичної держави (особливо під час важкої кризи, війни), то для захоплення влади, для втягнення нових народів у соціалістичну ідеологію, незрівнянно ефективніше роздмухувати антинаціональну ідеологію, особливо — спрямовану проти великих націй і супроводжувану деяким заохочуванням патріотизму дрібних народностей. Ця стратегія і стала головною зброєю соціалістичних течій марксистського напрямку, основою ідеології яких був інтернаціоналізм, заперечення й зруйнування патріотизму, вчення про поділ нації на дві ворожі культури. Цей світогляд, ворожий духові держав із сильно розвиненою національною і особливо релігійною ідеєю, сприяв їхньому зруйнуванню, а сам зміцнювався за періодів кризи цих держав. Хоч би що тут було причиною, а що — наслідком, ми явно маємо справу з двома виявленнями того самого процесу.

Спочатку жертвою цього процесу стало Російське Царство, що стояло на православній основі, потім Австро-Угорщина, яка ще зберегла тисячолітню традицію священної Римської імперії. Через чверть сторіччя надійшла черга Німеччини як єдиної німецької держави. Але й серед її переможців Британська Імперія незабаром перестала існувати.

Усі ці політичні катастрофи супроводжувалися шаленими ідеологічними атаками проти тих народів, які в цих країнах відігравали керівну роль, проти їхніх претенсій на особливу історичну місію. Наприклад, у післявоєнній (після другої світової війни) Німеччині ціла література поставила собі за мету довести німецькому народові його гріховність, невичерпну провину перед усім людством. Каяття як на рівні особи, так і народу — одне з найвищих рухів душі, а німцям звичайно, є в чому каятися. Але каяття втрачає сенс, якщо нема тієї високої мети, заради якої здійснюють очищення, воно перетворюється тоді на

акт духовного самогубства. А нам, росіянам, так добре знайома ця тема про «прокляте минуле», яка позбавляє народ його історії! І здається символічним близький особистий зв'язок між німецькими літераторами цього покайного напрямку і політиками, які переконують німців, що їхньою найбільшою заслугою перед світом було б примиритися з поділом своєї країни, тобто визнати смерть німецького народу.

І, нарешті, в США така запекла кампанія проти війни у В'єтнамі ледве чи мала за причину підвищення моральної чуйности, більше розуміння своєї відповідальности. Інакше не можна зрозуміти, чому, наприклад, знищення цілого народу Ібо в Нігерії, яке супроводжувалося більшою кількістю жертв, ніж уся війна у В'єтнамі, минулося цілком непоміченим. А деякі керівники антивоєнного руху відкрито визнавали, що справа полягає не у війні. «Закінчите війну у В'єтнамі, — а ми вигадаємо нові вимоги», — говорить один із них. Виникає враження, що справжньою ціллю, в яку хотів влучити цей рух, була претенсія Америки на особливу роллю в світі, почуття великої нації, яке ще не зникло в американців.

Зруйнування великих імперій за всіх часів відбувалося паралельно із загостренням національних почуттів окремих націй, які входили до них, з відокремленням етнічних груп, з намаганням їх виділитися як самостійна нація. І знов таки тут не можна дати єдиної відповіді — що було наслідком, а що — причиною. Національний сепаратизм і виступав як руйнівна супроти старої імперії сила, і стимулювався порожнечою, що створювалася в душах знищенням відчуття загальноімперської єдности, високої об'єднуючої мети. Цю паралельність яскраво видно й в 20-му сторіччі, коли щораз більше виявляються обидві тенденції: до знищення великих держав, керованих національною ідеєю, і до подрібнення людства на дедалі менші національні одиниці.

Мені здається, що виходячи з такого погляду, маємо надію зрозуміти, чому саме в нашій країні національне питання є особливо болючим. Причина полягає в тому, що нинішні взаємини між національностями є наслідком *суперечливого* історичного процесу. З одного боку, відособлення різних націй, прагнення до найбільшої національної незалежності відбувалося паралельно з підпорядкуванням усього життя соціалістичній ідеології. Це були настільки тісно переплетені процеси, що в багатьох випадках їхні вияви важко розрізнити. Наприклад, коли тенденцію до відособлення неросійських націй свідомо розвивали на противагу російському патріотизмові, який тоді вважався за головну небезпеку. Але з іншого боку, ці національні прагнення незабаром зіткнулися з глибокими, основними сторонами соціалістичної ідеології — ворожістю до ідеї нації, намаганням підпорядкувати її собі, так само, як і людську особистість.

Таким чином, національне життя багатьох народів нині є жертвою саме тієї сили, — соціалістичної ідеології, — за сприяння й під сильним впливом з боку якої серед них порівняно нещодавно виховували систему поглядів нетерпимого, радикального націоналізму. Ця ідеологія залишила такий сильний слід в національному світогляді, так сильно до нього просякла й з ним перемішалася, що тим, які виходять з національних позицій, надзвичайно важко усвідомити, що саме вона є основною причиною їхніх лих.

На цьому ґрунті виникає та, як мені здається, докорінно хибна концепція, яка полягає в основі майже всіх відомих мені виступів з національного питання в нашій країні (я маю на увазі, звичайно, лише вільну від цензури літературу). Концепція ця дуже проста:

усі проблеми національного життя неросійських народів зводяться врешті-решт до придушення цих народів росіянами, до намагання їх русифікувати. Області, населені цими народами, є російськими колоні-

ями. Перед народами стоїть чітка мета: звільнитися від російського колоніального панування.

Цілком зрозуміла привабливість такого погляду. Він впишає складну проблему в рамки деяких простих і всюди толерованих поглядів. Усі тепер згодні, що колоніялізм — ганьба 20-го сторіччя й що колонії мають якнайшвидше стати незалежні. Тому одержати в світовій opinio «статус колонії» — означає нині забезпечити собі автоматичну підтримку з боку величезних сил. І це означає — запропонувати своєму народові дуже чіткий, простий шлях. Але вирішення складних проблем ніколи не бувають примітивно-простими. Ми повинні ретельно перевірити, чи правильні основні положення цієї концепції, — що неросійські народи СРСР перебувають у колоніальному підпорядкуванні в російського народу, — не лише для того, щоб знати правду, а й тому, що висновок, заснований на хибній передумові, не може бути надійний для тих народів, котрим його пропонують.

Ті аргументи, якими звичайно обґрунтовують залежне, колоніальне становище неросійських народів СРСР, на перший погляд справляють цілком переконливе враження. Найчастіше трапляються такі.

1) З території, населеної неросійськими народами, випомповують великі цінності, за рахунок яких збагачується населена росіянами частина СРСР.

2) Зменшується густота корінного населення, воно розріджується. Вказують дві причини: депортацію корінного населення (в минулому) й переселення великої кількості росіян (під сучасну пору). Росіяни приїздять як робітники на нові промислові підприємства, створення яких часто економічно не виправдане, не потрібне для розвитку цієї області.

3) Придушується національна культура. Забороняють і переслідують виявлення яскравих національних тенденцій в мистецтві. Насильно провадять певну лінію в історії, яка принижує національну самобутність народу. Історичні реліквії не зберігають, руйнують,

давнім містам та вулицям дають нові, не пов'язані з історією народу назви.

4) Придушується національна релігія.

5) Національна мова щораз більше витискається з російською.

Але ці аргументи набирають іншого сенсу, якщо ми запитаємо: чи вони так само не стосуються російського народу? Розглянемо їх за чергою.

1) У деяких творах на національну тему звертають увагу на те, що життєвий рівень російського народу нижчий, ніж багатьох інших народів: грузинського, вірменського, українського, латиського чи естонського.

Іноді це навіть розглядають як ознаку особливого колоніялізму: колоніялізму російського типу. Але чи не є це спробою оминати суперечність шляхом запровадження нового терміну? Здається очевидним, що тут — спільне явище: величезна частина цінностей, вироблених всіма народами, не повертається до них. І легко вгадати, на що їх витрачають: на підтримування величезної військової машини та цивільної бюрократії, на діяльність у космосі, на допомогу азійським, африканським та латиноамериканським революційним рухам, а найбільше — на компенсацію неефективної економіки.

2) Ледве чи хто буде твердити, що в минулому, — наприклад, за періоду колективізації, — російський народ менше постраждав від депортації, ніж інші народи (229). З приводу ж сучасності тут звертають увагу на цілковиту іншу причину — непропорційний, не обґрунтований інтересами жодного народу розвиток економіки. Саме ця причина й перекидає маси і ро-

229) Хоча в СРСР старанно приховують кількість депортованих, переселених, померлих від голоду тощо, але з багатьох як самвидавних, так і несамвидавних творів можна зробити висновок, що відсотково до загальної кількості населення російський народ постраждав менше, ніж неросійські народи. (Примітка перекладача).

сіян, і неросіян, відриваючи їх від їхніх національних завдань. І якщо в документах, написаних українцями, зустрічаємо скарги за переселення росіян на Україну, то, наприклад, естонці й латиші скаржаться на те, що до них переселяють щораз більше не тільки росіян, а й українців.

3). Придушування російської національної культури почалося тоді, коли кожне виявлення національної самобутности інших народів ще активно підтримували. І тепер в багатьох самвидавних статтях з національного питання росіян звинувачують у «великодержавному шовінізмі». Але ж цей термін було уведено в обіг понад півсторіччя тому, й практично він означав заклик до переслідування будь-якого вияву російської національної свідомости.

Ще перед тим, як це заходила робити держава, ще в минулому сторіччі всесильна ліберальна громадська думка оголосила російський патріотизм реакційним, для росіян — ганебним, для всіх — небезпечним. І так досі російська національна свідомість живе під постійним ворожим наглядом, як злочинець, засланий під нагляд поліції. Ось одне з останніх сурових попереджень. Група анонімних авторів надрукувала кілька пов'язаних одна з одною статей, майже збірку, в числі 97 «Вісника Російського Християнського Студентського Руху». Слово, що становить (щоправда, в латинському перекладі) заголовок першої статті, те, що в інших статтях зразу причаровує читача — це заклик Росії до каяття. Але серед усіх гріхів Росії який найстрашніший гріх вбачають автори? Виявляється, це віра в те, що Росія має історичну місію, що й вона несе світові своє, нове слово або, як кажуть автори — «російський месіанізм». Саме в цьому гріхові вони вимагають у росіян каяття, називаючи це навіть головною метою Росії на майбутнє. Ставити за мету так змінити свідомість народу, щоб він не смів гадати, що його життя має мету! До якого іншого народу зверталися з такими повчаннями?

Кілька генерацій росіян виховано на такому трактуванні російської історії, яке могло призвести лише до одного бажання — спробувати забути, що в нас взагалі було якесь минуле. Росія була й «жандарем Європи», і «тюрмою народів», її історія полягала «в тому, що її безперервно били», нашу історію позначали одним терміном: «прокляте минуле».

Ледве чи мітла перейменувань, що чистила все, що пов'язує нас із нашою історією, пройшлася по якомусь іншому народові жорстокіше, ніж по російському. Пропоную будь-якому відбутися простий дослід: сісти до автобуса, який прямує центром Москви, й послухати, які зупинки оголошує водій. Тоді кинеться в очі, що вже рідкими винятками стали вулиці, що зберегли свої старі, споконвічні назви — неначе якась щітка вишаровувала всі ознаки, які могли б нагадати, що російський народ мав історію.

4) Те саме можна сказати й про придушення релігії. Тут російська православна Церква сприйняла найперший удар, тоді, коли іслам, наприклад, зазнавав ще дуже бережливого ставлення. І під час цієї першої навали велику роль приділили як раз використанню релігійної політики інших націй: наприклад, створенню незалежної, автокефальної грузинської Церкви або спробам створити таку Церкву на Україні.

І лише з останнім, п'ятим з перелічених вище аргументів треба погодитися: вся ця діяльність здійснюється, головню, російською мовою, як державною мовою СРСР. Але що виграють на цьому росіяни?

Можна вказати й на інші хворобливі явища в нашому національному житті — насамперед, катастрофічне зруйнування села, яке завжди було основою національності. Але й від цього росіяни постраждали аж ніяк не менше, ніж інші народи.

Мені здається, що теорія «російського колоніалізму» не лише несправедлива до російського народу, а й фактично неправильна, а тим самим шкідлива й для інших народів, бо вона заважає їм вірно зрозуміти

своє національне життя. Насправді ж, головні особливості національного життя в СРСР є безпосереднім наслідком панування в нас соціалістичної ідеології. Ця ідеологія ворожа кожній нації, так само, як і кожній людській особі. Вона може тимчасово використовувати в своїх інтересах прагнення тих чи тих народів, але її засаднича тенденція — це максимальне зруйнування всіх націй. Росіяни страждають від цього аж ніяк не менше, ніж інші, і саме вони найперше сприйняли на себе удар цієї сили.

Якщо сприйняти такий погляд на те, як склалося сьогоднішнє становище нації, то треба відповідно змінити й практичне ставлення до сучасних проблем. Якщо не можна перекласти провину за наявне становище на один народ, то треба визнати, що певною мірою всі поділяють її. Такий погляд здається мені плідним, бо він звільняє думку від віри в підвладність зовнішнім причинам, щодо яких ми, як правило, безсилі, й спрямовує її на причини, приховані всередині нас, які тим самим більшою мірою підвладні нам. Така дилема постає й перед особою: чи визначаються головні обриси її долі зовнішніми факторами — матеріальними причинами, соціальними середовищем тощо — або вони в основному внутрішні. Врешті-решт, це є питання щодо свободи волевиявлення. Постає воно й перед нацією. Але тут, якщо визнати переважну роль внутрішніх причин, якщо визнати, що долю народу більше визначають його сучасні дії, його власний світогляд, ніж зовнішні чинники, то треба дійти й того висновку, що, відірвавшись від російського народу, цих внутрішніх причин не змінити. Інакше кажучи, відмовившись від слухності уявлення про « колонізацію », треба наново переглянути й концепцію « деколонізації ». Тут я маю на увазі лише те, що треба звільнитися від певного штампу думки, від неперевіреного,

необговорюваного переконання, що розрив з росіянами й створення власної держави дасть кожному народові автоматичне вирішення всіх його проблем. Мені здається, що тут є глибока аналогія з позицією тих діячів російської культури, які спокусилися таким незвичним для нас виходом, що недавно з'явився, — еміграцією. В обох випадках в засаді полягає надія «втекти від власної тіні» — зовнішніми засобами вирішити проблеми, які за своєю суттю є внутрішніми.

Ми всі створювали передумови для тих проблем, які тепер постали перед нами: тут попрацювали й російські нігілісти, й українські боротьбисти, й латиські стрільці, й багато інших. Як же можемо сподіватися нарізно розплутати цей вузол, зав'язаний спільними зусиллями?

Наші батьки всі разом одноставно оголосили Росію «тюрмою народів», прикладаючи до неї слова гімну, що їх надихав: «...зруйнуємо дощенту, а потім...» Зруйнування «тюрми народів» вдалося чудово, але «потім...» — потім, наприклад, група естонських націоналістів звертається з листом до ООН, запевняючи, що нині створилася загроза для самого існування естонського народу. І водночас закликаючи до того, щоб розірвати до кінця всі зв'язки з народами СРСР, виселити всіх росіян та українців з Естонії, увести військо ООН. Та хіба мало навчала нас історія, що це не вершина державної мудрости — викидати багатосотрічні зв'язки, як непотрібний мотлох, що починати треба не з того, щоб «руйнувати дощенту», а з того, щоб *змінювати й поліпшувати?*

Народи нашої країни з'єднано спільною історією. Вона дала нам єдиний в усьому світі досвід, якого не мають жодні інші народи. Хоч як дивно це звучить, але багато в чому ми тепер перебуваємо незмірно далі на історичному шляху, ніж багато народів, що їх ми звикли лише «доганяти». Та фаза, в якій тепер перебуває Західна Європа та США, дивовижно нагадує добу розквіту «нігілізму» в нашій країні, тобто нашу

історію сторічної давнини. Цей вистражданий нами досвід покладає на нас і моральні зобов'язання. Ми нині здатні побачити й сказати світові таке, чого не здатний ніхто інший. У цьому я бачу історичну місію тих народів, які населявали Росію, а нині — Радянський Союз. Вони можуть вказати вихід з лабіринту, в якому тепер заблукало людство. І це єдиний спосіб, що за його допомогою кожний з наших народів може вплинути на долю людства, а тим самим і на свою долю. Звичайно, внутрішня справа, справа сумління кожного народу вирішити, чи взяти на себе цю місію. Тут неможливо судити, засуджувати за те, яке рішення ухвалене. Але мені здається, що не буде нетактовним втручанням висловити свій погляд щодо цього питання, яке кривно стосується всіх нас.

Чому, власне, вважати, що різні народи не можуть добровільно й заради спільного блага жити в межах єдиної держави? Тоді можна замислитися — а чи можуть різні особи? Звичайно, поява щораз менших держав — це тенденція останніх десятиріч, але з цього ще не випливає, що вона правильна. Невеликі й зовсім мізерні держави, яких дедалі більше з'являється останнього часу, занадто слабкі — з кожного погляду вони приречені залежати від більших й перетворюватися на їхніх нахлібників. Вони можуть стати потугою лише діючи разом, підпорядковуючи свою індивідуальність спільноті, зі всіх виходів вибираючи завжди той, який не викличе заперечень з жодного боку, тобто найтривіальніший. Так виникає та «охлократія націй», картину якої ми бачимо в ООН.

А процес же перебуває лише на самому початку. Тепер у світі близько 2000 націй і коло 150 держав. Якщо тенденція до створення однонаціональних держав продовжуватиметься, існуючі держави треба буде подрібнити більш ніж удесятеро. Але й створення цих держав-піщин не рятує від тих самих лих: ми бачимо, що вони й далі страждають від тієї

ж болячки міжнаціональних та міжплемінних чвар. І ось такий шлях пропонують як ідеальний в багатьох самвидавних працях з національного питання. В одній з них навіть висловлюють цікаву думку, що кожне село цілковито здатне стати державою. Варто спробувати обміркувати цю пропозицію поважно й уявити собі таку «державу»: звідки в ній візьмуться найпростіші сільськогосподарські машини або електричне освітлення, де вона візьме вчителів та лікарів? А чому б і все людство не могло б, поділившись на села, наслідувати цей вдалий приклад? Варто уявити це собі й стає ясно, чим ладний охоче жертвувати автор проекту заради своєї ідеї загального відокремлення.

Ніщо не вказує на конечність подрібнити державу аж до національних атомів! Навпаки, співпраця різних народів народжує культуру якісно вищу, ніж міг би створити один з них. Культура навіть найбільшого народу набирає нового виміру, якого не мала б в іншому разі. А генії, які належать до невеликих народів, досягають загальнолюдського значення, яке вони ледве чи могли б мати, якби не були причетні до могутнішої спорідненої культури, — як шотландець Вальтер Скотт до загальноанглійської. Але найяскравіший приклад належить саме нашій культурі — я маю на увазі, звичайно, Гоголя. Хоч би який був величезний його геній, думаю, він не міг би розкритися з такою глибиною, досягти самої вершини людських можливостей, якби не був збагачений російською культурою. І його вплив на людство був би незмірно слабший, якби його світлом не світилася вся російська культура.

Такий напрямок можна помітити й у поглядах Шевченка, про це свідчить його російська проза, бажання бути також російським письменником.

Мені здається, що цей шлях народів нашої країни не закритий, але знайти його зараз дуже непросто, для цього потрібно й змінити звичні погляди, й зусиль, і доброї волі. Було б дуже шкода, якби мене зрозуміли так, наче з мого погляду цих зусиль слід

чекати лише від неросійських народів. Саме росіяни мають багато в чому попереламувати себе.

Не думаю, що росіяни грішать тією національною зарозумілістю, яка є у взаєминах західних європейців до їхніх східних сусідів, а поготів до неєвропейських народів. Росіяни легко змішуються з іншими народами й часто схильні навіть занизько цінувати свою культуру.

Захоплення власною силою, — вада кожного великого народу, не оминула й росіян. Якщо армії великої країни накидаються на маленьку сусідку й це їм минається безкарно, то величезна частина населення великої країни відчуває при цьому гордість і задоволення — на жаль, треба визнати, що такою було протягом багатьох сторіч психологія багатьох націй, і росіяни з цього погляду не становлять винятку. Але ми не можемо собі цього дозволити, якщо бажаємо зберегти бодай тинь нації на те, щоб жити в єдиній державі з нашими нинішніми сусідами! І тому якоюсь дивною провокацією виглядає, коли журнал «Вече» розпочинає свою діяльність з описів середньоазійських подвигів Скобелева, неначе найважливіші війни в нашій історії були ті, в яких ми підкоряли інші народи.

Але є й типово-російська вада в нашому ставленні до інших народів. Це — невміння бачити кордон, який відокремлює нас від інших націй, брак внутрішнього переконання в їхньому праві існувати саме в їхній самобутності. Як часто доводилося мені чути, що росіяни з якимось наївним здивуванням намагалися зрозуміти, чому українці, білоруси або литовці не хочуть як слід вивчити російську мову й перетворитися на справжніх росіян. У цьому полягає й причина глузування з української мови, нетактовних вигадок на зразок «самопер попер до мордописні», в небажанні визнати українців за окремий народ і в зачудуванні — чому ці «росіяни» так дивно викривляють нашу мову?

Можливо, це стається через викривлене, хибно

збагнуте почуття рівності — адже ми вважаємо всіх цих людей за рівних собі, зразу (хоча й не запитавши-ся в них) записуємо їх до росіян. Але легко зрозуміти, який жах і обурення це викликає в інших, особливо маленьких народів, які бачать неоглядну масу, що насувається на них і ладна розчинити у собі без залишку.

Більшість тварин, здатних вбити подібних до себе, природа забезпечила гальмівними механізмами, що роблять таке вбивство неможливим: вовк не може пере-різати шию вовкові, переможеному в бійці, крук — видзьобати око іншому крукові. Ні люди, ані нації такими гальмівними механізмами не забезпечені. Вони можуть їх лише виробити в собі в процесі *духовного розвитку*. Така мета постала перед російським народом. Ми можемо розраховувати на симпатію або бодай на невороже ставлення з боку наших сусідів, лише якщо вбачатимемо, наприклад, в естонцях не просто людей з кожного огляду рівних з нами, а відчуємо, наскільки багатше наше життя від того, що поруч із нами живе цей маленький мужній народ, ладний на будь-які жертви, аби не відмовитися від своєї національної індивідуальності.

Чи можлива та картина, яку я намагався тут зобразити? Я дуже хочу сподіватися, що можлива, але мушу чесно сказати, — у тому, що вона здійсниться, я не впевнений. Занадто багато тут наболіло й занадто мало часу, можливо, залишилося, щоб виправити вчинене. А, можливо, національне питання тому най-болючіше, що вона найважче — адже воно полягає в тому, щоб навчитися, як такі складно організовані індивідуальності, якими є нації, можуть жити разом, не поступаючись своєю індивідуальністю. І, можливо, треба шукати інших, набагато менш очевидних шляхів до його вирішення.

Але в одному я впевнений — його не можна ви-
шити, не відмовившись від закорінілих штампів, від
« коротеньких думок », як казав Достоевський. І не
можна його вирішити на ґрунті ненависти, взаємних
закидів. З цього ґрунту конче піти, а для цього тре-
ба спробувати переорієнтувати настанови, що склалися
протягом десятиріч, а іноді й сторіч, перетворити сили
зближування. Це конче ніяк не лише для того, щоб
спробувати зберегти зв'язки між народами нашої кра-
їни, в цьому напрямку має докладати своїх зусиль
кожний, хто ставиться відповідально до долі свого
народу — за будь-якого погляду на його майбутнє.

Деяка близькість поглядів, вміння зрозуміти один
одного потрібні не лише для того, щоб жити разом в
одній державі, а й навіть для того, щоб розійтися.

В. Маклаков висловив колись цікаву думку. Націо-
налісти, каже він, звичайно вимагають плебісциту,
вважаючи, що якщо більшість населення їхньої обла-
сти висловиться за відокремлення, незалежність му-
сить бути їм надана. Тобто, вони вважають, що пи-
тання може бути вирішено волею більшості голосів
їхньої області, в той час, коли в усій державі вони
становлять меншість. І навпаки, їхня воля — мен-
шости в масштабі всієї країни — мусить бути вирі-
шальною, в той час, як меншість жителів їхньої об-
ласти, які не бажають відокремлення, мусить підко-
ритися більшості.

Певна річ, у житті націй може настати момент,
коли втрачено будь-який духовний зв'язок і спільне
перебування в рамках однієї держави лише збільшу-
ватиме взаємне розлучення. Але міркування Макла-
кова здається мені цікавим як парадокс, який дово-
дить шляхом доведення до абсурду, що кожний плебіс-
цит (і навіть уведення військ ООН) не може вирішити
тонких і органічних питань життя нації. Хоч би яке
було вирішення, єдиний здоровий шлях до нього —
зближення народів. Альтернатива йому — це лише
шлях сили, на якому кожне рішення виявляється

лише тимчасовим, призводить лише до наступної, ще тяжчої кризи.

Можна сподіватися, і для цього справді є реальні підстави, — що з багатьох поглядів уроки минулого не минули марно для наших народів. Своїм досвідом ми захищені від багатьох спокус, — але не від усіх. За тривожної доби *клясова* ненависть, імовірно, не зможе знову стати тим сірником, який підпалить наш дім. Але *національна* — напевно зможе. По підземних поштовхах, що їх чутно тепер, можна відчутти, якою руйнівною силою вона здатна стати, якщо вирветься назовні. Наївно гадати, що будь-хто зможе впровадити цю стихію до бажаних для нього рамок, — сили люті й насильства підкоряються своїм власним законам і завжди зжирють тих, хто їх звільнив.

Хто може вирахувати, які народи переживуть ще один катаклізм, можливо, страшніший від усіх, які довелося пережити досі?

У цьому полягає остання причина того крайнього ступеня гостроти якого набрало національне питання — воно може стати питанням *існування* наших народів.

Вересень 1973 р.

ДОДАТОК 7

ПОСЛАННЯ РАДІ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

*(Копія — Організації Об'єднаних Націй)
від політв'язнів Прибалтики, України та Кавказу,
які перебувають
у Мордовських концентраційних таборах 230).*

Конституція СРСР стверджує суверенність національних союзних республік і передбачає цілу низку основних положень, що гарантують цю суверенність.

За конституційними нормами верховна влада і влада на місцях цілком і неподільно належать радам депутатів трудящих — органам демократичним, виборним і відкритим, причому у Верховній Раді СРСР теоретично дотримують принципу : рівний над рівним не має влади. На практиці ж сувереном влади попри конституцію стала КПРС. Зловмисно використовуючи положення конституції про право впливати на всі органи влади через свої партійні групи в них, КПРС домоглася становища, коли йдеться вже не про вплив зсередини на курс державної політики, а про перенесення верховної влади з виборних демократичних інститутів до чисто партійних органів, конкретно — до ЦК КПРС.

Структура організації КПРС, яка передбачає суворе підпорядкування центрові комуністичних загонів союзних республік (котрі практикують на місцях таке ж саме відчуження влади від виборних органів) зводить нанівець державний суверенітет цих республік. Понад те, оскільки КПРС та її ЦК є органами ко-

230) Передрук з журналу «Український самостійник», число 6 (595) з червня 1974 р., також АС 1724. Документ не датовано, але, імовірно, написано наприкінці 1973 або на початку 1974 р.

муністів РРФСР і водночас є найвищою інстанцією для ЦК компартій союзних республік, останні фактично зведені до рівня обкомів РРФСР.

У своїх партійних документах КПРС декларує намір створити новий, радянський народ і виховати нову людину. Реклямуючи псевдонародне твердження, що злиття націй є природним і незворотним процесом, комуністи, мовляв, взяли лише регулювати цей процес.

Маючи монополію влади, КПРС свої наміри перетворює на державну політику й втілює їх у життя всією потужністю державної машини, яка розглядає кожну незгоду та спротив як карний державний злочин.

Стосовно до окремої особи політику виховання нової радянської людини реалізують за допомогою розгалуженої й всеохопної системи навчання, стеження й насильства, спрямованих до цілковитої стандартизації мислення й світосприймання. Прямуючи до утилітарних цілей зміцнення суспільної монолітності та своєї влади, комуністи з безмежно нетерпимістю до інакшесудумання насаджують матеріалістичне світосприймання, свою соціальну ідеологію й сліпе схиляння перед авторитетом партії, виставляючи себе єдиними володарями «істинного» вчення, безмежно звеличуючи свою партію над народом.

У сфері міжнаціональних взаємин політика комуністів спрямована на прискорене злиття неросійських націй з росіянами. Реклямоване ними створення нового радянського народу на практиці виявляється старою політикою русифікації, яку тепер провадять, щоправда, не так брутально й жорстоко, як перших післявоєнних років, коли силою переселявали до глибинних районів РРФСР маси людей неросійських національностей і навіть цілі народи, де вони, розсіяні серед російського населення й відірвані від національного ґрунту, зазнавали асиміляції і кількісно збільшували російську націю. Спустошені наслідком насильницького переселен-

ня національні райони заселені російськими колоністами, котрі єдині в СРСР користуються правами культурної автономії поза своїми адміністративними кордонами (російські школи, видавництва, театри тощо на території всіх союзних республік) й через це не схильні асимілюватися серед місцевого населення, а навпаки, мають сильний русифікаторський вплив на нього.

Сьогодні посилене економічне освоєння національних районів на окраїнах супроводжується відрядженням туди інтернаціональної робочої сили, котра, стаючи перед вибором між місцевою національною мовою і мовою російською, через русифікованість промисловості й керівництва нею, обирає російську мову, чисельно збільшуючи російськомовну частину населення національної республіки, ставши могутнім засобом русифікації цих районів. Русифікація промисловості, вузів та технікумів часто примушує й місцеве населення віддавати перевагу російській мові.

Таке саме становище спостерігаємо на ключових промислових підприємствах на території національних союзних та автономних республік, що перебувають поза їхнім веденням (підприємства так званого загальносоюзного підпорядкування).

Російська мова незаконно стала державною мовою на території національних союзних і автономних республік, що надає російській нації привілейованого стану.

Накинувши себе як посередника в культурних, духовних і економічних взаєминах між народами всередині Союзу, так само як і у взаєминах з іншим світом, російська мова користується перевагою духовного банкіра, концентруючи в себе не нею створені культурні цінності, і водночас є фільтром, що допускає до міжнаціонального духового життя лише те, що відповідає інтересам Росії.

Всіляке вихваляння Росії й всього російського

накидають молодій генерації і через державну систему освіти. Зокрема, історія СРСР, що її викладають, є не що інше, як історія Російської імперії: в ній головну історичну роль надають Росії й російському народові, а інші народи фігурують у ній лише залежно від інтересів російської державності. У нещодавно дозволених до викладання надзвичайно коротких курсах історії національних союзних республік історичні факти відображені так само спотворено й однобічно. Завоювання росіянами суміжних держав і народів і введення їх до складу Російської імперії завжди подають як велике благо для останніх. Національно-визвольну боротьбу неросійських народів проти Російської імперії або зовсім замовчують або зображають як реакційний чи консервативний рух. Під сучасну пору будь-який рух за національне самовизначення комуністична пропаганда таврує як буржуазний націоналізм, а каральні органи держави жорстоко його переслідують.

Характерно, що історія радянських місць ув'язнення політичних противників не знає випадку засудження людей російської національності, які боролися за відокремлення Росії від СРСР, а водночас тут численно представлені люди багатьох інших націй, які організовували рухи серед своїх народів за відокремлення їх від Росії.

Виходячи з переконання, що природним і найсприятливішим ґрунтом для духовного розвитку людини є цілісна й всебічно прогресуюча нація, рівна серед рівних, ми протестуємо проти експериментів комуністів щодо створення людей нового типу, їхніх спроб підмінити національні основи суспільства чисто соціальними основами. Виправданням для цього не можуть бути ані економічні досягнення, ані інтереси державної могутності, бо цілісність нації, рідна мова й традиції єдино гарантують спадковість і розвиток духовної культури — цього найвищого досягнення людства. Навмисні посягання на ці природні інститути з боку комуністів, намагання підмінити їх абстрактними й

надуманими конструкціями загрожує трагічними наслідками.

Кровно зацікавлені не лише у фізичному збереженні та економічному добробуті наших націй, а й в їхньому дальшому культурному розвитку, ми вимагаємо твердого додержання конституційних норм, які гарантують майбутнє наших націй, зокрема :

По-перше. Обов'язкову державність національних мов у національних та автономних республіках.

По-друге. Надання і реалізацію права на культурну автономію для всіх національних меншостей поза їхньою адміністративною територією або позбавлення росіян привілеїв на виняткове користування цим правом.

По-третє. Розширення суверенних прав союзних республік у безпосередніх взаєминах з рештою світу в культурній, політичній та економічній галузях.

По-четверте. Відновлення республіканських військових формувань відповідно до статті 18-б Конституції СРСР.

По-п'яте. Передання в повне відання союзних і автономних республік усіх промислових підприємств, що розташовані на їхній території, а також усіх підприємств для експлуатації надр національних територій. Організацію економічних взаємин між республіками на рівноправній основі.

По-шосте. Відновлення повноти влади конституційних органів, тобто рад депутатів трудящих. Чіткого розмежування сфер державної влади й партійного впливу, встановлення контролю держави над діяльністю КПРС.

По-сьоме. Політика урядів союзних і автономних республік мусить справді відповідати інтересам кожної нації. Кожний громадянин нації має отримати можливість використати права, надані 125 статтею Конституції СРСР для оборони своїх національних інтересів.

По-восьме. Недодержання конституційних норм і положень, які гарантують суверенітет і рівноправність,

політика правлячої партії, яка ставить під загрозу саме існування наших націй, автоматично дає нам моральну підставу використати конституційне право (статтю 17 Конституції СРСР) для проведення пропаганди за вихід наших республік із Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Діяльність, спрямована на використання цього конституційного права, не має бути карана.

З Прибалтики : Зіемеліс Юріс, Шилінскас Іонас, Ястраускас Антанас, Астра Гунар.

З України : Володимир Безуглий, Аполоній Бернійчук, Володимир Глива, Іван Ільчук, Левко Лук'яненко, Дмитро Пильняк, Іван Покровський, Олексій Степанюк, Андрій Турик.

З Кавказу : Василян Овік, Тагаєв Могамед, Екімян Геворг, Велікян Вальмер 231).

231) З огляду на умови складання та передання документу за кордон написання деяких імен у копії могло бути викривлене.

ДОДАТОК 8

Іван Дзюба

УРЯД УРСР ЯК РЕЧНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЦІЛОСТІ; ЙОГО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НАЦІЮ 232)

(Прикінцевий, 24-ий розділ з книги
«Інтернаціоналізм чи русифікація?»)

В усьому світі комуністичні партії вважають себе виразниками національних інтересів своїх народів. І якщо французькі комуністи пишуть на своїх прапорах знамениті слова свого героя Поля Ваяна-Кутюр'є: «Ми продовжуємо Францію»*), — то чому б українським комуністам не взяти з них приклад і не сказати: «Ми продовжуємо Україну»?

Щось ні одна (поза межами СРСР!) соціалістична нація не виявляє бажання зникнути зі світу, самоликвідуватися (шляхом все дальшого «зближення», звісно!) — на догоду абіловсько-маланчуковському докторсько-поліцейському «інтернаціоналізму».

Натомість, навпаки, кожна з них хоче утвердити себе і якнайповніше розкрити, кожна з них хоче бути в чомусь своєму взірцем для інших, кожна включається у всесвітнє «змагання» соціалістичних націй за своєрідне історичне «самовираження», неповторну господарсько-культурну історичну творчість, — і це змагання за добру комуністичну національну «славу» очолюють комуністичні партії тих країн.

232) Передрук з книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», видавництво «Сучасність», 1968, стор. 242-262.

*) Див. Ж. Дюкло, «Избранные произведения», Москва, 1959, т. 1, стор. 300. (Тут і далі зірочками позначено примітки автора — І. Дзюби).

« В галузі культури немає більше чи менше здібних народів. Немає повноцінних і неповноцінних народів. Кожен народ, хоч би який малий він не був, здатний і може зробити свій цінний внесок у загальну скарбницю культури. Наш народ — малий народ, наша країна — маленька країна. Тим більше зацікавлені ми в тому, щоб підвищувати свою кваліфікацію, бо й через десять років ми не зможемо володіти такою величезною промисловістю, якою володіють великі країни, такими багатствами, які є в інших державах. Ми, однак, можемо і повинні мати можливість гордитися свідомістю того, що ми володіємо внутрішньою культурою, створюємо високохудожні взірці в мистецтві та в галузі науки, і тим, що наш народ може стати прикладом для багатьох інших народів » (Г. Дімітров *).

Чи зйдуть колинебудь з уст керівників Радянської України (великий сорокмільйоновий народ!) бодай хоч трохи подібні слова, слова про те, що історія вготувала українській нації краще, ніж « добровільну » самоліквідацію під чиїсь оплески ? !

З числених заяв урядів і партій соціалістичних країн Європи та Азії знаємо, що вони розглядають себе як речників національних інтересів своїх народів і найбільшим своїм інтернаціональним обов'язком вважають максимальний розвиток економіки, матеріальної і духовної культури своїх націй як найреальнішого свого внеску в загальну справу комунізму. Цілком природно і згідно з духом марксизму і комунізму ці уряди і партії розглядають все, що шкодить економіці чи культурі, престижеві чи гідності нації, — як фак-

*) Г. Димитров, Избранные произведения, Москва, 1957, т. 2, стор. 676-677.

тор негативний і для інших країн і для всієї інтернаціональної справи комунізму. Якби можна було собі уявити, що в одій з цих країн, у Польщі, або в Угорщині, або в Болгарії тощо було відзначено факт кількісного зменшення нації, асиміляції її значної частини, або мовно-національні суперечності між містом і селом, або факт неблагополучного становища національної мови, занепаду національної культури, або брак найпотрібнішої літератури національною мовою, або порівняно низький відсоток і рівень національних кадрів, — це, безумовно, дуже стурбувало б уряди відповідних країн, і вони безумовно, вжили б рішучих заходів для того, щоб вивести свій народ з такого становища національної кризи.

Між тим невідомо, як уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки реагує на таке, саме таке становище своєї нації в Союзі РСР, Союзі, який для того й був створений, щоб захищати інтереси, в тому числі й національні, кожної республіки.

Ще 1913 року в « Критичних замітках з національного питання » Ленін писав :

« Немає сумніву, нарешті, що для усунення всякого національного гніту надзвичайно важливо створити автономні округи, хоч би зовсім невеликого розміру, з цілним, єдиним національним складом, при чому до цих округ могли б "тяжіти" і вступати з ними у зносини і вільні союзи всякого роду, члени даної національності, розсіяні по різних кінцях країни або навіть земної кулі. Все це безперечно, все це можна заперечувати тільки з зашкарубло-бюрократичної точки зору » *).

Тепер ми маємо не те що автономну округу, а власну національну державу, з власним національним

*) « В.І. Ленін про Україну », стор. 332.

урядом, але цей уряд не дбає про збереження національного етнічного складу населення своєї країни (процент українців на Україні, особливо українців за мовою, неухильно знижується); ні про українське національно-культурне обличчя республіки; ні про забезпечення її національними кадрами; ні про забезпечення національних інтересів багатьох мільйонів українців в інших республіках Союзу (як це роблять, хоча б частково, уряди прибалтійських республік, які підтримують, приміром, національні « студентські земляцтва » в Москві, тоді як українцям у цьому було відмовлено); ні про « притягування... членів даної національності, розсіяних по різних кінцях... земної кулі » *), як це робить, скажімо, соціалістична Польща (українець з СРСР навіть нічого не знає, наприклад, про політичне і культурне життя мільйонів трудових українців за кордоном).

Як про далеке й неймовірне минуле дізнаємося про ті часи, коли Пленум ЦК КП(б)У, захищаючи права українських республіканських органів перед зверхцентралізаторськими тенденціями московських установ, приймав такі рішення :

« Доручити Політбюро практично вивчати всі конкретні факти порушення конституції та неправильного проведення її з боку союзних наркоматів та інших центральних установ, поставивши питання про те в ЦК ВКП(б), а також вести дальшу роботу в справі об'єднання в межах УРСР всіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять до Радянського Союзу » **).

Або коли в доповіді на X з'їзді КП(б)У говорилося :

*) Там же.

**) « Шляхи розвитку української пролетарської літератури », стор. 350.

« Ми ставимо своїм завданням і ставимо питання перед ВКП(б) про державне об'єднання України, — у Курщині, в західній частині Вороніжчини і т. д. Це українське населення... не має достатнього обслуговування своїх національних потреб » *).

Або ще ті часи, коли М. Скрипник на XII з'їзді РКП(б) ставив питання про сім мільйонів українців в РРФСР :

« Украинцы в Советском Союзе занимают не только территорию Украинской Советской Социалистической Республики, но размещены и по территории остальных республик, достигая в РСФСР численности свыше 7 млн. человек. Посмотрим, как обслуживаются эти 7 млн. населения... мы имеем... всего 500 школ на украинском языке и затем всего два техникума типа средних учебных заведений, причем существование школ этих находится сейчас под вопросом... Я не думаю, чтобы такой процент удовлетворял культурно-просветительные нужды этого украинского населения и был признан в какой-нибудь мере благополучным. Очевидно, здесь практика наша расходится с нашей теорией. Необходимо по этому вопросу, чтобы наши тезисы воплощались в жизнь надлежащим образом » **).

Тепер, через сорок років, вже не доводиться говорити про школи й технікуми — це « ультранаціоналістична » мрія. Але хай би уряд УРСР подбав хоча б про те, щоб мільйони українців за межами України,

*) « X з'їзд КП(б)У... », стор. 444.

***) « XII съезд РКП(б)... », стор. 522-523.

в РРФСР, одержали бодай якусь кількість українських газет, журналів, книг, радіопередач. (Адже росіяни на території УРСР цілком забезпечені пресою і літературою, яка не тільки ввозиться, з Росії, але й широко видається на Україні; так само вони забезпечені й школою, і вищою освітою російською мовою). Покищо, не зважаючи на багаторічні домагання Спілки письменників України, справа тут обмежилася тим, що на цілину та в деякі кубанські школи послано невеличкі бібліотечки, зібрані літераторами.

Навіть таких ось, приміром, дрібниць уряд України не може полагодити: в соціалістичній Польщі та соціалістичній Чехо-Словаччині та невелика кількість українського люду, що там мешкає, видає чимало книжок та періодичних видань українською мовою. Придбати їх можуть українці в усьому світі, а от українець в УРСР — не може. Хоч в УРСР можна передплатити всі інші не-українські видання з Польщі та Чехо-Словаччини. І скільки в цій справі не запитувано відповідні органи УРСР, — нічого не виходить.

Куди вже тут говорити про серйозні справи!

Не додержуючись ленінських принципів національної політики та національного будівництва, не виконуючи своїх власних законів та постанов, прийнятих у двадцяті роки і не скасованих досі, не забезпечуючи повноту національно-культурного життя українського народу і фактичної рівності української культури й мови, занедбавши справу національно-культурного будівництва і справді інтернаціоналістського виховання, — уряд Української РСР тим самим не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імени якого діє і коштами якого диспонує, і якому підзвітний; не виконує своїх обов'язків перед світовим комуністичним рухом і майбутнім комуністичним суспільством, в інтересах яких необхідний максимальний розвиток кожної соціалістичної нації, цілковите здоров'я всіх національних членів великої комуністичної сім'ї.

**
*

Те, про що ми тут сказали, далеко не вичерпує і найголовніших чи найочевидніших проблем і фактів, що стосуються сьогоднішнього національного становища України. Але і з цього вже видно, наскільки це становище складне, ненормальне і тяжке, у повному смислі — драматичне.

І немає нічого дивного і несподіваного — а тільки природне й закономірне — в тому, що все більше людей по всій Україні починають почувати глибоку тривогу за долю своєї нації. Особливо гіркі і часто суперечні рефлексії породжуються у значної частини молоді. Свідченням цього є і численні індивідуальні та колективні листи до різних установ, редакцій тощо; і величезна кількість рукописної, переважно анонімної поезії та публіцистики, що « ходить по руках » (ця масова продукція часто наївна і невірна, але в ній — « крик душі »), і різні літературні вечори та дискусії, так часто заборонювані (скільки вже постанов приймалося партійними інстанціями проти вечорів і скільки людей за них покарано !); і той глухий, неясний рух і збудження, що скрізь на Україні відчувається серед української молоді. А посереднім свідченням « неблагополучности » є явне розширення штатів і гарячкова активізація органів КДБ, яким чомусь препоручено національну політику на Україні.

У 1923 році, на XII з'їзді РКП(б) один із делегатів говорив :

« Неужели же мы будем заставлять чекистов следить за тем, чтобы инородцы изучали русский язык ? Ведь за родным языком и за родной школой идет национальное сознание, а за национальным сознанием идет желание знать, куда идет крестьянский рубль » *).

*) Там же, стор. 438.

Не знаю, чи стежать зараз чекісти за вивченням російської мови. Але як усердно і з «пристрастєм» стежать вони (а втім не будемо називати романтичним словом «чекіст» жалюгідних сексотів і стукачів) за мовою українською і всім, що з нею зв'язане. Про це багатенько може розповісти кожен, хто до неї причетний. Можна, в разі потреби, списати на цю тему чималенький зошит, бо ж зворушлива опіка КДБ над справами української культури триває не один рік і обіймає різні форми «роботи». Правда, серед усіх цих форм останнім часом забирає гору одна: зубодробильна — заперетить, пресечь, изолировать...

Кагебістський розгул пробують виправдати обивательськими теревеннями про «український буржуазний націоналізм» (під яким розуміється всяке відхилення від зрусифікованого стандарту). Говорити про загрозу націоналізму з боку нації, яка масово русифікується, — це все одно, що кричати: «таскать вам не перетаскать» на похоронах (пам'ятаєте, в якому контексті вживав ці слова Ленін?)*). Пригадується і казочка про того добродія, що перший волав: «Ловіть злодія!» Але коли навіть якісь прояви націоналізму з боку якоїсь частини українців справді є, то, поперше, треба розкривати їх конкретно й публічно, а не напускати туману з мильних бульбашок на забавки обивателів; подруге, треба ж подумати, що їх, ці прояви націоналізму, породжує на сорок дев'ятому році радянської влади. Може, справді, щось не гаразд у нашому житті, в нашій політиці? Бо ще тільки для найтупішого обивателя кагебісти можуть пускати версії про американські долляри, а самі ж вони не можуть у це повірити, бо краще, ніж будь-хто інший, знають, що це не так. Треба хоч трохи знати і шанувати Леніна, знати його пряму вказівку: про недопустимість формальної постановки питання про націоналізм «вообще», вказівку про два роди націоналізму, про те, що

*) Ленин, Полное собрание сочинений, 1962, т. 30, стор. 350.

джерело місцевого націоналізму — російський великодержавний шовінізм, і щоб ліквідувати коріння першого, треба боротися з останнім. Треба хоч трохи рахуватися з прямими постановами партійних з'їздів, які спеціально займалися цими питаннями — щоб не було самодіяльного головоудування і сатрапського іскоренітства.

« Поскольку пережитки национализма являются своеобразной формой обороны против великорусского шовинизма, решительная борьба с великорусским шовинизмом представляет вернейшее средство для преодоления националистических пережитков »*).

У нас же ніякої боротьби з цим шовінізмом не ведеться, навпаки, він всіляко роздувається і, маскуючись під інтернаціоналізм та комуністичний світогляд, витісняє їх; натомість усякий найелементарніший протест проти нього, проти жорстокого обмолочування національної гідності — зразу ж бдительно фіксується, таврується як буржуазний націоналізм, а потім довго і занудно « викорінюється ».

Це « викорінювання » далеко не зводиться до проведення останнім часом арештів, обшуків і допитів, хоч у них воно і знайшло тепер свій найдвертіший і найганебніший вияв.

« Фіскальна » (вираз Леніна) морока останнього часу свідчить перш за все про мізерність політичного глузду її зачинщиків. Кажуть, що ці почтенні чини ламають тепер голову над фатальним питанням: є на Україні підпільна організація націоналістів чи немає (розуміючи під « націоналістами » тих, хто мислить не так, як вони, а тому їм не подобається), — і як таку організацію скомпонувати із заарештованих ?

Проблема мітичної організації — це плід цілко-

*1 « XII съезд РКП(б)... », стор. 647.

витого нерозуміння реальних процесів, плід бюрократично кагебістської відірваності від життя, плід кабінетно-келійного стилю мислення. Це плід професійно озлобленого ігнорування живих національно-культурних потреб українського народу. Це водночас і перебільшення і применшення того, що відбувається.

Перебільшення: тому що ті явища, які так турбують КДБ, — це поодинокі спорадичні ексцеси стихійного порядку, а заарештовані — просто люди, які звернули на себе увагу офіційних чиновників або сексотів своєю *легальною* діяльністю, але за якими зовсім не стоїть якийсь другий конспіративний плян.

Применшення: тому що йдеться не про якусь організацію чи групу осіб, а про щось незмірно більше і глибше — про стихійні і різномірні, всюди самі собою виникаючі процеси «самозахисту» нації перед лицем очевидної перспективи зникнення із сім'ї людства.

Ф. Енгельс не раз говорив про «неминучість боротьби кожної нації за своє національне існування» *), про те, що коли виникає загроза національному існуванню, то «боротьба за відновлення національного буття поглинає всі сили» **).

Це постійне самовідновлення, самозбереження, самозахист — могутній колективний інстинкт народу, непозбуття позасвідоме, природна сила, як інстинкт самозбереження всякого організму.

Ось ці сили національного існування і пробиваються стихійно і непередбачено всюди, ставлячи незбагнені загадки тупоокиим стратегам єдинообразія і перекидаючи всі історіософські предначертання щедринських градоначальників.

Сили ці незглибимі й невичерпні, допильнувати й сконтролювати їх неможливо ні при якій техніці політичного стеження.

*) Лист Ф. Енгельса до А. Бебеля від 16 грудня 1879 року, кн. Маркс, Энгельс, «Избранные письма», стор. 334-335.

**) Лист Ф. Енгельса до К. Маркса від 15 серпня 1870, там же, стор. 242.

І це не тільки етнографічна сила. Скрізь і всюди щодалі зростає соціалістична національна свідомість українця. Вона невіддільна від людського самопізнання. Вона і далі пробуджуватиметься і зростатиме під дією могутніх чинників. В міру господарського і суспільного розвитку й прогресу демократизується соціальне життя і на цьому ґрунті підноситься людська гідність і самоусвідомлення. Кристалізуються громадські поняття і почуття, всюди випростовується людина. Зростає освіченість і культурність українського населення, за чим неминуче йде більше чи менше свідоме бажання визначити себе в світі. Поліпшується матеріальне становище українського села, яке тепер дає більше молоді, не прибитої злиднями і не затурканой, а свіжої, сильної і гордої, готової відстоювати своє національне лице. (Подивіться, наприклад, на теперішніх випускників сільських шкіл, що поступають до вузів, і порівняйте їх з тими, які були десять років тому). Все значніша частина міської молоді (є вона і в вузах, і в школах, і на заводах) подається в моральні і духовні шукання, бо відчуває, що її в чомусь обдурили і щось святе від неї приховали. (Пам'ятаєте, як Костомаров висловив своє перше враження від поезії Шевченка : « Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народнього життя, і страшно, і солодко, і боляче, і цікаво було зазирнути туди... Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб заховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнеча »)*). Тисяччу різних доріг ця молодь приходить до відчуття України.

Ця соціалістична національна свідомість, ця впевненість у своєму праві й обов'язку відповідати перед людством за свою соціалістичну націю, це бажання

*) М.І. Костомаров, Із статті : Спогади про двох малярів, кн. « Світова велич Шевченка », Київ, 1964, т. 1, стор. 101-102.

бачити соціалістичну Україну реально існуючою і справді рівною серед соціалістичних країн, бачити її як національну реальність, а не як адміністративно-географічну приповідку та бюрократичну притичину — підсилюються і рядом генеральних факторів світової історії та світового комуністичного руху. Досить назвати історичний досвід бурхливого розквіту соціалістичних націй Європи, піднесення і оздоровлення їхнього національного самопочуття — та елементарне порівняння, що напрошується саме собою, становища України з їхнім становищем; крах убогого уявлення про безнаціональність, безнаціональну однозначність комуністичного суспільства — під тиском реальної історичної дійсності, реальної історично-національної багатолікості комунізму; все ширше й зацікавленіше ознайомлення радянського читача з живою всесвітньою комуністичною теорією, з теоретичними працями, з ідеями марксистів-ленінців у всьому світі, які виявляються набагато глибшими, людянішими і привабливішими, ніж сьогоднішня наша газетна жуйка; нарешті, піднесення національних рухів і національних цінностей у всьому світі, в тому числі і в Європі. Недавно «Правда» справедливо писала про те, що значення національного фактору зросло навіть у найрозвиненіших промислово країнах; наші газети схвально цитували тверезі слова де Голля, що так аргументував проти плянів «об'єднання Європи»:

«Об'єднана Європа через відсутність рущійних сил, якими є суверенітет народів і відповідальність держав, була б автоматично підкорена заокеанському покровителю. Тоді залишилися б, звичайно, французькі робітники, селяни, інженери, професори, службовці, депутати, міністри, але не було б більше Франції... Найвищий інтерес людського роду велить, щоб кожна нація сама несла за себе відповідальність, була захи-

цена від усяких **посягань**, діставала б допомогу в своєму **розвитку**, не обумовлену підкоренням » *).

Але найдивовижніший факт навела несподівано «Літературна Україна» (минулого року про це писалося і в «За рубежом»): валлійська мова, яка вважалася вимираючою і якою 1921 року в Британії говорило 930 тисяч, тепер стає державною мовою Велзу, оскільки нею говорять вже три мільйони! **).

У всьому світі нації не відмирають, а навпаки — розвиваються і набирають сили, щоб найбільше дати людству, щоб найбільше внести у вироблення загальнолюдських цінностей. І особливо — соціалістичні нації.

І українська нація не стане відщепенцем роду людського.

Вже не раз і не два в історії українське питання оголошували неіснуючим, а українську націю — вигаданою (незмінно приплітаючи сюди марки, шилінги, франки, доляри і т. п.). Свого часу навіть Сталін висміював таку «історіософію», зроджену в бездонних моральних смутах отечественного града Глупова :

«Здесь я имею записку о том, что мы, коммунисты, будто бы насаждаем белорусскую национальность искусственно. Это неверно, потому что существует белорусская национальность, у которой имеется свой язык, отличный от русского, в виду чего поднять культуру белорусского народа можно лишь на родном его языке. Такие же речи раздавались лет пять тому назад об Украине, об

*) Виступ де Голля по радіо і телебаченню, «Радянська Україна», 29 квітня 1965.

***) Нарешті — визнання, «Літературна Україна», 30 листопада 1965.

украинской национальности. А недавно еще говорилось, что украинская республика и украинская национальность — выдумка немцев. Между тем ясно, что украинская национальность существует, и развитие ее культуры составляет обязанность коммунистов. Нельзя идти против истории » *).

Потім він забув своє власне застереження і почав нищити українську націю. І що ж? Кілька мільйонів українців винищив, але нації не знищив. І ніхто, і ніяк не знищить.

« Нельзя идти против истории » — ні з кальоним железом, ні з шовковою вуздечкою « двомовности ». Дарма йти проти живого життя, — навіть з армією фіскалів і стукачів, — з ними прийде хто зна куди, але напевно не до комунізму.

В комунізм не можна гратися: його треба або проводити в життя, або зрадити в ім'я « неделимой » казарми.

Поміркуймо спокійно: які є перспективи в нинішньої національної політики і які переваги вона дає? Чи ці переваги, якщо вони справді є, такі значні, що компенсують оті катастрофічні втрати, про які говорилось вище, чи виплачується відступ від марксизму-ленінізму?

Судячи з деяких туманних офіційних приповідок, нинішня політика денационалізації та русифікації, « приведения к одному знаменателю » зв'язана перш за все з необхідністю мовляв, високого ступеня централізації для забезпечення надзвичайних масштабів будівництва та високих темпів економічного розвитку. Можливо, що декому так і здається, що зверхцентралізація здається зручнішою, ефективнішою і т. д.

Але, поперше, не все те справді корисніше, що здається зручнішим. Ще на XII з'їзді РКП(б) застерігалось:

*) « X съезд РКП(б)... », стор. 213.

« Наши центральные органы начинают смотреть на управление всей страной с точки зрения их канцелярских удобств. Конечно, неудобно управлять двадцатью республиками, а вот если бы это было все одно, если бы, нажав на одну кнопку, можно было управлять всей страной, — это было бы удобно. С точки зрения ведомственной, конечно, это было бы легче, удобнее, приятнее. Если бы я рассказал вам историю борьбы, которую приходится республикам вести с нашим центральным аппаратом, это была бы история борьбы за их существование » *).

Чи не перемагає тепер « точка зрення ведомственная »? « Легче, удобнее, приятнее » — для « центральных інстанцій ». А звідси й ілюзія — ніби корисніше для справи.

Подруге, точка зору господарської доцільності ніколи для марксистів-ленінців не була єдиною чи єдино вирішальною в такій складній і різносторонній справі, як будівництво нового суспільства і зокрема національного будівництва. Ще в співдовіді з національного питання на X з'їзді РКП(б) відзначалася хибність і небезпека « економізму » в національній політиці.

« У нас очень многие товарищи, воображавшие себя марксистски мыслящими, говорят : "Перед нами стоит вопрос, к которому нужно подходить с экономической точки зрения, с точки зрения выгоды более высоких экономических форм" » **).

Ця точка зору вела прямісінько до того, що Ленін назвав « імперіалістическими отношениями » к « нашим собственным иноподцам ». А тому партія відкинула її в ім'я господарськи « невідідного », але для національної справедливості в комунізмі потрібного,

*) « XII съезд РКП(б)... », стор. 522.

***) « X съезд РКП(б)... », стор. 194.

життєво-необхідного національного будівництва в республіках (« вигідніше » було розвивати промисловість в « центрах », а розвивали і « на окраїнах », « вигідніше » було обходитися російськими кадрами, а готували місцеві, економічно « вигіднішою » була російська мова, книгодрукування, преса, освіта і т. д. російською мовою, а розвивали всі національні мови і т. д.) бо в будівництві нового, комуністичного суспільства господарський момент — тільки один із багатьох.

Ось це і варто завжди пам'ятати : чисто економічний підхід, вузькогопідприємстві вигоди (вигоди з точки зору « центру ») в національній політиці ведуть прямісінько до імперіялізму й великодержавництва, від чого застерігав Ленін.

Потрете, чи справжні, чи не уявні ті економічні переваги, які дає зверхцентралізація, фактичне позбавлення республік економічної суверенності і зв'язана з цим політика інтенсивної русифікації? Чи не більший економічний ефект дала б і чи не краще сприяла б рішучій перевазі в економічному змаганні з капіталізмом політика широкої економічно-господарської ініціативи та самодіяльності республік, політика найактивнішої мобілізації місцевих резерв, політика здорового соціально-економічного змагання самобутніх республік (на відміну від теперішньої зрівнялівки й обезлички), політика опертя на широке самоуправління й суспільну та господарську самодіяльність мас, опертя на величезне духовне піднесення, яке було безумовно викликане активізацією національно-культурного життя.

« Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, які відзначаються особливими господарськими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а, навпаки, необхідно вимагає і того, і другого. У нас змішують постійно централізм

з сваволею і бюрократизмом. Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання, але воно лишається все ж таки безумовно недозволенним для марксиста » *).

А втім, не нам про це думати, « если думают вожди ». Хоч важко догадатися, в чому був би уражений їхній вождівський авторитет та загрожені їхні вождівські прерогативи, якби ці питання зробити, скажімо, предметом публічної дискусії, всенароднього обговорення.

Є ще одне міркування на користь теперішньої національної (денаціоналізаторської) політики, міркування, яке вголос не висловлюється, але вгадується за словами й діями багатьох бюрократів. Мовляв, доки існує багатонаціональність, доти й бійся всіляких сепаратизмів та націоналізмів, а якби швидше перемішати нації та зробити одноязычну бурду, то настав би цілковитий спокій. На те, якби така точка зору була висловлена вголос, треба було б відповісти: поперше, хоч би як інтенсивно провадилася денаціоналізація й русифікація, але « роботі » тут ще й кінця-краю не видно. Навіть найбільший прихильник і теоретик асиміляції Карл Кавтський був змушений визнати, що неможливо або просто важко цілком асимілювати народ, який уже встиг витворити свою писемність і національну культуру**), так що покладатися на ті результати, яких і в найдалшій історичній перспективі ще не побачиш, діло хитке; подруге, саме така політика денаціоналізації та русифікації і викликає все ширше невдоволення при уявних « успіхах », — в той час, як політика стимулювання національного розвитку привела б до такого становища, при якому серйозних підстав для невдоволення не було б. Так що ж краще? — горобець у небі чи журавель у руках?

*) « В.І. Ленін про Україну », стор. 328.

**) Див. К. Кавтський, *Визволення націй*, Київ, 1918, стор.

Нарешті, є ще третє міркування, споріднене з вищезазначеним, але, на відміну від нього, легальне і широко використовуване в нашій пресі та пропаганді. Йдеться про аргументацію, так би мовити, військово-патріотичного порядку. Мовляв, перед загрозою загострення міжнароднього становища та воєнних провокацій з боку імперіялізму нам необхідно посилити військово-патріотичне виховання, особливо виховання в душі «єдиного отечества» і в душі своєрідної ідеалізації «отечественной истории», в рангу якої модернізується історія Російської імперії, російського царизму. На це слід сказати, що справжнє виховання комуністичного патріотизму, патріотичного почуття комуністичної співдружності народів може ґрунтуватися тільки на ґрунті комуністичного національного патріотизму, на відчутті, що твоя нація неповторна і повносуцна серед усіх інших, кожна з яких так само повноправна і повносуцна, — тобто, може ґрунтуватися тільки на почутті комуністичної родини, а не єдності в смислі однозначності. І це «чуття єдиної родини» ми повинні виводити тільки зі своєї комуністичного світогляду і своєї комуністичної практики, а не з фальшивої і гнилої основи царського «общего отечества».

Важко говорити про те, які ще міркування стали підставою для теперішньої національної політики. Важко, бо як ми вже констатували, ця політика не хоче виступити публічно і прилюдно своєю власною істотою, а ховається в загальники і закодовані формули. Основний її принцип — ні в якому разі не називати речі своїми іменами. Де вже тут говорити про відкрите і чесне обговорювання питань, які стосуються того, що для мільйонів людей найсвятіше і найдорожче — їхньої Батьківщини, їхньої національної спадщини. Ми вже бачили, чим скінчилися спроби поговорити на ці теми... Як зворушливо лаконічно роз'яснив Хрущов одному «ходакові» з України! «Этот вопрос не трогайте: сломаете спину».

Або як тепер по-смердяковському підхихикують

всілякі господа ташкентцы » на адресу Світличного та інших арештованих : « Ишь, Болгарией быть захотелось ! Мы эту блажь вышибем ! »

« Вышибать » ні в кого не вчитися... Тільки, як же все таки тоді бути з елементарними поняттями про комуністичну громадянськість ? Як бути з заповідями В. І. Леніна ?

« В. И. Ленин завещал нам в своих последних работах воспитание как можно большего числа таких людей, "за которых можно ручаться, что они ни слова не возьмут на веру, ни слова не возьмут против совести", чтобы они "не побоялись признаться ни в какой трудности и не побоялись никакой борьбы для достижения серьезно поставленной себе цели", великой цели построения истинно человеческого общества — коммунизма » *).

Декому « зручніше » було б замість таких людей мати холуїв, а задля приведення до такого ідилічного стану так і кортить чесність, совість і принциповість « вышибать » з людей державним кулаком та карцером.

То що ж : будете і на п'ятдесятому, і на сімдесят п'ятому, і на сотому році радянської влади знімати з роботи людей за літературні вечори; підсовувати потаємні магнетофони туди, де збираються товариські компанії; розганяти публічні дискусії за допомогою роти КДБ і самбістів; арештовувати за читання книжок; компонувати в застінках КДБ « націоналістичні організації », вилучати з приватного користування друкарські машини; перевіряти й « проріджувати » особисті бібліотеки будівників комунізму; « тягати » по інстан-

*) А. Румянцев, О партийности творческого труда советской интеллигенции, « Правда », 9 сентября 1965.

ціях; «ломать хребты», обстрілювати, тероризувати, творити все те, що творите зараз і що так кваліфікував В. І. Ленін :

«...Підле цькування за "сепаратизм", цькування людей, які не можуть захищатися, є край безсоромності...» *)

Що ж, тупої поліційної сили для цього може б і вистачило. Але чи не завело б це справу комунізму в сліпий кут? Чи не було б це надто паскудним обманюванням його світлих ідеалів — перед очима всього людства?

Сьогоднішній день — не останній день світової історії. Рано чи пізніше все стає на своє місце. І як не завтра, то післязавтра нам самим доведеться гірко розплачуватися за кожну несправедливість і кожен прорахунок, допущений сьогодні, за кожне замовчування і кожен обман, за кожну спробу «перехитрити» природу, історію, народ...

І в цій справі, в національній справі, рано чи пізно, а доведеться повернутися до правди, доведеться повернутися до Леніна, до ленінського благородства і ленінського почуття справедливості: до ленінської національної політики.

Нічого вигадувати і мудрувати тут немає потреби: ця політика була достатньою і в головних своїх засадах, і в усій широчині практичного підходу. Вона була точно сформульована в передсмертних записах Леніна, в постановних партійних з'їздів. Основне в ній: ліквідація фактичної нерівності чи фактичного відставання менших націй у різних сферах матеріального і духовного життя, поступка більшої нації меншим; недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови й культури над іншими в межах СРСР; додержання суверенності республік і недопущення централізаторського ущемлення, під будь-якими «благовидними предлогами», цієї суверенності; максимальний національ-

*) «В.І. Ленін про Україну», стор. 298.

словом і така інквізиторська лють на нього? Чому так ганебно тікають офіційні представники з тих вечорів і дискусій, де зненацька зринає національне питання, чому забороняють, зривають, затикають рота — замість того, щоб прийти роз'яснити справу, перемогти в чесній дискусії, переконати в одвертій розмові? Чому з студентами університету не дискутують, а викликають поодиноці, товчуть у кабінетах, виключають, тероризують і т. д. ?

Давайте чесно і відкрито обговоримо всі аспекти національної справи. Від цього буде тільки користь. Хай будуть висловлені всі точки зору. Немає жодного сумніву, що силою логіки й аргументації, силою правди й совісти, силою людської порядности й турботою про загальне благо перемаже та точка зору, яка виражає справді комуністичне розуміння інтернаціоналізму: недопустимість будь-якої несправедливості до будь-якої нації світу в ім'я будь-яких розрахунків, переваг і « необхідностей »; загальна відповідальність людської сім'ї за повносуцність кожного свого члена — кожної нації в світі; безмежний, чи не обмежуваний в часі й зусиллях, найсвітліший розвиток кожної нації в ім'я вселюдства, в ім'я комунізму; взаємодіяння і братерство в ім'я зростання і самоутвердження кожного, а не в ім'я старшинства, поглинання й односторонності.

Тоді стане зрозумілим і очевидним, що починати треба з найголовнішого, з популяризації тих ідей Леніна, ідей марксизму-ленінізму та світового комунізму, які тепер замовчуються, обходяться або фальсифікуються; з виховання комуністичного національного самопізнання й самосвідомості, комуністичного розуміння інтернаціоналізму й переборення психологічної інерції шовінізму, великодержавництва, національного ліквідаторства й хамства, бюрократичної шаблонізації. Така національно-освітня й виховна робота створила б духовні й психологічні передумови для всіх інших заходів у піднесенні національно-державного і

національно-культурного життя Радянської України, а ці останні, набравши реального змісту й живого багатства, ідейної привабливості і надихаючої сили для мільйонів українців, у свою чергу стали б величними важелями комуністичного будівництва, допомогли б пробудити й мобілізувати недобачувані тепер сили й резерви, помножили б внесок України в загальні зусилля народів СРСР, народів усього соціалістичного табору.

Тоді Радянська Україна справді стане неповторною перлиною багатого соціалістичного світу, тоді вона справді дасть людству те, на що вона здатна.

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, « пресечення », « искоренення »...

І не доведеться запаковувати в кадебістські « ізолятори » людей, вся « вина » яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею, людей, які мають право сказати про себе словами Шевченка :

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

ДОДАТОК 9

Валентин Мороз.

ЗАМІСТЬ ОСТАННЬОГО СЛОВА 233)

Я не буду цитувати кодексу і доводити свою невинність. Судять нас не за вину, і ви це добре знаєте. Нас судять залежно від тієї ролі, яку ми граємо в небажаних вам процесам. Є люди, для арешту яких ви маєте більше формально-юридичних підстав, ніж для мого арешту. Але вам вигідно, щоб люди ці були на волі, бо вони знижують тонус українського відродження, пригальмовують його швидкість, звичайно, не розуміючи цього. Цих людей ви ніколи не зачепите, навіть коли б вони випадково потрапили до вас, ви постаралися б негайно їх звільнити. Ви прийшли до висновку, що В. Мороз підвищує температуру небажаних вам процесів на Україні, отже — краще відділити його від середовища ґратами. Що ж, це було б цілком логічно, якби не одно «але».

Починаючи від 1965 року ви посадили за ґрати декілька десятків чоловік. Що це вам дало? Не буду говорити про тенденцію — зупинити її ще нікому не вдалось. Але чи вдалось вам ліквідувати хоча б її конкретно-матеріальні прояви? Чи ви зупинили, скажімо, потік неофіційної, позацензурної літератури, що має вже назву «Самвидав»? Ні! Це виявилось вам не під силу. «Самвидав» росте, збагачується новими авторами і читачами, а головне — він пустив коріння так широко і глибоко, що ніяке збільшення штатів донощиків, ніякі японські магнетофони не допоможуть.

233) Передрук з книги: Валентин Мороз, Есеї, листи й документи, видавництво «Сучасність», 1975, стор. 135-140. Есеї «Замість останнього слова» надруковано також в самвидавному журналі «Український вісник», випуск 6, березень 1972 р.

Ваші потуги ні до чого не привели, і те, що ви робите, можна було б назвати по-російському « мартишкін труд ». Але справа в тім, що « мартишкін труд » — це робота, від якої нікому не холодно і не душно, робота без результату. Про вашу роботу цього не скажеш — вона вже дала відчутний ефект — тільки ж ефект зовсім протилежний тому, якого ви чекали.

Виявилось, що ви не залякали, а зацікавили. Ви хотіли загасити і замість того — підлили масла в вогонь. Ніщо так не сприяло пожвавленню громадського життя на Україні, як ваші репресії. Ніщо так не привернуло увагу людей до процесів українського відродження, як ваші суди. Правду кажучи, саме ці суди й показали широкій публіці, що на Україні знову ожило громадське життя. Ви хотіли сховати людей у мордовські ліси, а замість того виставили на величезну арену — і їх побачив цілий світ. Більшість активістів українського відродження стала активістами якраз в атмосфері збудження, викликаного вашими репресіями.

Словом, пройшло вже досить часу, щоб зрозуміти нарешті : репресії шкодять перш за все вам. А ви все судите... Для чого ? Для виконання пляну ? Для заспокоєння службової совісті ? Щоб зігнати злість ? Скоріше всього по інерції. Ви внесли в сучасний, післясталінський етап українського відродження те, без чого він був би ще незрілим і недопеченим : ви внесли елемент жорстокости. Віра виникає тоді, коли є мученики. Їх дали нам ви.

Кожен раз, як тільки на українському горизонті з'являється щось живе, ви кидаєте в нього камінцем. І кожен раз виявляється, що то не камінець, а бумеранг. Він обов'язково повертався і бив по.. вас ! Що сталося ? Чому репресії не дають звичного ефекту ? Чому випробувана зброя стала бумерангом ? Змінився час — ось і відповідь. У Сталіна було досить води, щоб загасити вогонь. Вам довелося жити в епоху, коли резерви вичерпались. А якщо води мало —

краще не дразнити нею вогонь. Бо тоді ще краще горить — це знає кожна дитина. Ви взяли палку до рук, щоб розкидати вогнище, але замість того тільки підворушили його. На більше не вистачає сили. Це значить, що суспільний організм, в якому ми живемо, вступив в таку форму розвитку, коли репресії вже дають *зворотний ефект*. І кожна нова репресія буде тепер *новим бумерангом*.

Посадивши мене за ґрати 1 червня, ви знову запустили бумеранг. Що буде далі — ви вже бачили. П'ять років тому мене посадили за колючий дріт у Мордовію — і звідти вилетіла бомба. Тепер ви знову, нічого не зрозумівши і нічого не навчившись, починаєте все спочатку. Тільки цього разу дія бумерангу буде набагато потужнішою. В 1965 році Мороз був ніким, невідомим викладачем історії... Тепер його знають..

І ось сьорбає Мороз тюремну капусту. Скажемо по-єврейському: «что же с этого будете иметь?». Єдиний Мороз, з якого ви мали б *велику* користь — це покірний Мороз, що написав покайну заяву. Це був би дійсно приголомшливий удар для всього свідомого українства. Але такого Мороза ви не дочекаєтесь *ніколи*.

Якщо ж ви розраховуєте, посадивши мене за ґрати, створити якийсь вакуум в українському відродженні, то це не серйозно. Зрозумійте нарощі: *вакууму більше не буде*. Густота духовного потенціалу України вже достатня для того, щоб заповнити будь-який вакуум і дати нових громадських діячів, як замість тих, що сидять у в'язниці, так і замість тих, що відійшли від громадської діяльності.

60-ті роки принесли значне пожвавлення в українське життя. 70-ті роки теж не будуть вакуумом в українській історії. Ті золоті часи, коли все життя було втиснуто в офіціальні рамки, минули безповоротно. Вже існує культура поза межами Міністерства культури і філософія поза межами журналу «Во-

проси філософії». Тепер вже постійно існують явища, що з'явилися на світ без офіційного дозволу, і з кожним роком потік цей буде збільшуватись.

Мене судитиме тепер суд за закритими дверима. І все одно він стане бумерангом, навіть, коли мене ніхто не почує, навіть, коли я буду мовчати в ізолюваній від світу камері Володимирської в'язниці. *Буває мовчання голосніше від крику.* І, навіть знищивши мене, ви не зможете його заглушити. Знищити легко, — але чи задумувались ви над такою істиною: знищені часом важать більше, аніж живі. *Знищені стають прапором.* Знищені — це кремінь, з якого будуються кришталеві фортеці в чистих душах.

Знаю добре, що ви скажете на це: Мороз багато про себе думає. Але тут йдеться не про Мороза. Йдеться про кожну чесну людину на моєму місці. І, зрештою, там, де люди готові до повільної смерті у Володимирській в'язниці від якогонебудь хитрого хемікату — там немає місця для дрібного честолюбства.

Національне відродження — найглибинніший з усіх духовних процесів. Це явище багатопланове й багат шарове, воно може виявитись у тисячах форм. Ніхто не зможе всіх їх передбачити і сплести настільки широкий невід, щоб охопити процес в усій його ширині. Ваші греблі міцні і надійні, але вони стоять на сухому. Весняні води просто оминули їх і знайшли нові русла. Ваші шлягбавми закриті, але вони нікого не спинять — бо траси давно пролягли від них. Національне відродження є процесом, що має практично необмежені ресурси, бо національне почуття живе в душі кожної людини — навіть тієї, яка, здавалося б, давно умерла духовно. Це виявилось, скажімо, під час дебатів у Спілці письменників, коли проти виключення Івана Дзюби голосували люди, від яких цього ніхто не сподівався.

Ви вперто повторюєте, що люди, які сидять за ґратами — це просто кримінальні злочинці. Ви заплющете очі і робите вигляд, що проблеми нема.

Ну добре, на цій немудрій позиції вдасться протарабанити ще років з десять. А далі? Адже нові процеси на Україні (і в усьому Союзі) *тільки починаються*. Українське відродження ще не стало масовим. Але не тіште себе, що так буде завжди. В епоху суцільної письменности, коли на Україні є 800 тисяч студентів, а радіо мають всі, в таку епоху кожне суспільновоюге явище стає *масовим*. Невже ви не розумієте, що скоро вам доведеться мати справу з масовими суспільними тенденціями?

Нові процеси лише починаються, а ваші репресійні заходи вже перестали бути ефективними. Що ж буде далі?

Є тільки один вихід: відмовитись від застарілої політики репресій і знайти нові *форми співжиття* з новими явищами, які вже утвердились в нашій дійсності безповоротно. Така реальність. Вона з'явилась, не питаючи дозволу, і принесла нові речі, що вимагають нового підходу. Для людей, покликаних зайнятися державними справами, є над чим подумати. А ви все забавляєтесь, пускаючи бумеранг...

Буде суд. То ж будемо битись. Саме тепер, коли один написав покайну заяву, другий перекваліфікувався на перекладача, — саме тепер потрібно, щоб хтось показав *приклад твердості* і одним махом зняв те гнітюче враження, яке створилось після відходу деяких людей від активної громадської діяльності. Випало мені... Тяжка це місія. Сидіти за ґратами нікому не легко. Алеж не поважати себе — ще важче. І тому будемо битись! Буде суд. І знову почнеться з початку, нові протести і нові підписи, новий матеріал для преси і радіо всього світу. Разів у десять зросте інтерес до того, що написав Мороз. Словом, буде підлита нова порція масла у вогонь, який ви хочете загасити.

Це і є підривна діяльність. Але моєї вини тут не шукайте: не я посадив Мороза за ґрати.

Не я запустив бумеранг.

Проф. Олександр Воронель

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОБУДЖЕННЯ ЄВРЕЇВ 234)

На перший погляд, відповісти на запитання щодо причин відродження національного почуття в євреїв СРСР останніх років, дуже легко.

У тисячолітній історії єврейського народу середина двадцятого сторіччя безперечно стала поворотним пунктом. Якщо майбутній історик зіставить загибель мільйонів євреїв у Європі 1940-45 років з утворенням 1948 року держави Ізраїль, йому не доведеться занадто замислюватися. Радше в нього може виникнути здивування з приводу дивовижної безтурботности, з якою цілі генерації євреїв у 20-му сторіччі передавали свою долю до чужих рук.

Але якщо розглядати це явище не в масштабі тисячоліть, в якому губляться численні характерні риси, а у вузькому часовому проміжку порядку десятиріч, ми стикаємося зі значною складністю проблеми.

Справді, як перейшла єврейська традиція через два покоління практично асимільованих, лояльних радянських людей до сучасної молоді. Чому, попри наявність об'єктивних та суб'єктивних факторів, що сприяли асиміляції, євреї збереглися як компактна група? Чому національне почуття євреїв прокинулося не 50-х років, коли все, як здавалося, явно нагадувало про нього, а лише наприкінці 60-х? Чому, взагалі, попри те, що протягом останніх 50 років євреї в біль-

234) Переклад зі збірки «Еврейский Самиздат», видання Єрусалимського університету, том 4, стор. 3-17. Текст подано зі скороченнями. Статтю вперше надруковано в самвидавному журналі «Євреї в СРСР», число 1, жовтень 1972 р.

пості перейшли на російську мову, втратили релігію, змінили соціальний склад та спосіб життя, вони й далі залишаються відокремленою меншістю, яка постійно про себе нагадує? Як і на всі запитання «чому», на ці запитання не можна дати категоричної відповіді, бо категорію причинності тут не визначено. Але можна простежити деякі зв'язки цих явищ з процесами, що відбуваються в суспільстві в той самий час, з надією, що ці зв'язки виявляться стійкими.

Залишивши осторонь як вищі, так і занадто глибокі можливі причини явищ, що ми їх спостерігаємо, спробуємо зосередитися на простих соціальних та юридичних фактах.

Існування в Російській імперії «смуги осілості», обмеження у виборі фаху й традиційний інтелектуалізм призвели до того, що одержання освіти закріпилося в свідомості російських євреїв як одна з найвищих цінностей. Для дуже багатьох — просто як найвища.

Протягом останніх ста років приступність освіти була настільки життєво важливою вимогою для євреїв, що всі інші, і, зокрема, національні вимоги, відсувалися ними на другорядний плян. Скасування обмежень після 1917 р. викликало таке піднесення, що навіть економічні інтереси значної частини єврейського населення (понад 30 % євреїв наприкінці 20-х років були «позбавленцями», тобто належали до дрібної буржуазії) поступилися перед цими прагненнями. Внаслідок цього, вже в тридцятих роках сталися радикальні зміни в соціальному складі та освітньому рівні євреїв *).

До сьогодення часу радянські євреї склалися не тільки (і, можливо, далеко не стільки) як етнічна, а й як соціальна група, рівень освіченості якої набагато вищий від середнього в країні. Практично

*) Велика Радянська Енциклопедія, видання 1931 р. (Тут і далі зірочками позначено примітки автора — О. Воронеля).

всі дорослі євреї входять до групи тих, що мають середню освіту, і 20% (третина всіх дорослих) всього народу мають вищу освіту*). Пересічно ж в СРСР лише 22% (третина дорослого населення) входять до групи осіб із закінченою середньою освітою й лише 4% населення має вищу освіту.

Такому розриві між євреями та іншими народами СРСР частково сприяло те, що на окупованих гітлерівцями територіях СРСР під час війни 1941-1945 років забито понад мільйон євреїв, які належали, головню, до неосвіченої частини народу, мешкали в маленьких містах і зберегли багато єврейських особливостей. Ті, що залишилися живі, втратили таким чином усе те, що звичайно зветься корінням, народним середовищем тощо.

Стрімке зростання кваліфікації й народньої освіти євреїв супроводжувалося розривом традиційних зв'язків, масовим переселенням до великих міст й падінням впливу релігії. Тепер коло половини всіх євреїв живуть у Москві, Ленінграді, Харкові та Києві.

Не ясно, якою мірою одержання європейської освіти само собою пов'язане з виходом з первинної єврейської спільноти, але ясно, що освітній рівень європейських євреїв у СРСР досягнуто коштом втрати значної частини національної своєрідности. Тепер, коли цю ціну вже сплачено, виявилось, що жертва була марною.

Починаючи з 50-х років, євреї стикаються з систематичними труднощами в одержанні вищої освіти, що їх вони сприймають як вияв національної дискримінації навіть і тоді, коли це пов'язане, насправді, з іншими причинами.

(Далі автор наводить таблицю, що характеризує розвиток вищої освіти в СРСР).

Ми бачимо, що коли дані, що подають кількість наукових працівників, осіб з вищою освітою та осіб

*) «Медицинская газета», 5 жовтня 1971 р.

з незакінченою середньою освітою монотонно зростає, зростання числа студентів, починаючи з 1965 р., помітно гальмується, а приймання на перший курс практично незмінне протягом останніх сімох років.

Освіта — це не така річ, потребу в якій можна одного разу й навіки задовольнити. Навпаки, потреба освіти, ставши частиною способу життя, серед освічених груп вища, ніж серед слабкорозвинених. Якщо 20-х та 30-х років припадало пересічно по одній освіченій людині на родину, то тепер типовим є випадки, коли в родині освіченими є кілька осіб або навіть усі дорослі. Оскільки це означає, що всі діти з таких родин прагнуть освіти, ми можемо вирахувати кількість бажаних вступити до вищих навчальних закладів просто по вікових співвідношеннях для відповідних груп.

У СРСР щороку одержують закінчену середню освіту, конечну для вступу до вищого навчального закладу, коло 3 мільйонів осіб. З них походять від освічених батьків коло одного мільйона осіб (за станом, приблизно, на 1970 р.). Таким чином, із самих лише освічених кіл виходить більше абітурієнтів, ніж можуть забезпечити наявні вищі навчальні заклади.

Потреба в освіті, таким чином, не задовольняється навіть за умови цілковитої об'єктивності приймальних комісій. Однак, на приймальні комісії впливає настійливо проголошувана керівництвом СРСР конечність максимально сприяти вихідцям з робітників та селян. Проти такого сприяння, власне, важко заперечувати. Але за умови сповільнення зростання кількості абітурієнтських місць й недостачі місць в інститутах для освіченої групи, режим сприяння для будь-кого автоматично означає обмеження для всіх інших, що його хворобливо сприймають усі.

(Далі автор наводить таблицю, що характеризує стан освіти серед єврейського населення СРСР).

Відповідно до цих цифр найменш освічені євреї зазнають таких труднощів в одержанні освіти, яких

все інше населення зазнаватиме лише 1975 року. Одначе, євреї з вищою освітою зазнають набагато більші труднощі, яких інше населення зазнаватиме щойно 1990 р. Найосвіченіша група населення (наукові працівники) взагалі не відтворюється серед євреїв, оскільки один вступаючий до інституту припадає на п'ятьох наукових працівників. Звідси ми бачимо, що євреїв справді виділено серед інших, але ця «виділеність» зростає мірою зростання освіченості і, справді, значною мірою соціально обумовлена.

Вищезазначене не означає, що в різкому відхиленні відносних цифр щодо євреїв від загальних показників не відіграє ролі національний елемент. Навпаки, підвищення труднощів в одержанні освіти для євреїв, що кидається у вічі, відповідає багатьом виступам діячів народної освіти та виданнями, що пропагували думку щодо бажаності привести національний склад інтелігенції у відповідність до національного складу радянського народу в цілому*).

Оскільки євреї становлять менше 1% населення СРСР, запровадження такого завдання означало б плянування деградації єврейського народу, бо нині серед осіб з вищою освітою євреї становлять близько 5%, а серед наукових працівників — 10%. За відзначеного вище практично незмінного числа місць в інститутах орієнтація суспільства в такому дусі, як у наведеному вище джерелі, мусить призвести до витиснення євреїв у майбутньому з галузей, які протягом десятиріч здавалися їм найгіднішою сферою докладання сил — з медицини, фізики тощо.

Наведена таблиця вказує, що така тенденція вже визначилася, хоча ідеал, змальований автором книжки «Суспільний прогрес», ще дуже далекий від реалізації. Потенційну загрозу, приховану в таких ідеях, інтелігенція (ми бачили, що понад третини самодіяльного єврейського населення має вищу освіту і, отже,

*) П.І. Мішин, «Общественный прогресс», Горький, 1971 р.

входить до складу інтелігенції) сприймає не менш гостро, ніж фактичні переслідування, бо ідейні обґрунтування реально існуючих та відомих їм обмежень вони розуміють, як остаточне затвердження цього несправедливого вироку.

Труднощі в одержанні освіти євреї сприймають тепер набагато болісніше, ніж у 19-му сторіччі. Якщо тоді прагнення євреїв до освіти означало для них деяку експансію, то тепер таке прагнення є лише функцією від їхнього способу життя. Якщо обмеження в минулому гнітили євреїв, то тепер загрожують самим засадам їхнього існування. Обмінявши традицію на цю єдину цінність — освіту, євреї, позбувшись освіти, — позбуваються всього.

Інтелігенти, що побудували своє життя на фахових успіхах, відчувши перешкоду в цьому пункті, опиняються перед кризою, рівнозначною втраті сенсу життя. Саме на пошуках цього сенсу шораз більше зосереджуються радянські інтелігенти всіх національностей мірою того, як темп розвитку вищої освіти й пов'язана з ним соціальна динаміка сповільняються.

Наштовхуючись на механічну перешкоду на шляху свого розвитку, інтелігенція, яка може й хоче розвиватися, докладає зусиль, щоб продовжити цей розвиток у духовному пляні. Причому ці зусилля докладають не так ті, хто загрожений небезпекою зупинитися, як ті, що здатні докласти таких зусиль. Стається спіритуалізація загальної культури й, так би мовити, гуманітаризація наукової та технічної еліти. Підвищення уваги до гуманітарних цінностей неминує призводити до підвищення ролі національних та традиційних елементів культури на противагу технічним.

Таким чином, національне пробудження євреїв пов'язане не з посиленням антисемітизму, а із зростанням культури самого єврейського народу. Аналогічні явища відбуваються, звичайно, і в російському середовищі, але перед євреями тут постають особливі

труднощі, пов'язані з їхнім становищем нацменшости.

Як, власне може здійснюватися обмеження прав єврея? За якою ознакою? Виділення і, отже, обмеження прав єврея починається з того моменту, як у паспорті чи анкеті він заповнює рядок «національність». Ця характеристика, будучи цілковито невизначеною з наукового погляду, юридично є джерелом відокремлености, що не залежить від волі людини. Він заповнює цей рядок не на підставі самовідчуття, а на підставі документів про походження і, внаслідок цього, може вибирати.

Коли для росіянина або українця наявність такої позначки в паспорті за реальних обставин жодним чином не впливає на його долю, для єврея ця деталь може стати наріжним каменем біографії.

В очах осіб, що визначають кадрову політику, в очах оточення і, нарешті, іноді й у власних очах він може стати представником категорії, а не особою. Зайве нагадувати, наскільки неприйнятною є така можливість з морального погляду й наскільки розтлінно діє вона на нееврейське населення.

Неістотним є тут і те, що скасування цього «п'ятого пункту» ледве чи помітно поліпшило б становище євреїв. Істотним для нашого завдання є з'ясувати, чи існують якісь додаткові духовні можливості, які бодай частково компенсували б євреям юридичну шкоду, що виникає внаслідок мимовільної відокремлености.

Що відомо про цю категорію самим її представникам і що знає радянська людина про минуле й сучасне єврейського народу? Що можуть євреї знати й повідомити своїм дітям про своє походження й властивості?

Відповідь на всі ці запитання, на жаль, занадто проста: майже нічого. Євреї в СРСР вимушені дивитися на себе очима інших. У їхньому розпорядженні нема засобів самопізнання. Їх позбавлено своєї літератури, своєї історії, свого мистецтва. Розсіяні серед інших народів, вони мислять категоріями, прийнятими

серед цих народів. Позбавлені своєї традиції, євреї вимушені внутрішньо задовольнятися тією більш ніж скромною, роллю, яку їм надає традиція російська або українська. Можливо, з цієї причини євреї в СРСР до нещодавнього часу були найзапеклішими прихильниками інтернаціоналізму. Цей їхній інтернаціоналізм часто був не так глибоким розумінням загальнолюдської природи культурних цінностей, як поверховою реакцією на їхнє незакорінене, позанаціональне становище. Ідеологічна ситуація склалася таким чином, що на запитання « хто ви є ? » євреї мусив відповісти : « ми — росіяни другого ґатунку ». Соромливе формулювання « громадяни СРСР єврейської національності » 235) частково цю тенденцію вже зафіксувало.

У всіх країнах та у всіх народів люди одержують національне виховання, а потім, якщо обставини сприятливі, підіймаються від цінностей національних до загальнолюдських. Гуманізм і розуміння інших культур спирається на досвід власної національної культури. Інакше виглядає тепер справа у євреїв СРСР. Не маючи своєї мови й специфічних форм спілкування, вони мусять спочатку дійти до рівня загальнолюдських цінностей, а лише потім на цьому етапі відчутти, що їхньому гуманізмові бракує глибини, яка походить від власних національних традицій. Для того, щоб добре розуміти інших, треба вміти розуміти себе. Такому розумінню звичайно сприяє вивчення своєї історії, сприйняття своєї культурної й психологічної своєрідності через національне мистецтво тощо.

Одначе, в радянській культурі виявляється з цього погляду порожнеча, яка страшить. Нема не лише

235) Хоча радянська преса називає представників усіх народів просто росіянами, українцями, туркменами або алеутами, для позначення євреїв у пресі вигадано термін « громадяни СРСР єврейської національності » (або « єврейського походження »), так, наче не існує єврейського народу, а існують лише якісь радянські громадяни, що належать до цієї мало-відомої національності. (Прим. перекладача).

жодних видань, присвячених, наприклад, історії євреїв, а навіть з підручників історії стародавнього світу, починаючи з 50-х років, викинено розділи, що розповідають про Іудею та Ізраїль.

Попри багаті театральні й музичні традиції, випадки виступів артистів з єврейською програмою останніх років можна порахувати на пальцях. Жодної живої єврейської літератури (а російською мовою, якою розмовляють понад 80 % євреїв, — і поготів) нема, попри те, що в Союзі письменників перебуває близько тисячі письменників-євреїв. Більша частина єврейської художньої інтелігенції займається інтерпретацією та популяризацією досягнень російської та інших національних культур.

Євреям, що прославилися своїм всерозумінням у минулому, загрожує тепер культурне нічогонерозуміння, бо вони не усвідомлюють себе. Без такого усвідомлення жодне сприйняття культурного об'єкту не є повноцінним, бо містить у собі невідоме, властиве об'єктові. Ще гірше, коли ці невідомі підмінюють уявними відомими, часто просто літературно обумовленими якістьми.

Хоча далеко не всі євреї розуміють цю небезпеку, всі вони з несвідомим занепокоєнням відзначають падіння відсотку тих, що знають єврейську мову (відсоток тих, що вважають ідиш рідною мовою, знизився з 21 % за даними перепису 1967 р. до 17 % у 1970 р.) попри загальне зниження кількості євреїв, зникнення єврейської радянської літератури, театального та музичного життя. Якщо на попередньому етапі технічна освіта, культура, як така, — «цивілізація», здавалася їм більшою цінністю, ніж те, що вони мали, то під сучасну пору настав момент, коли на передній плян висувається відчуття втрати. Втрачено традицію, мову, своєрідні форми суспільного життя, розуміння попередніх генерацій, спільність з євреями всього світу.

Було б несправедливим звинувачувати в цих утра-

тах радянський уряд. Споконвічну традицію єврейства перервано значною мірою з вини (назвемо це краще помилкою) самих євреїв старшої генерації. За тих величезних перетворень, що відчувалися в СРСР 20-х та 30-х років, у занадто багатьох, на жаль, виникло помилкове переконання, що людську психологію формують небагато простих компонентів, і соціальний фактор у цьому формуванні — вирішальний.

Якби це було справді так, в СРСР нині зовсім не було б євреїв, оскільки їхні психологічні особливості пристосувалися б до їхнього соціального буття, а рядок у паспорті заповнювали тих років за бажанням. Однак, ми попри це бачимо, що 1970 року в СР СР живуть понад два мільйони людей, що вважають себе за євреїв.

У СРСР широко розповсюджено думку, що євреї не являють собою цілісної нації, а є лише етнічною групою. Відповідно до цього погляду євреї різних країн належать до різних етнічних груп і мають з народами цих країн більше спільного, ніж між собою. Однак, всупереч цим дефініціям, у всьому світі відрізняють євреїв, і вони самі впізнають один одного за великою кількістю ознак. Цього, взагалі кажучи, досить як для того, щоб вони усвідомили й обороняли свої спільні інтереси, так і для того, щоб, принаймні, частина з них захотіла й домоглася самовизначення як нація.

Але євреї мають й набагато більше. Спільне походження й двохтисячолітня історія розсіяння закріпили в єврейському народі деякі характерні риси й принципи взаємин, які створюють психологічну спільність, й залишили нам величезну літературну спадщину, на якій базовано культурну спільність. Це багатство втілене в єврейській мові (івриті), єврейській історії та Біблії.

Розвиток національного почуття й пошуки єврейської своєрідности, що стали помітні останніх років, виявилися у виникненні стійкого зацікавлення саме

цими культурними цінностями. Цікаво, що європейська освіта й тривалий досвід рівноправ'я таким чином вплинули на психологію радянських євреїв, що свою стародавню історію й біблійну літературу вони сприймають набагато охочіше, ніж культуру нещодавнього минулого, яка нагадує їм їхнє принижене становище в дореволюційній Росії. Імовірно, саме так можна пояснити практичний брак інтересу до Шолом-Алейхема та ідишівської культури взагалі на тлі інтересу до Біблії та Талмуду, який стрімко зріс. Попри великі труднощі, молодь із захватом вивчає іврит і досить зневажливо ставиться до мови ідиш.

Аналогічні тенденції виявляються у вивченні молоддю єврейської історії. У цьому прямуванні виявляється природна психологічна потреба людей (і народів) відчувати себе самодостатнім цілим, а не другорядною частиною чужого життя та історії.

Російська історія, яку подають радянським євреям, як джерело відомостей про минуле, не задовольняє цієї потреби. Наприклад, вивчаючи російську історію, євреї, в кращому випадку, дізнаються, що їхні предки сприяли економічному розвитку західних областей Російської імперії. Але ледве чи саме ця мета становила зміст життя єврейського народу протягом минулих двох століть. Також і та постійно страждальна роля, в якій виступають євреї в історії Росії на початку цього сторіччя, жодним чином не відповідає активному світовідчуттю радянських євреїв. Виникає необхідність почати історію з віддаленіших часів, і тут ми стикаємося з гострим зацікавленням інтелігенції Біблією.

Необхідно підкреслити різницю в сприйманні Біблії російською людиною та євреєм. Для російської людини Біблія має значення загальнокультурної цінності та релігійної книги. На підставі цього другого значення побудовано ставлення до Біблії з боку всіх офіційних кіл у СРСР. Але для єврея Біблія — основа національної традиції та вихідний пункт історії.

Її не можна відокремити від мирської єврейської культури й вона переважає будь-яку іншу культурну цінність, яку можна було б їй протиставити. Тому, звертаючись до духовних цінностей, євреї не можуть оминати Біблії й пов'язаних з нею традицій.

Значна частина єврейської релігійної традиції склалася як своєрідне одуховлення мирської єврейської історії та національного життя. Тому відокремити це національне життя від релігії, — означало б збіднити її. Так, наприклад, неможливо відокремити святкування історичних звільнень євреїв на Пасху, Пурим та Хануку від релігійного змісту цих подій. Багато осіб, стаючи на шлях пошуку національної традиції й поглиблення духовності, не зупиняються й перед формальним зверненням до релігії. У кожному разі, молодь регулярно збирається навколо синагог, відзначає національні свята, намагається проникнути до сенсу й дотримати букви єврейських звичаїв. На загал, таке прагнення не тотожне релігійним пошукам, бо синагога в єврейській традиції зовсім не храм, а просто осередок єврейського громадського життя (дослівно, — збори), святкування пов'язано з різними політичними та культурними подіями багатотрічного минулого євреїв, а більша частина звичаїв має цілком раціональне походження. Але ситуація в діаспорі така, що оточення, а іноді й самі євреї, починають дивитися на ці речі в контексті звичних уявлень, що склалися під впливом інших релігій. Це призводить до отождолення національних традицій з традицією релігійною.

Вище було відзначено, що такий потяг до традиції пов'язаний частково зі сповільненням соціального розвитку групи і, немов би перетворенням частини кінетичної соціальної енергії на потенційну. Це явище протилежне до того, що відбувалося 20-их років, коли потенційна духовна енергія, що накопичувалася протягом сторіч, реалізувалася в могутньому соціальному розвитку євреїв.

Деяка однобокість такого розвитку тепер виправ-

ляється завдяки відзначеній спіритуалізації, і це означає даліше зростання культури. Одначе, ця форма розвитку наштовхується на поважні перешкоди, пов'язані з традиційно антиєврейською політикою керівництва СРСР. Як було сказано, в єврейській традиції не можна формально відокремити релігійний аспект від мирського. Через це вся традиція виявляється несприйнятною для радянської культури.

Які позначилися в радянському суспільстві шляхи до подолання охарактеризованих труднощів? Чи можуть вони бути подолані взагалі? Серед євреїв виявляється щораз більше людей, які віддають перевагу радикальному вирішенню цієї проблеми, виїхавши до держави Ізраїль. Таким чином, для цих людей, які відмовляються дозволити будь-кому розпоряджатися їхнім національним розвитком та людською долею, питання стає чисто технічним.

Не менш радикальним виглядає шлях цілковитої асиміляції євреїв, обраний багатьма з них і багатьма так само рішуче й з обуренням відкинений. У поєднанні зі спіритуалізацією, що про неї мовилося вище, цей шлях штовхнув багатьох навіть до прийняття православ'я.

Мені здається, нема сенсу обговорювати моральну й культурну прийнятність такого шляху доти, доки існують юридичні перешкоди (паспорт, анкети), які роблять цей шлях цілковито нереальним. У кожному разі, можна передбачати, що тут і після усунення технічних труднощів питання не буде вичерпано.

Проміжний погляд, відповідно до якого розвиток єврейської національної культури можливий за наявних умов, і навіть російською мовою, має всі недоліки опортуністичних доктрин, але позбавлений їхньої головної переваги — широкого поширення, пов'язаного з прийнятністю для пересічної людини. З цілої низки історичних причин в Росії ніколи не були популярні помірковані погляди, і розуми завжди були під владою радикальних теорій. З цього погляду євреї Росії не від-

різняються від росіян і також схильні до ідеологічних крайностей. Однак, справедливість вимагає відзначити, що лише такий консеквентний національний розвиток, імовірно, поставив би єврейську інтелігенцію в рівне становище з російською.

Підсумовуючи свою аналізу, я бажав би зформулювати умови, за виконання яких проблеми євреїв, як мені здається, перестали би виділятися серед проблем інших народів СРСР.

Якби було дозволено :

а) поїхати з СРСР усім євреям, які бажають переселитися до Ізраїлю, щоб усі, що залишилися, справді вважали СРСР за свою батьківщину;

б) асимілюватися всім, які бажають асимілюватися, щоб євреям залишалися лише ті, хто цього добровільно бажає;

в) розвивати свою національну культуру всім, хто бажає її розвивати, і тією мовою, якою вони цього хочуть;

— ми могли б вважати, що євреї опинилися в становищі росіян або українців, і, відповідно до вульгарно соціологічного погляду, прийнятого в цій статті, чекати від них подібної поведінки 236).

Лише якби і за цієї ситуації їхня поведінка виявилася б різко відмінною, ми могли б обґрунтовано твердити, що народами керують інші сили, і відмінності між ними позасоціяльні.

236) Можна думати, що авторові добре відомо, що становище українців у СРСР (як і інших неросійських народів) з огляду на розвиток національної культури відмінне від становища росіян; але розглядаючи виключно єврейську проблему, автор у цій статті абстрагується від інших питань. (Примітка перекладача).

ДОДАТОК 11

ДО ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД СВІТУ; ДО ВСІХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОСІБ, ЯКІ ОБОРОНЯЮТЬ ПРАВА ЄВРЕЇВ У СРСР ЗВЕРНЕННЯ 237)

У тяжкому й сповненому драматичних подій нашому житті, житті євреїв, які прагнуть до Ізраїлю, але вимушені жити на території СРСР, настав переламний момент. Влада перейшла від репресивних, але зовні законних заходів, до політики сваволі, що відкрила шлях до таких форм насильства, наслідки яких занадто свіжі в пам'яті єврейського народу. Саме це й примушує нас звернутися до єврейських громад усього світу з нашим болем і нашою тривогою, з надією й вірою в підтримку й солідарність.

Ось уже два роки зростає хвиля репресій проти євреїв, які прагнуть репатріюватися до Ізраїлю. Одна за одною перестають діяти стосовно нас конституційні гарантії, перетворюючи нас на паріїв суспільства. Але останнього часу почався новий період ескалації репресій. З 21-го до 23-го травня цього року дев'ять євреїв Москви заарештовано й кинено до в'язниці. Протягом усього часу ув'язнення, а також після нього, влада не утруднила себе навіть виставленням офіційного звинувачення або документу, який би обґрунтував арешт і утримання у в'язниці. Таким чином, вперше після 20-го з'їзду КПРС відкинено геть формальності, які бодай віддалено надавали б діям влади вигляду законності. Це переконало нас і яскраво вказує всім, що ми перебуваємо поза законом. Ми не

237) Переклад зі збірки «Єврейський Самвидав», видання Єрусалимського університету, том 5, стор. 157-159. Вперше надруковано в самвидавньому журналі «Белая книга Исхода», число 2, січень-червень 1972 р.

відчуваємо принципової різниці між нашим перебуванням у в'язниці та перебуванням у себе вдома, оскільки останнє може бути кожної мити, незалежно від наших дій, перерване найбезцеремоннішим способом із застосуванням насильства, за цілковитої зневаги до закону й права.

У дні, що передували переговорам керівників двох великих держав щодо високих принципів безпеки й справедливості, офіцери КГБ і МВД вдиралися до квартир євреїв і забирали їх до в'язниць, психіатричних лікарень, до військових таборів. Не слід думати, що незаконні акції поширювалися лише на євреїв, які бажають репатріюватися до Ізраїлю. Ні! Кожний єврей в ці травнені дні був під підозрінням. У Ризі, Вільнюсі та ряді інших міст офіцери КГБ та МВД знімали людей з трапів літаків, міжміських автобусів та залізничних вагонів, перешкоджаючи їм виїхати до Москви, Ленінграду та Києва навіть у службових справах. Підставою затримання було одне: єврейська зовнішність та запис у паспорті «єврей». Свідками й учасниками цієї ганьби були сотні службовців Аерофльоти та залізниць. Тисячі людей були свідками запроваджених цих днів порядків єврейського гетта. Не треба мати завеликої фантазії, щоб уявити, що може статися далі...

Усвідомлюючи, що вони здійснюють сваволю й беззаконня, і намагаючись приховати ці факти, представники влади перервали телефонний зв'язок між нами й нашими рідними та друзями в Ізраїлі та в інших країнах. Таким чином зроблено ще один крок в напрямку ізоляції нас від єврейських громад та зовнішнього світу.

Ми хочемо довести до свідомості всіх, кому не байдужа наша боротьба за виїзд, що майбутнє багатьох євреїв СРСР залежить від вашого почуття солідарності, від вашої рішучості й відповідальності за наші долі. Від вас залежить, чи будуть і в майбутньому стосовно нас безкарно потоптувати закони, чи кожний,

хто чинить сваволю супроти євреїв, щохвилини відчуватиме, що ведеться рахунок його злочинів. Лише рішуча відсіч у всьому примусить кожного усвідомити, що жодна незаконна дія не минеться безкарно, що доведеться відповідати за страждання кожного єврейського в'язня, за кожную пролиту сльозу матерів, дружин та дітей.

ПАМ'ЯТАЙТЕ, що від вас залежить, чи підніметься знову завіса чергового акту трагедії єврейського народу !

Пам'ятайте !

ПАМ'ЯТАЙТЕ !

ПАМ'ЯТАЙТЕ !

І Н Д Е К С

- Агурський, Михайло (Мелік) — 88, 89, 253.
 Айрікян, Перуйр — 149.
 Аксаков, К. — 320.
 Альтман — 56, 291.
 Амальрик, Андрій — 23, 24, 32, 33, 35, 39, 40, 42, 51, 55, 57, 85, 274.
 Андропов, Юрій — 175.
 Антонюк — 56, 291.
 Архипова, К. — 230.
 Астра, Гунар — 352.
 Афанасов — 291.
- Баґратіон — 80.
 Бандера, Степан — 99.
 Бауер, Л. — 208.
 Бебель, А. — 362.
 Безуглий, Володимир — 352.
 Бердяев, Микола — 28, 87, 91, 93, 256, 257, 258, 267, 320.
 Берія — 232.
 Бернійчук, Аполоній — 352.
 Брандт, Віллі — 214.
 Брежнев, Леонід — 15, 174, 175, 215.
 Будаґян — 56, 291.
 Буковський, Володимир — 56, 57, 117, 292.
- Вальдгайм, Курт — 127, 129, 214.
 Василій I, великий князь — 12.
 Василян, Овік — 352.
 Ваян-Кутюр'є, Поль — 353.
 Великян, Вальмер — 352.
 Володимир, князь — 327.
 Ворд, Барбара — 260, 262.
 Воронель, Олександр — 227, 381, 382.
- Галич, Олександр — 26, 27, 239.
 Гельвецій — 301.
 Герцен, Олександр — 105, 298, 320.
 Герцль, Теодор — 221.
- Гітлер — 72, 88, 101, 116, 221, 234, 238, 296.
 Глива, Володимир — 352.
 Гоголь — 342.
 Голобородько, Василь — 169.
 Горський, В. — 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 107, 108, 116, 318.
 Григас, Вітаутас — 208, 211.
 Григоренко, Петро — 45, 59, 148, 195.
- Галанський — 40.
 Гамсахурдія, З. — 152.
 Гамсахурдія, Костянтин — 152.
 Гете — 326.
 Гінзбург — 40.
 Глузман, Семен — 56, 160, 291.
 Голль, де — 364, 365.
 Гомулка — 235.
 Гретцінгер, Маргарита — 209.
 Грінмут — 80.
 Гусаров, Володимир — 51, 54.
- Давидович, Єфим — 231, 232, 233.
 Дамм, Яків — 212.
 Даніель, Юлій (Н. Аржак) — 157.
 Данилевський, М. — 320.
 Джапарідзе, Реваз — 151.
 Джемілев, Мустафа (Абдул-жеміль) — 149, 203, 242.
 Джуґашвілі — див. Сталін.
 Дзержинський — 78.
 Дзюба, Іван — 35, 36, 63, 64, 147, 169, 170, 172, 290, 332, 379.
 Дімітров, Г. — 354.
 Добровольський — 41.
 Дойчер, Ісаак — 322.
 Достоевський — 76, 295, 314, 320, 327, 331, 345.
 Драбкін, Давид — 229, 230.
 Драч, І. — 169.
 Дюкло, Ж. — 353.

Екімян, Геворг — 352.
Енгельс, Ф. — 133, 362.

Ежов — 232.

Залмансон, Сільва — 243.
Зіемеліс, Юріс — 352.

Іван IV, Грізний, цар — 79,
115, 309.

Ільчук, Іван — 352.
Ісократ — 326.

Кавтський, Карл — 369.
Каланта, Ромас — 139.
Калик, Михайло — 236, 237,
250.

Калиниченко — 56, 291.
Калита, Іван, князь — 12.
Кампанелла — 324.
Караванський, Святослав —
169, 172, 199.
Катерина II, цариця — 78.
Катков, Михайло — 80.

Керенський — 296.
Ключевський, Василь — 122.
Ковальов, Сергій — 142.
Конквест, Роберт — 5, 24.

Коперник — 303.
Корнілов, Л. — 296.
Корчак, Януш — 236.
Косигін — 56, 215, 290.
Костава, М. — 152.
Костенко, Л. — 169.
Костомаров, М. — 363.

Кочубієвський, Борис — 234,
235, 237.

Крапивчук — 291.
Краснов-Левітін, Анатолій —
34, 52, 54.

Кромвель — 298.
Кудирка, Симас — 139, 140,
141, 142, 149.
Кузнецов, А. — 271.
Кукуй, Валерій — 243, 244.

Лашкова — 41.
Левицький, Борис — 48.
Ленін, Володимир — 30, 62,
65, 88, 100, 133, 150, 151, 171,
193, 266, 355, 360, 361, 367, 368,
369, 371, 372, 374.

Лермонтов — 55.
Лерт, Р. — 52, 54.
Литвинов, Павло — 41.
Ломоносов — 312.
Лорис-Меліков — 80.
Лук'яненко, Левко — 56, 167,
291, 352.
Любов, Е. — 237.

Мазепа, гетьман — 97.
Маклаков, В. 345.
Маркс, К. — 62, 133, 182, 323,
362.

Медведев, Жорес — 60.
Медведев, Рой — 30, 35, 36,
60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
253.

Микола II, цар — 295.
Мішин, П. — 385.
Мойсей — 236.
Мороз, Валентин — 25, 26,
149, 169, 178, 242, 376, 378, 379,
380.

Наливайко — 109.
Наполеон — 98, 298.

Оганесян, Едуард — 147.
Олександр II, цар — 80, 92,
115.
Орвелл, Джордж — 20.
Осипов, Володимир — 69, 70,
75.

Павло I, цар — 296.
Пенсон, Борис — 161.
Петлюра — 100.
Петро I, цар — 9, 11, 77, 80,
81, 97, 115, 164, 258, 268, 309,
327.

Пильняк, Дмитро — 352.
Підгорний, М. — 215, 229.
Пінскер, Лев — 221, 225.
Платон — 324.

Плющ, Леонід — 63, 179, 257.
Покровський, Іван — 352.
Померанц, Григорій — 57, 58,
59.
Птолемей — 313.
Пушкін, Олександр — 265,
266.

Радішев, Олександр — 42, 301.
Райс, Е. — 169.
Румянцев, А. 371.
Руденко, Микола — 182.
Руппель, Ф. — 208, 212.
Рюрік, князь — 164.

Самолвін, Іван — 88, 113.
Сахаров, Андрій — 30, 45, 48, 49, 88, 96, 112, 113, 117, 124, 175, 199, 209, 210, 242, 288, 289.
Свирський Григорій — 238, 239.
Світличний — 56, 291.
Семенов — 53.
Симоненко, В. — 169.
Синявський, Андрій (Абрам Терц) — 157, 250.
Скобелев — 343.
Скот, Вальтер — 342.
Скрипник, М. — 357.
Слудцайте (Юрашене), Аушра — 139.
Солдатов, Сергій — 129, 130.
Солженіцин, Олександр — 5, 14, 15, 38, 64, 88, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 117, 164, 175, 185, 241, 249, 255, 257.
Соловйов, Володимир — 114, 318, 320.
Сталін (Джугашвілі), Йосип — 16, 30, 52, 72, 78, 79, 88, 115, 141, 150, 153, 182, 193, 209, 223, 258, 298, 304, 307, 323, 365.
Степанюк, Олексій — 352.
Столипін, П. — 307.
Суслов, Михайло — 175.

Тагаєв, Могамед — 352.
Ткачов, Петро — 303, 304.
Троцький — 307.
Турик, Андрій — 352.

Утиро — 291.

Федотов, Георгій — 28.
Фетісов, А. — 71, 72, 75, 82.
Філофей, монах — 12, 319.
Фур'є, Шарль — 304.

Хомяков, Олексій — 71, 83, 84, 320, 327.
Хрущов — 77, 115, 182, 370.

Ціон, Ілля — 80.

Чаадаєв, Петро — 319.
Чалідзе, Валерій — 49.
Чекалін — 290.
Чехов, Антон — 54.
Чингіс-хан — 151.
Чорновіл, Вячеслав — 161, 169.

Шакіров, Бабур — 158.
Шаріков — 290.
Шафаревич, Ігор — 15, 24, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 152, 157, 274, 329.
Шафіров — 80.
Шахвердян, Баграт — 56, 160, 291.
Шеварднадзе, Е. — 151, 152, 153.
Шевченко, Тарас — 266, 342, 363, 375.
Шекспір — 326.
Шелест, Петро — 170.
Шилінскас, Іонас — 352.
Шиманов, Г. 86, 87.
Шолом-Алейхем — 391.
Штерн, Михайло — 243.
Штирнер — 301.
Шульгін, В. 296.

Щербицький, Володимир — 16.

Юрашас, Іонас — 139.
Юріс, Леон — 229.

Ягман — 291.
Ястраускас, Антанас — 352.

БІБЛІОГРАФІЯ

(З огляду на величезну кількість документів Самвидаву, використаних у цій праці, подаємо посилання не на кожний з них, а на збірки, в яких, вони надруковані : наприклад, на збірку « Архив Самиздата ». Посилання на окремі документи Самвидаву подаємо лише в разі, якщо користуємося текстом не зі збірки, а з іншого видання. Посилання на окремі документи зі збірок наведено в примітках до тексту праці).

- Агурский, М., Национальный вопрос в СССР. Журнал «Континент», № 10, 1976.
- Агурский, М., Неонацистская опасность в Советском Союзе. «Новый журнал», № 118, Нью-Йорк, 1975.
- Агурский, М., Советский еврей как объект соперничества в советском руководстве. Газета «Наша страна», Тель-Авив, 4 апреля 1976.
- Алтаев, О., Двойное сознание интеллигенции и псевдокультура. Журнал «Вестник РСХД», № 97, 1970.
- Амальрик, А., Просуществует ли Советский Союз до 1984 г.? Амстердам, 1969.
- Андрей Твердохлебов, В защиту прав человека. Сборник. Нью-Йорк, 1975.
- Архив Самиздата. Серия документов. Т.т. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10А, 10В, 11, 12, 13, 18, 20, 21А, 21В, 22.
- А. Сахаров в борьбе за мир. Сборник. Франкфурт/М, 1973.
- Бердяев, Н., Истоки и смысл русского коммунизма. Париж, 1971.
- Бердяев, Н., Марксизм и религия. Сборник «Христианство, атеизм и современность», Париж, 1968.
- Бердяев, Н., Правда и ложь коммунизма. Сборник «Христианство, атеизм и современность», Париж, 1969.
- Бердяев, Н., Русская идея. Париж, 1971.
- Буковський, В., Ще раз про русифікацію і націоналізм. Журнал «Сучасність», січень 1976.
- Галич, А., Поколение обреченных. Франкфурт/М, 1972.
- Герцль, Т., Еврейское государство. Иерусалим, 1946.
- Горский, А., Русский мессианизм и новое национальное сознание. Журнал «Вестник РСХД», № 97, 1970.
- Григоренко, П., Мысли сумасшедшего. Амстердам, 1973.
- Григоренко, П., До праці М. Руденка «Економічні монологи», журнал «Сучасність», січень 1977 р.
- Даниэль, Ю., (Николай Аржак), Говорит Москва. Нью-Йорк, 1966.
- Демократические альтернативы, сборник. Ахберг, 1976.
- Дзюба, І., Інтернаціоналізм чи русифікація. Мюнхен, 1968.

Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т.т. 1-7.
Еврейский Самиздат. Сборник документов. Т.т. 1-10, Иерусалим,
1974-1976.

Жаба, С., Русские мыслители о России и человечестве. Париж,
1954.

Из-под глыб, сборник. Париж, 1974.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Москва 1962.
Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Москва, 1974.

Кузнецов, А., Бабий Яр. Франкфурт/М. 1970.

Литвинов, П., Процесс четырех. Сборник материалов по делу
Галанскова, Гинзбурга, Добровольского и Лашковой. Ам-
стердам, 1971.

Лерт, Р., Трактат о прелестях кнута. Журнал «Новый коло-
кол», Лондон, 1972.

Марголин, Ю., Как было ликвидировано сионистское движение
в Советской России. Иерусалим, 1968.

Медведев, Р., Книга о социалистической демократии. Амстер-
дам, 1972.

Мороз, В., Есеї, листи й документи. Мюнхен, 1975.

Население СССР, справочник. Москва, 1974.

Национальный вопрос в СССР, сборник. Мюнхен, 1975.
Наша страна, газета. Тель-Авив, 1971-1977. (Самвидавні мате-
ріали, друковані в газеті з 1971 до 1977 р.)

Осадчий, М., Вільмо. Нойфарн, 1971.

Осипов, В., Письмо в редакцию журнала «Вестник РСХД».
Журнал «Вестник РСХД», апрель 1972.

Петиции, письма и обращения евреев СССР. Т.т. 1-4. Иеруса-
лим, 1974-1975.

Пинскер, Л., Автомансипация. Иерусалим, 1946.

Политический дневник. Сборник. Амстердам, 1972.

Померанц, Г., Неопубликованное. Франкфурт/М, 1972.

Послання Раді Національностей Верховної Ради СРСР від
політв'язнів, Прибалтики, України та Кавказу. Журнал
«Український самостійник», червень 1974.

Прекратитъ произвол и репрессии! Вернуть крымскотатар-
ский народ на родную землю! Всенародный протест.
«Новый журнал», № 97, Нью-Йорк, 1969.

Руденко, М., Економічні монолози. Журнал «Сучасність», лю-
тий-травень 1977 р.

Самосознание. Сборник Нью-Йорк, 1976.

Сахаров, А., Заявление о письме А. Солженицына вождям
Советского Союза. Газета «Нью-Йорк таймс», 15.4.1974.

- Сахаров, А., Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе. Сборник «А. Сахаров в борьбе за мир», Франкфурт/М, 1973.
- Синявский, А., Литературный процесс в России. Журнал «Континент», № 1, 1974.
- Слово нации. Газета «Русская мысль», Париж, 26 ноября 1971.
- Солженицын, А., Архипелаг ГУЛаг» т.т. 1, 2, 3. Париж, 1973-1975.
- Солженицын, А., Бодался теленок с дубом. Париж, 1975.
- Солженицын, А., Две пресс-конференции (к сборнику «Из-под глыб»). Париж, 1975.
- Солженицын, А., Письмо вождям Советского Союза. Париж, 1974.
- Солженицын, А., Письмо вождям Советского Союза. Париж, 1974. (Инший варіант).
- Солженицын, А., Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни. Сборник «Из-под глыб», Париж, 1974.
- Соловьев, В., Собрание сочинений в 9 томах. С.-Петербург, 1902-1907.
- Український вісник, випуск 1-2. Париж-Балтимор, 1971.
- Український вісник, випуск 3-4. Париж-Балтимор, 1972.
- Український вісник, випуск 6. Париж-Балтимор, 1972.
- Український вісник, випуск 7-8. Париж-Балтимор-Торонто, 1975.
- Українська інтелігенція під судом КГБ. Мюнхен, 1970.
- Українські юристи під судом КГБ. Мюнхен, 1968.
- Феденко, П., Марксистські і більшовицькі теорії національного питання. Мюнхен, 1960.
- Федотов, Г., Лицо России. Сборник статей. Париж, 1967.
- Хомяков, А., Полное собрание сочинений в 8 томах. С.-Петербург, 1900.
- Чалидзе, В., Важные аспекты проблемы прав человека в СССР. Сборник «Документы Комитета прав человека», Нью-Йорк, 1972.
- Чалидзе, В., Права человека и Советский Союз. Нью-Йорк, 1976.
- Челнов, М., Как быть? Журнал «Вестник РСХД», № 97, 1970.
- Чорновіл, В., Лихо з розуму. Париж, 1970.
- Чорновіл, В. та Пенсон, Б., Будні мордовських таборів. Журнал «Сучасність», січень-лютий 1976.
- Шафаревич, И., Обособление или сближение? Сборник «Из-под глыб», Париж, 1974.
- Широке море України, збірка. Париж-Балтимор, 1972.
- Юрченко, О., Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. Мюнхен, 1971.

- Conquest, R., *The Last Empire*. 1962.
- Klejner, I., *The Soviet Ukrainian Press on Zionism and Israel*.
« Soviet Jewish Affairs », vol. 4, № 2, London, 1974.
- Kolarz, W., *Communism and Colonialism*. London, 1964.
- Lewitzkyj, B., *Politische Opposition in der Sowjetunion, 1960-1971*.
München, 1972.
- Politische Gefangene in der Sowjetunion*. Herausgegeben von
W. Baßmann und A.-H. Horbatsch. München, 1976.
- Spuren der Breschnew — Doktrin*. Herausgegeben von R. Staffa.
München, 1973.
- Pipes, R., *Russia under the Old Regime*. New York, 1974.
- Pipes, R., *Russia under the old Regime*. New York, 1974.
- Ward, B., *Five Ideas That Change the World*. New York, 1959.

З М І С Т

Зауваги щодо термінології	6
Вступ	9
<i>Розділ 1.</i>	
Опозиційні рухи в СРСР і національне питання .	28
<i>Розділ 2.</i>	
Національні проблеми у виступах російських ліберальних демократів та неомарксистів . .	44
<i>Розділ 3.</i>	
Російський націоналізм	68
<i>Розділ 4.</i>	
Національні рухи в неросійських радянських республіках	118
<i>Розділ 5.</i>	
Національне питання на Україні і український національний рух	163
<i>Розділ 6.</i>	
Рухи за повернення до своїх національних територій	184
<i>Розділ 7.</i>	
Сучасний єврейський національний рух в СРСР .	219
<i>Розділ 8.</i>	
Російський імперіялізм і радянський союз . . .	256
Додатки	275
Додаток 1. Таблиця найбільших народів СРСР .	276

Додаток 2. А. Сахаров. Про проблему відновлення прав осіб та народів, порушених під час насильницького переселення	288
Додаток 3. В. Буковський. Ще раз про русифікацію і націоналізм	290
Додаток 4. Слово нації	293
Додаток 5. Горський. Російський месіянїзм та нова національна свідомість	318
Додаток 6. І. Шафаревич. Відокремлення чи зближення	329
Додаток 7. Послання Раді Національностей Верховної Ради СРСР від політв'язнів Прибалтики, України та Кавказу	347
Додаток 8. Іван Дзюба. Уряд УРСР як речник національної цілості; Його відповідальність за націю (Розділ із книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?»)	353
Додаток 9. Валентин Мороз. Замість останнього слова	376
Додаток 10. Проф. О. Воронель. Соціальні передумови національного пробудження євреїв .	381
Додаток 11. Звернення до єврейських громад світу	395
Індекс	398
Бібліографія	401

